

**T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI**

**ARŞİV BELGELERİNE GÖRE NİŞ SANCAĞI
(1839-1878)**

(DOKTORA TEZİ)

Mead OSMANİ

BURSA 2018

**T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI**

**ARŞİV BELGELERİNE GÖRE NİŞ SANCAĞI
(1839-1878)**

(DOKTORA TEZİ)

Mead OSMANİ

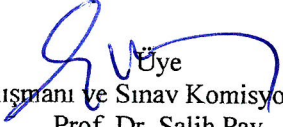
Danışman

Prof. Dr. Salih PAY

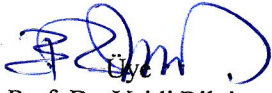
BURSA 2018

T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

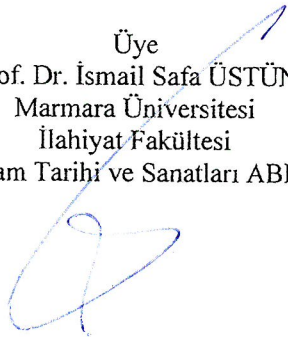
İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı'nda 711122008 numaralı Mead Osmani'nin hazırladığı "Arşiv Belgelerine Göre Niş Sancağı (1839-1878)" konulu Doktora Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 19.06/2018 günü 13:30-14:30 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının(başarılı/başarısız) olduğuna (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye
(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Prof. Dr. Salih Pay
Uludağ Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
İslam Tarihi ve Sanatları ABD

Üye
Prof. Dr. Ali İhsan Karataş
Uludağ Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
İslam Tarihi ve Sanatları ABD

Üye
Prof. Dr. Vejdi Bilgin
Uludağ Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
Felsefe ve Din Bilimleri ABD

Üye
Prof. Dr. Mehmet ŞEKER
Uşak Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi
İslam Tarihi ve Sanatları ABD

Üye
Prof. Dr. İsmail Safa ÜSTÜN
Marmara Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
İslam Tarihi ve Sanatları ABD

19/06/2018

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 28 / 05 / 2018

Tez Başlığı / Konusu: Arşiv Belgelerine Göre XIX. Yüzyılda Niş Sancağı / Osmanlı Devletine bağlı Niş sancağının 1839-1878 yılları arasında arşiv belgelerine göre incelenmesi

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 142 sayfalık kısmına ilişkin, 28 / 05 / 2018 tarihinde şahsım tarafından *Turnitin* adlı intihal tespit programından (*Turnitin*)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 14'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

1. Kaynakça hariç
2. Alıntılar hariç/dahil
3. 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

28.05.2018

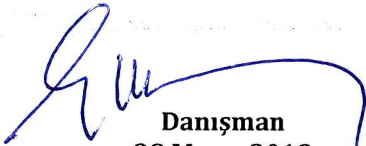
Adı Soyadı: Mead Osmani

Öğrenci No: 711122008

Anabilim Dalı: İslam Tarihi ve Sanatları

Programı: Doktora

Statüsü: Y.Lisans Doktora

Danışman
28 Mayıs 2018
Prof. Dr. Salih PAY

* Turnitin programına Uludağ Üniversitesi Kütüphane web sayfasından ulaşılabilir.

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “Arşiv Belgelerine Göre Niş Sancağı (1839-1878)” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

19 Haziran 2018

Adı Soyadı : Mead Osmani

Öğrenci No : 711122008

Anabilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları

Programı : Doktora

Statüsü : (..) Yüksek Lisans (X) Doktora

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Mead Osmani
Üniversite : Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları
Bilim Dalı : İslam Tarihi
Tezin Niteliği : Doktora Tezi
Sayfa Sayısı : XI+165
Mezuniyet Tarihi : 19 / 06 / 2018
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Salih PAY

ARŞİV BELGELERİNE GÖRE NİŞ SANCAĞI (1839-1878)

Bu çalışmada eski ve çok önemli bir yerleşim yeri olan Niş Sancağının XIX. asırdaki genel durumu, idarî, eğitim ve sosyal yapısı ve Niş'i etkileyen siyasî, sosyal ve uluslararası hadiseler ele alınmıştır. Çalışma giriş ve sonuç dışında üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında çalışmanın konusu, amacı, önemi, muhtevası, yöntemi ve kullanılan kaynaklar hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümün ilk kısmında Niş sancağının konumu, tarihçesi ve ikinci kısmında ise genel olarak Niş'in idarî yapısı bilhassa Tanzimat dönemindeki gelişmeler detaylı bir şekilde ele alınmıştır. İkinci bölümde Tanzimat döneminde Niş sancağının eğitim durumu, basın yayın haberleşme ve sosyal yapılarına değinilmiştir. Üçüncü bölümde ise XIX. yüzyılda Niş sancağını doğrudan etkileyen ve Osmanlı Devleti'ni yıkmak için yapılan isyanlar, çeşitli projeler, savaşlar, sürgün ve uluslararası antlaşmalar ele alınmıştır.

İncelemede başta Osmanlı Arşivi olmak üzere salnâmeler ve farklı matbu eserlerden, seyyahların eserlerinden ve çeşitli dillerde yapılmış araştırmalardan istifade edilmiştir.

ANAHTAR SÖZCÜKLER: Niş Sancağı, Sırbistan, Balkanlar, Osmanlı, Tanzimat.

ABSTRACT

Name and Surname : Mead OSMANI
University : Bursa Uludag University
Institute : Institute of Social Sciences
Field : History of Islam and Islamic Arts
Branch : History of Islam
Degree Awarded : Ph.D.
Page Number : XI+165
Graduation Date : 19 / 06 / 2018
Supervisor (s) : Prof. Dr. Salih PAY

SANJAK OF NISH ACCORDING TO ARCHIVE DOCUMENTS (1839-1878)

This study investigates the administrative, educational and social structure of Sanjak of Nish, which is an ancient and important settlement, throughout Nineteenth Century. In addition it focuses on the political, social and international issues which influenced Nish. The study is comprised of an introduction and three mains chapters. The introduction includes information regarding the subject, purpose, importance, methodology of the study and resources which have been used in the study. The first part of the first chapter includes information regarding the location, and history of Sanjak of Nish. The second part of the first chapter presents the general administrative structure of Nish specially it focuses on events throughout Tanzimat in details. The second chapter focuses on educational, social structure, press and telecommunication in Sanjak of Nish. The third chapter includes information regarding the issues and events that influenced directly Sanjak of Nish and riots, projects, war for demolishment of Ottoman State, exile and international treaties.

The main sources of the study are Archives of Ottoman State, yearbooks (Salnâme), printed works, travellers' notes and researches regarding the subject from different languages.

Keywords: Sanjak of Nish, Serbia, Balkans, Ottoman, Tanzimat.

ÖNSÖZ

Şehir tarihleri son zamanlarda tarih araştırmaların ağırlık noktasını teşkil etmektedir. Özellikle şehir tarihçiliğinin önemli bir parçasını oluşturan sancaklar Osmanlı tarihinin en mühim konularından birini oluşturmaktadır. Bu bağlamda bu çalışma Arşiv Belgelerine Göre Niş sancağının (1839-1878) genel görünümü, idarî, eğitim ve sosyal yapısının yanı sıra Niş'i etkileyen siyasî ve sosyal hadiseleri inceleme konusu edinmektedir. Bir başka deyişle bu araştırma Niş sancağının Osmanlı Devletinin en uzun, sıkıntılı ve buhranlı dönemi olan XIX. asırdaki vaziyetini bütün yönleriyle tetkik etmeyi amaçlamaktadır.

Bu çalışma birçok kişi ve kuruluşun desteğiyle gerçekleşmiştir. Çalışma esnasında tez konusuyla ilgili olarak tespit edilen bütün arşiv kaynaklarına Uludağ Üniversitesi B.A.P. kurumu ve Dr. Öğretim Üyesi İlhami Oruçoğlu'nun destekleri ile ulaşılmıştır.

Araştırma konunun tespitinden itibaren çalışma boyunca katkı, öneri, tecrübe ve akademik birikimleriyle çalışmamızı destekleyen saygıdeğer hocalarımdan başta danışmanım Prof. Dr. Salih Pay olmak üzere, tavsiyelerinden yararlandığım Prof. Dr. Ali İhsan Karataş, Prof. Dr. Vejdi Bilgin, Doç.Dr. Saadet Maydaer ve Dr. Öğretim Üyesi İlhami Oruçoğlu'na, çalışmamı okuyup Türkçe açısından düzeltmelerde bulunan Dr. Öğretim Üyesi Ali İhsan Akçay'a şükranlarımı sunarım.

2009'da yüksek lisans başlangıcından 2016 yılına kadar karşılıksız burs imkânı sağladığı için Türkiye Diyanet Vakfı'na ömür boyu müteşekkirim. Ayrıca bu çalışma sürecinde Kosova'da kızımın tek başına ilgilenmek zorunda kalan, her daim anlayış ve sabırla yanımda duran eşime ve dualarıyla beni destekleyen bütün aileme ömür boyu minnettarım.

Mead OSMANİ

Bursa – 2018

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ.....	III
ÖZET	IV
ABSTRACT.....	V
ÖNSÖZ	VI
İÇİNDEKİLER	VII
KISALTMALAR	X
TABLO VE EKLER LİSTESİ.....	XI
GİRİŞ	1
I. ARAŞTIRMANIN KONUSU	1
II. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	2
III. ARAŞTIRMANIN MUHTEVASI VE YÖNTEMİ	2
IV. ARAŞTIRMADA BAŞVURULAN KAYNAKLAR.....	3

BİRİNCİ BÖLÜM

NİŞ SANCAĞININ GENEL GÖRÜNÜMÜ VE İDARİ YAPISI

I. NİŞ'İN GENEL YAPISI.....	7
A. ŞEHRİN KONUMU VE GENEL GÖRÜNÜMÜ	7
B. NİŞ İSMİNİN KÖKENİ VE YAZILIŞLARI.....	11
C. OSMANLI ÖNCESİ NİŞ	12
D. OSMANLI DÖNEMİNDE NİŞ (1385-1878)	15
1. Niş'in Osmanlı Hâkimiyetine Girişi	15
2. Fetihden Tanzimat Dönemine Kadar Niş (1385-1839).....	17
3. Tanzimat'tan Berlin Antlaşması'na Kadar Niş (1839-1878)	21
II. OSMANLI DÖNEMİ NİŞ'İN İDARİ YAPISI	25
A. OSMANLI DÖNEMİ TAŞRA TEŞKİLÂTINDA NİŞ	25
1. Fethinden Tanzimat'a Kadar	25
2. Tanzimat'tan Berlin Kongresi'ne Kadar	28
B. YÖNETİM BİRİMLERİ	31
1. Sancak Yönetimi	32
2. Kaza Yönetimi	33
3. Nahiye Yönetimi	34
4. Mahalle ve Köy Yönetimi.....	35

İKİNCİ BÖLÜM

NİŞ SANCAĞININ DEMOGRAFİK, SOSYAL VE MİMARÎ DURUMU

I.	NÜFUS	47
A.	OSMANLI DEVLETİ'NİN NÜFUSU.....	47
B.	NİŞ SANCAĞININ NÜFUSU.....	51
II.	EĞİTİM YAPISI.....	56
A.	OSMANLI DEVLETİ'NDE EĞİTİM-ÖĞRETİM	56
1.	Kuruluştan XVIII. Yüzyıla Kadar	56
2.	XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Eğitim-Öğretim.....	58
3.	1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi Ve Genel Özellikleri	59
B.	NİŞ SANCAĞINDAKİ EĞİTİM-ÖĞRETİM KURUMLARI	60
1.	Müslüman Okulları	60
2.	Gayrimüslim Okulları	64
III.	İLETİŞİM YAPISI.....	66
A.	POSTA TEŞKİLÂTI.....	66
B.	BASIN-YAYIN.....	68
C.	TELGRAF.....	70
IV.	SOSYAL MÜESSESELER, MİMARÎ YAPI VE ŞEHİRLER	72
A.	NİŞ MERKEZİ.....	74
1.	Câmi ve Mescitler	74
2.	Tekke, Zaviye ve Türbeler	76
3.	Hamam ve Çeşmeler	77
4.	Vakıflar ve Çiftlikler	77
5.	İmaret ve Hanlar.....	78
6.	Kaleler	78
7.	Köprüler	80
B.	KAZALAR.....	81
1.	Leskofça	81
2.	Şhirköy	82
3.	İvranya	84
4.	Ürgüp	85

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

NİŞ'İ ETKİLEYEN SİYASÎ, SOSYAL VE ULUSLARARASI HADİSELER (1839-1878)

I.	SİYASÎ GELİŞMELERİN ETKİSİ	88
A.	SIRP İSYANLARI	88
1.	İsyanlar	88
2.	İsyanların Sebepleri ve Dış Etkiler.....	97
B.	SLAV MİLLİYETÇİLİĞİ.....	99
1.	Panslavizm	99
2.	Naçertaniye Projesi	104
C.	RUSLAR VE SIRPLARLA YAPILAN SAVAŞLAR.....	107
1.	Osmanlı-Rus Savaşları	107
2.	Osmanlı-Sırp Savaşları.....	111
II.	SÜRGÜN VE İSKÂN POLİTİKALARININ ETKİSİ.....	113
A.	SÜRGÜN POLİTİKASI.....	114
1.	Sürgünler ve İnsan Hakları İhlalleri	117
2.	Sürgünleri ve İnsan Hakları İhlallerini Sonlandırma Teşebbüsleri	119
3.	Sürgün Sürecindeki Kayıpların Sayısı	120
B.	İSKÂN POLİTİKASI.....	121
III.	ULUSLARARASI ANTLAŞMALARIN ETKİSİ	123
A.	AYASTEFANOS ANTLAŞMASININ ETKİSİ.....	124
B.	BERLİN ANTLAŞMASI'NIN ETKİSİ.....	125
SONUÇ.....		129
KAYNAKLAR		133
A.	ARŞİV KAYNAKLARI	133
B.	MATBU ESERLER.....	133
C.	DİĞER KAYNAKLAR	159
EKLER.....		161

KISALTMALAR

KISALTMA	BİBLİYOGRAFİK BİLGİ
a.g.e	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı Geçen Makale
a.g.md.	Adı Geçen Madde
AÜİFD	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	Baskı
B.O.A.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
çev.	Çeviren
d.	Doğumu
D.İ.A.	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
der.	Derleyen
ed.	Editör
H.	Hicri
haz.	Hazırlayan, Yayına Hazırlayan
İ.A.	İslâm Ansiklopedisi
İ.B.B.	İstanbul Büyükşehir Belediyesi
İ.Ü.K.D.B.	İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı
İLKE	Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
İSAM.	İslâm Araştırmaları Merkezi
M.	Miladi
M.E.B.	Milli Eğitim Bakanlığı
m.ö.	Milattan Önce
m.s.	Milattan Sonra
Mat.	Matbaası, Matbaacılık
md.	Madde
No:	Nolu
nr.	Numara
OAKA	Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi
OTAM	Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
ö.	Vefatı, Ölümü
R.	Rumi
s.	Sayfa
S.	Sayı, Numara
T.D.K.	Türk Dil Kurumu
T.D.V. Yay.	Türkiye Diyanet Vakfı
T.T.K. Yay.	Türk Tarih Kurumu
t.y.	Tarih Yok
V.G.M.A.	Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi
v.s.	Vesaire
vd.	Ve Diğerleri
y.y.	Yayımcı yok

TABLO ve EKLER LİSTESİ

1. TABLO: SALNÂMELERE GÖRE NİŞ'İN İDARÎ YAPISI (1847-1878).....	39
2. TABLO: OSMANLI ERKEK NÜFUSU DAĞILIMI 1831-1906.....	50
3. TABLO: OSMANLI NÜFUSU DAĞILIMI (AVRUPA TARAFI, 1844).....	51
4. TABLO: OSMANLI ETNİK GRUPLAR DAĞILIMI (AVRUPA TARAFI) (1844)	51
5. TABLO: NİŞ SANCAĞINDAKİ HANE SAYISI VE NÜFUS (1863).....	55
6. TABLO: NİŞ SANCAĞININ NÜFUSU.....	55
7. TABLO: NİŞ SANCAĞINDA VERGİ ÖDEYENLERİN SAYISI (1879-1884).....	55
8. TABLO: NİŞ SANCAĞINDAKİ OSMANLI MİMARÎ ESERLERİ (1868)	86
9. TABLO: NİŞ SANCAĞINDAKİ OSMANLI DÖNEMİ ESERLERİ	87
10. TABLO: NİŞ SANCAĞINDA YOK OLAN OSMANLI DÖNEMİ ESERLERİ.....	87
11. TABLO: OSMANLI DEVLETİ'NE GELEN MUHACİRLER (1876 -1896).....	123
1. Ek. NİŞ KALESİ İSTANBUL KAPISI	161
2. Ek. NİŞ (KALE İÇİ) 1878	161
3. Ek. İSLAM AĞA CAMİİ	162
4. Ek. NİŞ KALE İÇİNDE BALI BEY CAMİİ (1974).....	162
5. Ek. NİŞ KALESİ İÇİNDE BALI BEY CAMİİ (ŞİMDİKİ HÂLİ)	163
6. Ek. NİŞ KALESİ İÇİNDE HAMAM (1974)	163
7. Ek. NİŞ SANCAĞININ HARİTASI (1877-1878)	164
8. Ek. BALKANLAR'DAKİ FETİHLER	164
9. Ek. BALKANLAR	165
10. Ek. NİŞ VALİSİ MİDHAT PAŞA	165
11. Ek. ÖZGEÇMİŞ.....	166

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU

Araştırma konumuz, arşiv belgelerine göre Niş sancağının genel görünümü, idarî, eğitim, sosyal yapısı ile Niş'i etkileyen siyasî ve sosyal hadiseleri kapsamaktadır.

Köklü bir tarihi geçmişe sahip olan Niş, eskiçağlarda Roma devrinde Nissus olarak bilinen önemli bir şehir merkezi olup, Roma imparatorlarından I. Konstantin'in (m.s. 306-312) vatanıdır. Balkanlar'da en eski yerleşim yerlerinden birisi olan Niş'in ne zaman ve kimin tarafından kurulduğu tam olarak bilinmemektedir. Şehir stratejik açıdan mühim bir yerde bulunması hasebiyle tarih boyunca birçok devletin eline geçmiştir. Bundan dolayı Niş defalarca tahribata maruz kalmış, fakat yine de mamur hale getirilmiştir.

Niş, Sırbistan'ın güney ve güney doğusunda, Morava nehrine tâbi Nişava suyunun üzerinde İstanbul ile Selanik hattının birleşme noktasında dağlarla kuşatılmış bir ovada yer almaktadır. Tarih boyunca bu coğrafyadaki devletler Niş'i alabilmek için askerî ve siyasî açıdan çok çaba sarf etmişlerdir.

Niş, Roma devrinde *Via Militaris* (Orta Kol) denilen askerî yol üzerinde¹ bulunmakta olup, Osmanlılar'ın başkenti İstanbul'u Balkanlar'a bağlayan güzergâhın mühim bir kavşak noktasını oluşturmaktadır. Roma devrinden kalan ve İstanbul, Silivri, Edirne, Filibe, Sofya, Niş ve Yagodina üzerinden Belgrad'a kadar uzanan bu yolu² önce Bizanslılar, akabinde de Osmanlılar kullanmışlardır.³

Niş ve yöresi 1386'dan 1878 senesine kadar yaklaşık beş yüz sene Osmanlı hâkimiyeti altında kalmıştır. Bu dönem aynı zamanda Niş'in bir devlete bağlı kaldığı en uzun zaman

¹ Romalılar ve Bizanslılar Balkanlarda Sağ Kol (*Kırım-Karadeniz Ticaret Yolu*), Orta Kol (*Via Militaris*) ve Sol Kol (*Via Egnatia*) olmak üzere üç ana güzergâh kullanmakta idiler. Bkz. Frank W. Walbank, "Via Illa Nostra Militaries: Some Thoughts on the Via Egnatia", *Selected Papers, Studies in Greek and Roman History and Historiography*, London vd.: Cambridge University Yayınları, 1985; Konstantin Yosif İreçek, *Belgrad, İstanbul, Roma Askeri Yolu*, çev. Ali Kemal Balkanlı, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.

² Hüdai Şentürk, "Tanzimat Devrine Kadar Osmanlı Devleti'nin Ulaşım Teşkilatı ve Yol Sistemine Genel Bir Bakış", *Türkler*, C. X, ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 911-912.

³ Rumeli'yi fethetmesinin ardından Osmanlılar, Romalılar ve Bizanslıların bölgedeki yol güzergâhlarını çok fazla değişikliğe ihtiyaç duymadan kullanmışlardır. Bkz. İsmet Miroğlu, "Osmanlı Yol Sistemine Dair", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Prof. Dr. M. Münir Akçatepe'ye Armağan, S. 15, İstanbul: 1997, s. 242; Sema Altunan, "Osmanlı Devleti'nde Haberleşme Ağı: Menzilhaneler", *Türkler*, C.X, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 914; Fatih Müderrisoğlu, "Menzil Kavramı ve Osmanlı Devleti'nde Menzil Yerleşimleri", *Türkler*, C.X, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 921.

dilimini gösterir. Osmanlı döneminin ilk yıllarında Semendire, Alacahisar ve Paşa livâlarına tâbibir kaza olarak yönetilmiş olan Niş, Tanzimat döneminde Rumeli'nin idarî taksimatında yapılan değişikliklerden etkilenmiştir. Niş, 1877-1878 Osmanlı-Rus harbinden sonra yapılan Berlin Kongresinde alınan kararlar çerçevesinde Sırbistan'a verilmiştir. Niş'in Osmanlı hâkimiyetinden çıkmasıyla birlikte mezkûr bölgede yaşayan müslüman halk sürgüne zorlanmıştır.

II. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Bu araştırmada Osmanlı arşiv belgeleri ışığında ve yabancı kaynaklardan da faydalanılarak Niş sancağı tarihî, idarî, eğitim ve sosyal yapı olarak incelenmiş ve ayrıca XIX. yüzyılda Niş sancağında meydana gelen olaylar ele alınmaya çalışılmıştır.

Osmanlı yakın tarihi hâlâ bütün yönleriyle çalışılmış değildir. Fakat son zamanlarda yapılan yeni araştırmalar bu boşluğu yavaş yavaş doldurmaktadır. Bu araştırmalar içerisinde belli bir dönem için bir bölgenin idarî, eğitim sosyal ve siyasî durumunu ele alan araştırmaların çoğalması bu önemini göstermektedir. Elbette bütün yönleriyle eksiksiz ve doğru anlaşılabilmesi için parçaların iyi birleştirilmesi gereklidir. Soruna bu cihetten bakıldığında yöresel araştırmaların tarih çalışmaları içerisinde çok önemli bir konumda olduğu daha iyi görülmektedir. Bu fikirden hareketle Niş sancağının arşiv belgelerinden de yararlanılarak bütün yönleriyle incelenmesi ve araştırılması gerekli ve önemli bulunmuştur.

Osmanlı dönemi şehir ya da sancak tarihiyle ilgili önemli araştırmalar yapılmış olmakla birlikte birbirini tamamlayacak yeni çalışmalara ve özellikle Türkiye'de Balkanlar'la ilgili yeni araştırmalara daha fazla ihtiyaç olduğu âşikârdır. Bu çerçevede Niş sancağını ele alan bu çalışmanın konuya katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bu konunun tercih edilmesinin bir diğer sebebinin de atalarımızın Niş muhaciri bir aileye mensup olmasıdır.

III. ARAŞTIRMANIN MUHTEVASI VE YÖNTEMİ

Araştırma konusu XIX. yüzyıla sınırlandırılmış olmakla birlikte sağlam değerlendirme ve tahlillere ulaşabilmek için bazen bu zaman diliminin öncesi ve sonrasına da atıflarda bulunulma ihtiyacı doğmuştur. Araştırmanın mekân sınırını Niş şehri ve Niş sancağı oluşturmaktadır. Bu nedenle Niş sancağı sınırları içerisinde yer alan bütün kazalarla ilgili bilgi verilip değerlendirmeler yapılmıştır.

Niş’le ilgili Türkiye’de birkaç makalenin ve tarafımızdan yapılan yüksek lisans tezinin⁴ dışında kapsamlı ve bilimsel özellik taşıyan bir çalışma bulunmamaktadır. Yabancıların, özellikle de Sırp kökenli araştırmacıların bu mevzuda yazdıkları makale veya kitaplar genel olarak subjektif değerlendirilebilir. Zira bilimsellik ve objektiflikten uzak, ideolojik olarak nitelendirilen mezkûr çalışmaların belli politik hedefler doğrultusunda yapıldığı görülmektedir.

Bu çalışmada Niş sancağı arşiv belgelerine dayandırılarak objektif bir biçimde ele alınmış, ilgili dönem bütün yönleriyle ortaya konulmaya özen gösterilmiştir. Arşivlerden temin edilen vesikalardan tarama süreci neticesinde elde edilen bilgiler, konularına göre tasnif edilmiştir. Konu ile ilgili yapılmış olan Türkçe, Arnavutça, Sırpça ve İngilizce çalışmalar da gözden geçirilerek bahsi geçen eserlerden derlenen verilerle arşiv belgeleri birleştirilerek çalışmanın tamamlanması hedeflenmiştir. Elde edilen bilgiler tarih sırasına göre tasnif edilerek ve yorumlanarak çalışma tamamlanmaya gayret gösterilmiştir.

Tarihte Niş şehrine farklı isimler verilmiş olmakla birlikte bu çalışmada şehre Osmanlı Döneminde sadece *Niş* adı kullanıldığı için bu isim tercih edilmiştir.

Konuyla ilgili Türkiye’de yapılan ilk lisansüstü çalışma tarafımızdan hazırlanan “XIX. yüzyılda Niş Sancağı” başlıklı yüksek lisans tezidir. Bu çalışmada konu birkaç salname ile sınırlı sayıda yerel ve Türkçe kaynaktan yararlanılarak yüzeysel bir şekilde incelenebilmiş, arşiv kaynaklarından ise yeterli düzeyde yararlanılamamıştır. Bu nedenle konunun doktora düzeyinde araştırılmasının isabetli olacağı düşünülmüştür. Bu çerçevede araştırma alanının zaman dilimi olarak Tanzimat Fermanı’nın ilan edildiği yıl ile Niş’in Osmanlı hâkimiyetinden çıktığı yıl arasını (1839-1878) kapsayacak şekilde sınırlandırılmasına, araştırma kaynaklarının ise özellikle Osmanlı arşiv belgeleri olmak üzere konuyla ilgili olarak diğer dillerde yapılmış araştırmalarla zenginleştirilmesine karar verilmiştir. Nitekim doktora çalışmasında arşiv belgelerinin yanısıra kırka yakın salnâme ile çok sayıda Arnavutça, Sırpça ve İngilizce kitap ve makaleden yararlanılmıştır.

IV. ARAŞTIRMADA BAŞVURULAN KAYNAKLAR

Sancaklar veya şehir tarihçiliği üzerinde yapılan çalışmalarda doğrudan doğruya kentleri ilgilendiren arşiv belgelerinin büyük bir öneme sahip oldukları bir gerçektir. Bu çerçevede arşiv vesikaları arasında ilk akla gelen şer’iyye sicilleri olmakla birlikte Niş’e ait

⁴ Mead Osmani, *XIX. yüzyılda Niş Sancağı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi), Bursa, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

siciller bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu tür kaynakların boşluğu diğer arşiv kaynaklarıyla doldurmaya çalışılmıştır.

Osmanlı tarihinin idarî, sosyal, eğitim, etnik, siyasî vb. yapılarını tetkikte en önemli kaynaklar arşivlerdir. Bu arşivler bir zamanlar Osmanlı Devleti dâhilinde yer alan Balkanlar'ın, Ortadoğu'nun vb. ülkelerin tarihini araştırmada çok önemli ve belki de vazgeçilmez kaynaklar sayılır. Bu bakımdan Osmanlı Arşivleri sadece bir ulus için değil aynı zamanda uluslararası öneme sahiptir.

Araştırmanın temel kaynaklarını Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgeleri başta olmak üzere salnâmeler, gazeteler, farklı matbu eserler, seyyahların eserleri ile Türkçe, Arnavutça, Sırpça, İngilizce olarak hazırlanan araştırma eserleri oluşturmaktadır.

Çalışmada kullanılan arşiv kaynakları Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki; *Tapu Tahrîr, Temettuât, Evkâf, Nüfus ve Mühimme defterleri* ile *Hatt-ı Hümayûn ve İradeler*'dir.

Tapu Tahrîr defterleri: Tahrîr kelimesi sözlükte *kaydetme, yazma ve deftere geçirme* gibi manalarına gelmektedir. Terim olarak ise Osmanlı maliye kurumunda vergi verenleri ismen belirlemek için farklı devirlerde ve değişik şehirlerde yapılan sayımları ve bu sayımların defterlere geçirildiğini göstermektedir.⁵ Bu çerçevede 1498 ve 1516 senelerine ait Niş Tapu Tahrîr defterlerinin ilgili kısımları gözden geçirilmiştir.

Temettuât defterleri: Temettuât, *temettu'* kelimesinin çoğulu olup fayda görme, kâr etme ve kazanç sağlama gibi manaları vardır.⁶ Temettuât defterleri belli bir döneme ve bölgeye ilişkin sosyo-ekonomik ve demografik yapıyla ilgili kusursuz ve teferruatlı bilgiler verir. Temettuât defterleri gerek tarih ve gerekse coğrafya araştırmalarında zengin ve çok önemli kaynaklardan birisi sayılır.⁷ Bu çalışmada 1261/1845 tarihli temettuât defterleri taranmış ve bu defterlerde Niş şehrinde bulunan çok sayıda dinî ve sosyal yapı tespit edilmiştir.

Evkaf defterleri: Osmanlılar'da vakıf kurumlarına ait veriler, önceleri tapu tahrîr ve evkaf defterlerinde bulunmaktaydı. II. Mahmud (1808-1839) zamanında Divan-ı Hümayûn lağv edilerek nâzırlıklar oluşturulmuştu. Bu çerçevede dağınık halde bulunan vakıfları tek elden idare etmek amacıyla 1826 yılında Evkaf-ı Hümayûn Nezareti kurulmuştur.⁸ Bu

⁵ Mehmet Öz, "Tahrir" *D.İ.A.*, C. XXXIX, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2010, s. 425.

⁶ Şemseddin Samî, *Kâmûs-ı Türkî*, Dersâadet: İkdâm Matbaası, H.1317 (M.1899), s. 437.

⁷ İlker Yiğit, "XIX. Yüzyıl Tarihi Coğrafya Çalışmaları İçin Önemli Bir Kaynak: Temettuât Defterleri", *Türk Coğrafya Kurumunun 70. Kuruluş Yılı Anısına*, 7-10 Eylül, İstanbul: 2011, s. 2.

⁸ Nazif Öztürk, "Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti" *D.İ.A.*, C. XI, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 1995, s. 521.

araştırmada Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan 13839/2, 3, 4 ve 5 numaralı Evkaf Defterinde yer alan Niş mahalleleri, câmilere ve medreselerine dair kayıtlar incelenmiştir.

Nüfus defterleri: Arapça'da *nefs* kelimesinin çoğulu olan nüfus *nefis, ruh, can* ve *hayat* manasına gelir ve daha fazla bir coğrafyada yaşayan insanları göstermektedir.⁹ Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren tahrîr defterleri yazıldıysa da modern manada ilk sayım her ne kadar bütün kazalarda yapılmış olmasa da 1828-29 yılları başında Anadolu ve Avrupa'da yapılmaya başlamıştır.¹⁰ Bu araştırmada Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan 17 Receb H.1246 (M.1831) tarihine ait 5959 numaralı defter ile 29 Zilhicce H.1264 (M.1848) tarihine ait 6045 numaralı defterlerden ve İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde bulunan H.1247 (M.1831) tarihli Nüfus defterinden istifade edilmiştir.

Mühimme defterleri: Osmanlılar'da Divan-ı Hümâyûn'da karar alınan konularda padişahın tasdikinden sonra hazırlanan fermanların suretlerinin kaydedildiği defterlere *Mühimme defterleri* denir.¹¹ Bunlar Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunmaktadır. Bu araştırmada 254 numaralı Mühimme Defteri'nde yer alan konuyla ilgili hüküm incelenmiştir.

Hatt-ı hümâyûnlar: Bazı olağanüstü durumlarda padişahın, kendi hattı ile yazdığı talimatlara *hatt-ı hümâyûn* denir. Hatt-ı hümâyûnlar Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunmakta olup unvanına, beyaz üzerine ve tekrîr veya telhîs üzerine yazılanlar olmak üzere üç çeşittir.¹² Bu çalışmada 1626/6, 1605/11, 1529/41, 1500/4, 1514/57, 1514/64, 1533/78, 1534/27, 1550/52, 1572/40, 1589/34, 1337/52172, 1605/11, 1526/20759, 1626/6 numaralı hatt-ı hümâyûn belgelerinden yararlanılmıştır.

İrâdeler: Arapça bir kelime olan irade dileme, emir, ferman, isteme manalarını içermektedir. İrâde, Osmanlı diplomatiğinde padişahın emrinin mabeyn başkâtibi tarafından sadrazama sunulduğu özel bir belge türüdür.¹³ İlk başlarda irâdeler *Dâhiliye* ve *Hâriciye* olmak üzere iki şekilde tasnif edilmişken sonraları bunlara *Meclis-i Vâlâ*, *Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ* ve *Şurâ-yı Devlet* çeşitleri de ilave edilmiştir.¹⁴ Bu araştırmada Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde muhafaza edilen 527/23661, 529/23724, 549/24651, 295/11941, 271/10478, 22549, 482/21874, 461/20759, 49/2110, 169/8913, 468/31336 irâdelerden istifade edilmiştir.

⁹ Nebi Bozkurt, "Nüfus" *D.İ.A.*, C. XXXIII, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2007, s. 293.

¹⁰ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003, s. 56.

¹¹ Mübahat S. Kütükoğlu, "Mühimme Defteri" *D.İ.A.*, C. XXXI, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2006, s. 520.

¹² Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 1994, s. 172.

¹³ Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, s. 183.

¹⁴ Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vala*, Ankara: T.T.K. Yayınları, 1994, s. 5.

Salnâmeler: Farsça *sâl* (yıl) ve *nâme* (yazılı şey, mektup) kelimelerden oluşmuş olup *nev-sâl* kelimesi ile de aynı manaya gelmektedir. Türkçede bunun karşılığı olarak *yıllık* kelimesi kullanılmaktadır. Salnâmeler, Osmanlı Devleti'nin son döneminin sosyo-kültürel ve ekonomik mirasının aydınlatılması açısından önemli kaynaklardan sayılır. Salnâmeler dört çeşit olup bunlar da devlet salnâmeleri, nezâret salnâmeleri, vilâyet salnâmeleri ve özel salnâmelerdir.¹⁵ Bu çalışmada 1847-1878 yılları arasındaki 28'i devlet ve 6'sı da vilâyet (4'ü Tuna ve 2'si Prizren) olmak üzere 34 salnâmeden yararlanılmıştır.

Yukarıdaki arşiv kaynakları ve salnamelere ek olarak *Takvîm-i Vekâyi'* ve *Cerîde-i Havâdis* gazetelerinden, *Evliya Çelebi*, *Hans Dernschwam*, *Ogier G. Busbeq*, *Stephan Gerlach* ve *C. Adam Wenner* gibi seyyahların seyahatnâmelerinden, *Ayastefanos* ve *Berlin antlaşmalarını* konu edinen eserler ile Sırbistan'a ait bir *nüfus defterinden* de istifade edilmiştir.

Bu çalışmada maalesef Sırbistan'daki arşivlerden istifade imkânı bulunamamıştır. Arşiv belgelerinin dışında çağdaş araştırmacıların konuyla ilgili çeşitli makale ve kitaplarından da yararlanılmıştır.

¹⁵ Bilgin Aydın, "Salnâme" *D.İ.A.*, C. XXXVI, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2009, s. 51; İlhan Palalı, "Osmanlı Salnameleri ve Tarih Araştırmalarındaki Kaynak Önemi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXIII, 2010 Ocak-Haziran.

BİRİNCİ BÖLÜM

NİŞ SANCAĞININ GENEL GÖRÜNÜMÜ VE İDARİ YAPISI

I. NİŞ'İN GENEL YAPISI

A. ŞEHRİN KONUMU VE GENEL GÖRÜNÜMÜ

Sofya, Belgrad ve Üsküp üçgeninde¹ Sırbistan'ın güneyinde Nişava nehrinin kıyısında bulunan Niş şehri, ülkenin güneydoğusundaki en büyük şehir merkezi olup ana endüstri ve iletişim merkezidir.² Şehir yerleşiminin önemli bölümü ile demir yolu istasyonu vadinin sol tarafında, eski hisar ise sağ tarafında bulunmaktadır. Şehrin iki yakası biri demir yolu köprüsü olmak üzere, dört köprü ile birbirine bağlanır.³ Niş 2011 yılındaki resmî nüfus sayımına göre 260.237 nüfusa sahip olup 597 km²⁴ alanıyla Belgrad ve Novi Sad'dan sonra ülkenin üçüncü büyük şehridir.

Niş Sırbistan'ın Morava nehrinin bir kolu olan Nişava'nın kıyısında deniz seviyesinden 214 m. yükseklikteki geniş ovanın güneydoğu kenarında kuruludur.⁵ Nişava suyu, Bulgaristan topraklarından çıkararak, Şehirköy⁶ ve Ak Palanka'dan⁷ geçerek, Niş'in kapıları sayılan ve etrafı dik, yüksek kayalıklar ile çevrili bulunan Niş boğazını aşarak şehrin merkezinden geçmektedir.⁸ Nişava nehri şehir merkezinin 12 km dışında bulunan Morava ırmağına dökülmektedir.⁹ Şehir Sofya-Belgrad yolunun üçüncü menzilinde, Üsküp'ün doğu tarafına düşer. Sur ve toprak sedlerle çevrili olan kent, Yukarı Kale ve Aşağı Kale diye ikiye ayrılmıştır. Niş'e yapılan tüm taarruzların başarıyla püskürtülmesinde şehrin bu coğrafik yapısının önemli etkisi olmuştur.¹⁰

¹ Hrand D. Andreasyan, P. L. İnciciyan, *Osmanlı Rumelisi Tarih Ve Coğrafyası*, İstanbul: Kubbealtı Sahaf, 1974, s. 87.

² Machiel Kiel, "Niş", *D.İ.A.*, C. XXXIII, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2009, s. 147.

³ A. Cevat Eren, "Niş", *İ.A.*, C. IX, İstanbul: M.E.B., 1964, s. 293.

⁴ 2011 Census of Population, Households and Dwellings in the Republic of Serbia Population, Statistical Office of the Republic of Serbia, Supported by the EU, Belgrade, 2014, s. 113. Bkz. Sırbistan Devletinin Jeodezi Enstitünün resmî sitesi: http://www.rgz.gov.rs/template1a.asp?PageName=2011_11_30_03, 23-06-2015.

⁵ Kiel, "Niş", s. 147.

⁶ Şimdiki ismi "Pirot".

⁷ Şimdiki ismi "Bela Palanka".

⁸ Eren, "Niş", *İ.A.*, C. IX, s. 293.

⁹ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, H.1293 (M.1876), 9 defa, s. 148-149.

¹⁰ Andreasyan, İnciciyan, a.g.e., s. 87-88.

Niş bölgesi, çoğunlukla tepeliklere ve alçak dağlara sahiptir. Nişava ve Yukarı Morava nehirlerinin verimli vadilerinin bulunduğu kısım, yerleşimin yoğun olduğu alandır.¹¹ Niş, Balkan ülkeleri arasında en güzel ovalara sahip bölgeler arasında zikredilmektedir. Ovaları, her türlü ziraata elverişli toprağa, bağlara, bahçelere ve diğer doğal zenginliklere sahiptir.¹²

1352 yılında Rumeli'ye geçen Gazi Süleyman Paşa (d.1316-ö.1357) komutasındaki Osmanlı kuvvetleri batı, kuzey-batı ve kuzey-doğuya doğru ilerlerken Romalıların yaptırdığı ve daha sonra Bizans'ın da kullandığı yollardan faydalanmışlardır.¹³ Balkanlar'da şehirleri ulaşım ile birbirine bağlama düşüncesi ilk defa Roma devrinde ortaya çıkmıştır. Genellikle şehir ve kasabalardan geçerek ülkeyi baştanbaşa kuşatan uzun mesafeli bu bağlantı güzergâhlarına 'kol' adı verilirdi. Bunlar sağ-kol, sol-kol ve orta-kol gibi tabirlerle birbirinden ayrılmaktaydı. Niş de Rumeli'nin orta kol (Via Militaris) kısmında yer alıyordu. Bu yol İstanbul, Silivri, Edirne, Filibe, Sofya, Niş ve Yagodina üzerinden Belgrad'a kadar uzanmaktaydı.¹⁴

Niş her dönemde zamanın ruhu ve gerekleri doğrultusunda yapılanan gelişmiş bir şehir karakterine sahip olmuştur. Coğrafyacı Şerif el-İdrisi, 1153'te Niş'i özellikle et, balık, meyve ve sütüyle zengin bir şehir olarak tasvir etmiştir.¹⁵ 1554 yılında Busbecq¹⁶ İstanbul'a giderken "Nissa"¹⁷ diye kaydettiği Niş üzerinden geçmiş ve şehrin yakınlarında Roma dönemine ait küçük mermer taştan Latin harflerle yazılı sütunler görmüştür fakat kırık oldukları için okuyamamıştır. Ayrıca Busbecq Osmanlı'da yaygın olan ve kamuya açık kervansarayı ilk kez Niş'te gördüğünü belirtmiştir.¹⁸ Kervansaraylar onun fazla hoşuna gitmese de imarethanelerden övgüyle bahsetmiştir.¹⁹

¹¹ Mehmet Çelik, *Balkanlar'da Tanzimat: Midhat Paşa'nın Tuna Vilâyeti Vâliliği 1864-1868*, İstanbul: Libra Kitapçılık, 2010, s. 39.

¹² Eren, "Niş", *İ.A.*, C. IX, s. 293.

¹³ Ahmet Özkılınç vd. (haz.), *Rumeli Eyaleti (1514-1550)*, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2013, s. 13.

¹⁴ Hüdai Şentürk, "Tanzimat Devrine Kadar Osmanlı Devleti'nin Ulaşım Teşkilâtı ve Yol Sistemine Genel Bir Bakış", *Türkler*, C. X, ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 911-912.

¹⁵ Kiel, "Niş", s. 147.

¹⁶ Ogier Ghislain de Busbecq (1522-1591-92), Avusturya Monarşisi için görev alan Flemenk diplomat. Avusturya'nın Osmanlı elçilisiydi. Bkz. Ogier Ghiselin de Busbecq, *Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq*, London: C. Kegan Paul, C.1. & Co., 1 Paternoster Square Yayınları, 1881; Ogier Ghislain de Busbecq, *Türk Mektupları*, çev. Derin Türkömer, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2005.

¹⁷ Batılı yazarlar ve seyyahlar "Niş"i genelde "Nissa" olarak kaydetmişlerdir.

¹⁸ Busbecq, *Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq*, s. 96-97.

¹⁹ Yusuf Yıldız, *Osmanlı-Habsburg İlişkileri; Kânûnî-Şariken-Busbecq*, Ankara: T.T.K. Yayınları, 2013, s. 172.

Alman seyyahı Dernschwam İstanbul'a gelmiş ve 1555 yılında Avusturya'ya dönerken Niş'te birkaç gün kalmıştır.²⁰ Dernschwam şehri anlatırken coğrafi özelliklerine dikkat çekerek çok güzel bir yerde kurulmuş olduğunu kaydetmektedir. Nişava üzerinde bir tahta köprüsü ve etrafta kırmızı killi ve sağlam bir topraktan oluşan arazi ile az miktarda orman gördüğünü ve şehrin yakınında güzel karlı dağların yükseldiğini aktarmaktadır.²¹ Dernschwam şehrin ucunda ırmak kıyısında güzel bir hamam gördüğünü zikretmiştir. Ayrıca şehrin etrafında surların görünmediğine dikkat çeken Dernschwam şehrin müstahkem bir yerde kurulduğunu²² ve orada kuleye benzeyen minarelerle üç câmi gördüğünü de ifade etmektedir.²³

Avusturya elçisinin vaizi Stephan Gerlach²⁴ da (1577-1578) Niş'le ilgili şu bilgileri vermektedir: “Niş kenti düz bir vadide kurulmuştur. Beş kilisesi ve çok nefis bir suyu vardır. Bu kadar güzel bir suya Belgrad ile Niş arasındaki yol boyunca hiçbir yerde rastlamadık. Her tarafta tarladan yeni koparılmış kavun yığınları görüyorduk. O yörede çok sayıda meyve ağacı ve üzüm bağı vardı”.²⁵ “Şehrin çevresi bir pazar yeri gibi tamamen açık, fakat eskiden kalma surların harabeleri hâlâ görülebiliyor. Nehrin üzerinden uzun bir köprüyle geçiliyor”.²⁶

1580 yılında Venedikli Paolo Contarini Niş'de Türklerin ve az sayıda hıristiyanın yaşadığını, çatısı tahta kiremitle kapalı evlerin bulunduğunu, çok sayıda câmi ve nehir boyunca uzanan yaklaşık 1500 evin yer aldığı bir kale şehri olduğunu belirtmiştir.²⁷

Daha sonraki yıllarda Adam Werner²⁸ (1616-1618) de Niş şehrinde bahsetmiştir. Werner etrafında görülen sur yıkıntılarında hareketle şehrin eskiden çok sağlam bir hisar tarafından korunduğunu ama şimdi açık bir yerleşim durumunda olduğunu, güzel, etkileyici ve verimli vâdi içinde kurulmuş olan bu kentte birçok câmi, bir imaret, bir kervansaray ve birkaç hamamın bulunduğundan, fakat şehirde önemli bir ticarî faaliyetin yapılmadığından bahseder.²⁹

²⁰ Hans Dernschwam 1553-1555 yılları arasında İstanbul ve Anadolu'yu ziyaret eden Alman seyyahıdır. Semavi Eyice, “Dernschwam de Hradiczin, Hans”, *D.İ.A.*, C. IX, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 1994, s. 182.

²¹ Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, çev. Yaşar Önen, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992, s. 347.

²² Dernschwam, a.g.e., s. 25.

²³ Dernschwam, a.g.e., s. 27.

²⁴ Stephan Gerlach Avusturya elçisi ile birlikte, sefaret heyetinin vaizi olarak 1573'de İstanbul'a gelmiştir. Bkz. Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1577-1578*, çev. Türkis Noyan, C. 1, İstanbul: Kitap Yayınları, 2007.

²⁵ Stephan Gerlach, a.g.e., C. 1, s. 73-74.

²⁶ Stephan Gerlach, a.g.e., C. 2, s. 841.

²⁷ Kiel, “Niş”, s. 148.

²⁸ Crailsheimli Adam Werner, Roma-Germen İmparatorluğu elçilik heyetinde imparatorluk elçisinin sekreteriydi. Bkz. Crailsheimli Adam Werner, *Padişahın Huzurunda Elçilik Gönüllüğü, 1616-1618*, çev. Türkis Noyan, İstanbul: Kitap Yayınları, 2011.

²⁹ Werner, *Padişahın Huzurunda Elçilik Gönüllüğü*, s. 40.

Niş'in Osmanlı zamanındaki en ayrıntılı tasviri 1660 Nisanında şehri gezen Evliya Çelebi (d.1611-ö.1682)'ye aittir. O, düz bir ovada kurulmuş olan şehirde 2.060 adet bağ-bahçe bulunduğunu belirtir.³⁰

1836 senesinde Balkan coğrafyasına seyahat eden Ami Boué (d.1794-ö.1881)³¹ Niş'in 16.000 kişilik bir nüfusa sahip olduğunu ve Nişava nehrinin iki tarafına yayıldığını, toprak tabyalarla çevrili ve sağlamlaştırılmış bir yer olduğunu, kale ile şehir arasında tahta bir köprüünün bulunduğunu ve kalesinin nehre bakan tarafına top yerleştirilmiş olduğunu kaydeder.³²

Şemseddin Samî Niş'in Belgrad'ın 215 km. güneydoğusunda, Morava'ya bağlı Nişava çayı üzerinde, İstanbul ile Selanik hattının birleşme noktasında dağlarla kuşatılmış bir ovada 21.049 kişilik nüfusa sahip livâ merkezi bir kasaba olduğunu, şehirde siperlerin, çok sayıda câminin, krala özel bir sarayın, meclis-i mebusan dairesinin ve telkârî³³ gümüş işleme yerlerinin bulunduğunu, 1878 yılında Sırbistan'a dâhil edildiğini, Belgrad'dan sonra en büyük şehir olması nedeniyle ikinci başkent olarak kabul edildiğini ve Osmanlı döneminde nüfusunun çoğunluğunu oluşturan müslümanların Osmanlı topraklarına göç ettiklerini belirtir.³⁴

Niş, günümüzde de altı karayolu ile beş tren yolunun birleştiği uluslararası bir kavşak konumundadır. Osmanlılar da 1863'de, en önemli kara yolları çalışmalarını, Niş, Bosna ve Vidin'de yapmışlardı. Söz konusu vilâyetlerde ve Rumeli'nin diğer bölgelerinde tamir edilen yollarla birlikte yeniden yapılanların uzunluğu 360 fersaha³⁵ (beş bin km.ye) ulaşmıştır.³⁶ Dolayısıyla Niş'in günümüzdeki merkezî konumu Osmanlı dönemi için de söz konusuydu. Nitekim şehir, 1386-1878 yılları arasında kesintilerle devam eden Osmanlı idaresi altında stratejik öneme sahip İslâmî bir merkez olma özelliğini koruyabilmiştir.³⁷

³⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C. 5. İstanbul: İkdâm Matbaası, H.1314 (M.1896), s. 363.

³¹ Ami Boué (1794-1881) Fransız asıllı Alman coğrafyacı olup 1836 yılında Osmanlı Devletinin Balkan topraklarında topraklarında inceleme ve araştırma gezisinde bulunmuştur. Bkz. Philip W. Goetz vd. ed. "Ami Boué", *AnaBritannica*, haz. Selahattin Beyazıt, C. IV, İstanbul: Güzel Sanatlar Matbaası, 1990, s. 485.

³² Eren, "Niş", *İ.A.*, C. IX, s. 296.

³³ Tel-kârî, ince tel halinde çekilmiş altın ya da gümüşten yapılan, teller kakmak suretiyle süslemiş olan, tel halinde olan, gümüşten örülmüş anlamlarına gelir. Ayrıca "vav işi" anlamı da vardır. Bkz., Ferit Develioğlu, *Osmanlıca Türkçe Lugat*, 2. b., Ankara: Doğu Yayınları, 1970, s. 1284; Yaşar Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük*, C. 5, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2007, s. 4712.

³⁴ Şemseddin Samî, "Niş", *Kâmûsü'l-A'lâm*, C. VI, İstanbul: Mihran Matbaası, H.1316 (M.1898), s. 4631.

³⁵ *Fersah* dört saatlik ya da beş bin metrelik mesafe, Şemseddin Samî, *Kâmûs-ı Türki*, s. 989.

³⁶ Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. III, Ankara: T.T.K. Yayınları, t.y. s. 267.

³⁷ Kiel, "Niş", s. 147.

B. NİŞ İSMİNİN KÖKENİ VE YAZILIŞLARI

Niş isminin kökeni ve nereden geldiği konusunda birkaç farklı görüş mevcuttur. Birinci görüşe göre Niş'in adı, şehrin içerisinden geçen *Nişava* nehrinden gelmektedir.³⁸ Diğer görüş sahipleri ise eski İlliryalıların³⁹ dilinin kaynağını inceleyen araştırmacılarıdır. Bunlara göre *Naissus* (Niş), Draç⁴⁰ şehrinde bulunan bir mezar taşının adıdır. Petar Skok⁴¹ da Niş şehrinin ismi konusunda bu araştırmacılarla hemfikirdir.⁴² Nitekim İnciciyan'a göre Niş'in eski adı *Naklisos* idi ki Ammianos'da *Nesos*, Ptolemeos'ta da Misia'nin Dardania⁴³ bölgesinde olup *Nisos*⁴⁴ ya da *Naisos* olarak kaydedilmiştir.⁴⁵

Yunan bilim adamı Ptolemaios'a göre Dardania bölgelerinde bulunan eski dört şehirden birini de *Naissus* oluşturmaktadır.⁴⁶ Bizans tarihçisi Walter E. Kaegi bugünkü Niş'te bulunan Roma İmparatoru I. Konstantin'in (m.s. 306-312) bronz heykelinden bahseder ve o zamanın *Naissus*'unun şimdiki Niş olduğunun önemli kanıtlarından birisi olduğunu iddia etmektedir.⁴⁷

Şehrin kuruluş tarihi hakkında kesin bir bilgi yoktur. Hatta tarih kaynaklarında bahsi geçen *Naissus* şehri ile bugünkü Niş şehrinin aynı olup olmadığı konusunda tereddütler vardır.⁴⁸

Niş kelimesini Romalılar ve Bizans *Naissus*, Sırpçalar *Huu*, *Niš*, Arnavutlar *Nais*, *Nish*⁴⁹, Almanlar, Fransızlar ve İngilizler *Nisch*, *Niş*, *Nis* ve *Nissa* şeklinde yazmışlardır. Bununla birlikte bazı kaynaklarda *Naissus*, *Naessus*, *urbs Naisitana*, *Navissus* vs. olarak da yazıldığı

³⁸ Vidosav Petrovič, *Niş u Delima Putopisaca od IV do XX Veka*, 2. b., Niş: y.y., 2001, s. 52.

³⁹ İlliryalılar veya İlriler antik dönemde Balkanların batısının bir kısmı ve İtalya Yarımadası'nın güneydoğu kıyılarında (Messapia), kuzeyde Avusturya Alpleri'nden güneyde Arnavutluk ve Kuzey Yunanistan'a (Epir) kadar geniş bir bölgede yaşamış olan boy gruplarıdır. İlliryalıların kökenleri konusunda birden fazla görüş vardır. Bir düşünceye göre bugünkü Arnavutluk halkı ve dünyanın diğer ülkelerinde yaşayan Arnavutlar İlliryalıların soyundan gelmektedirler. Kelime anlamı "özgürler ülkesi" olan İllirya m.ö. II. yüzyıldan itibaren Roma İmparatorluğu'nun eyaleti olmuştur. Bkz. Nuray Bozbora, "Arnavutların Kökeni", *Balkanlar El Kitabı Tarih*, C. I, Ankara: Araştırma ve Kültür Vakfı Yayınları, 2006, s. 261-263.

⁴⁰ Draç, Durrës, Durazzo, (Драч, Drač), Antikçağ'dan bu yana Arnavutluk'un önemli limanı ve ülkenin en büyük şehirlerinden biri, Machiel Kiel, "Draç", *D.İ.A.*, C. IX, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 1994, s. 522.

⁴¹ Petar Skok, Hırvat asıllı dilbilimcisidir. Bkz. Petar Skok, *Etimologijski Rječnik Hrvatskog ili Srpskog Jezika*, Zagreb, C. I, Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, 1971.

⁴² Dimitriye Milenkoviç, Slavko Sariç, *İstoriya Niša I od Najstarijih Vremena do Oslobodjenje od Turaka 1878 Godine*, Niş: Gradina i Prosveta Yayınları, 1983, s. 61.

⁴³ *Dardania*, Antik dönemde Kosova bölgesinin Dardania olarak zikredildiği ve milattan önce IV. yüzyılda burada Dardania Krallığı'nın kurulduğu ileri sürülmektedir. Bkz. Münir Aktepe, "Kosova" *D.İ.A.*, C. XXVI, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2002, s. 216.

⁴⁴ Şemseddin Samî bu ismi نيسوس şeklinde yazmıştır. Bkz. Sami, "Niş", *Kamusu'l-A'lam*, C. VI, s. 4631.

⁴⁵ Andreasyan, İnciciyan, *a.g.e.*, s. 88.

⁴⁶ Kristaq Prifti vd. haz., *Historia e Popullit Shqipetar*, Akademia e Shkencave e Shqiperise Instituti i Historise, C. I, Tirane: Toena Yayınları, 2002, s. 151; İljaz Rexha, *Vendbanimet Dhe Popullsia Albane e Kosoves*, Prishtine: Instituti i Historise Ali Hadri Prishtine Yayınları, 2016, s. 50; Prifti, *a.g.e.*, C. I, s. 132.

⁴⁷ Walter E.Kaegi, "The Emperor Julian At Naissus", *L'antiquite Classique*, C.44, No.1, Brussel: 1975, s. 164.

⁴⁸ Eren, "Niş", *İ.A.*, C. IX, s. 293.

⁴⁹ Prifti, *a.g.e.*, C. I, s. 375.

görülmektedir.⁵⁰ Osmanlı dönemi arşiv belgelerinde, Tahrîr defterlerinde⁵¹ ve daha sonra Evliya Çelebi Seyahatnamesi⁵² ve Kâmûsu'l-A'lâm⁵³ vb. matbu eserlerde Arap alfabesiyle نيش, Latin alfabesiyle ise *Nich* ve *Nissa* şeklinde yazılmıştır.⁵⁴

C. OSMANLI ÖNCESİ NİŞ

Şehrin ilk defa Kelt ve Dardanellilere⁵⁵ ait eski bir yerleşim alanı üzerinde Naissus adıyla bir Roma kalesi olarak tarih sahnesine çıktığı kabul edilmiştir.⁵⁶ Romalıların, Dardania savaşları⁵⁷ sırasında (m.ö. 75-73) Balkan Yarımadası'nı teşkilâtlandırmaya başladıklarında Niş bölgesine geldikleri ve bölgenin askerî ve stratejik öneminden dolayı buraya konumlandıkları,⁵⁸ bu çerçevede Roma İmparatoru Tiberios (m.s. 14-37) tarafından şehrin önemli bir merkez haline getirildiği belirtilmiştir. Daha sonra Konstantinopolis'in (İstanbul) kurucusu olan İmparator I. Konstantin (m.s. 306-312), kendisinin de doğduğu yer olan Niş şehrini birçok bina ve eserlerle süslemiştir.⁵⁹

Sonraki yıllarda Romalıların Niş'e belediye işlerinde imtiyazlar verdiği görülmüştür (m.s. 195). Niş ve civarında bulunan yaşam birimleri tarihte önemli savaşlara şahitlik etmiştir. Roma İmparatoru II. Claudius (m.s.268-270), Niş civarında Gotlara⁶⁰ karşı yaptığı savaşta

⁵⁰ Milenkoviç-Sariç, a.g.e., s. 60.

⁵¹ B.O.A. *Tapu Tahrîr Defterleri*, No: 027 (1497-98), No: 1007 (1516).

⁵² Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C. 5, s. 363.

⁵³ Samî, *Kâmûsu'l-A'lâm*, s. 4631.

⁵⁴ Samî, *Kâmûsu'l-A'lâm*, s. 4631.

⁵⁵ Keltler sözcüğü ilk kez M.Ö. 5. Yüzyılda Yunanlı yazar Miletoslu Hekataios tarafından kullanılmıştır. Kelt tarihi genelde M.Ö. 700'lerden başlatılır; ama onların ilk ortaya çıkışları M.Ö. 1000 ve hatta Neolitik döneme (M.Ö. 8000-5500) kadar geri götürebilmektedir. Yunanlılar onlara soylu ve yüce anlamında Keltoi diyorlardı. Romalılar ise güçlü kudretli anlamında Galli diyordu. Sınırları batıda Britanya ve İrlanda'ya, doğuda Anadolu'ya ve Balkanlara, kuzeyde Kuzey Avrupa'ya, güneyde İtalya ve İber yarımadasına kadar ulaşıyordu. Avrupa'nın neredeyse tamamında ayak izleri görülebiliyordu. Bu geniş yayılımı Roma'nın büyümesi ve Cermen istilasıyla beraber gittikçe küçüldü. Küçülme neticesinde Keltler için İrlanda, Galler, İskoçya ve Fransa'nın uç bölgeleri sığınak konumu görmeye başladı. Ama buradaki varlıkları da zamanla yok olmaya başladı. Keltler 3. yüzyılda yaklaşık 278-279 yıllarında Anadolu'ya geldiler ve Orta Anadolu'da Kızılırmak çevresinde yerleşim kurdular. Buraya yerleşen Keltlere Yunanlılar Galatyalılar dedi. Bkz. Bill Price, *Kelt Mitolojisi*, çev. Cumhur Atay, İstanbul: Kalkedon Yayıncılık, 2011, s. 23-30; Mehmet Ali Kaya, "Keltlerin Anadolu'ya Göçü: Göç Nedenleri, Yolları ve İlk On Yıl", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, Yıl 10, S. 13, Güz 2012.

⁵⁶ Kiel, "Niş", s. 147; Sabit Uka, *Gjurme Mbi Shqiptaret e Sanxhakut Te Nishit*, C. 5, Priştine: Valton Yayınları, 1995, s. 39.

⁵⁷ Vladimir P. Petrović, "Pre-Roman and Roman Dardania Historical and Geographical Considerations", *Balkanica*, C. XXXVII, Belgrade, 2007.

⁵⁸ Владимир П. Петровић, *Дарданија У Римским Итинерарима*, Belgrade, Academie Serbe Des Sciences Et Des Arts Institut Des Etudes Balkaniques Editions Speciales 99 Yayınları, 2007, s. 47; Eren, "Niş", *İ.A.*, C. IX, s. 294.

⁵⁹ Charles Matson Odahl, *Constantine And The Christian Empire*, New York ve Londra: Routledge Yayınları, 2004, s. 13; Paul Stephenson, *Büyük Konstantin*, çev. Gürkan Ergin, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016, s. 1.

⁶⁰ Gotlar, Güney İskandinavya'nın Gotland bölgesinde ortaya çıkmış bir kavimdir. II. yüzyıldan itibaren Scythia, Dacia ve Pannonia'da yaşamışlar, III. ve IV. yüzyıllarda Doğu Roma İmparatorluğu'nun topraklarını yağmalamışlar ve Aryanizmi benimsemişlerdir. İki Got kralından biri Roma İmparatoru'nun tahtına oturmuş,

(m.s. 260) büyük bir zafer kazanmıştır. İmparator Diocletian'dan (m.s.284-305) sonra Niş, yeni teşkil olunan Dardania eyaletinin merkezi konumuna yükseltilmiştir.⁶¹

I. Konstantin (m.s. 306-312) zamanında güzel ve büyük bir şehir olan Niş, Kavimler Göçü devrinde⁶² harabeye dönmüştür.⁶³

II. Julian (361-363) 360 yılında kendisine bağlı askerler tarafından *augustus*⁶⁴ ilan edilmesinden sonra İmparator II. Konstantin (337-361) ona muhalefet etmiştir. Fakat ilerleyen dönemlerde Julian onunla anlaşmak istemesine rağmen başarısız olmuştur. Şubat 361 yılında Julian Galya'dan⁶⁵ yola çıkıp Tuna'yı geçerek Syrnium Pannonia'nın⁶⁶ başkentini işgal etmiştir. Özellikle Niş yakınlarındaki bölgeleri işgal ederek stratejik üstünlük kazanmayı amaçlamıştır.⁶⁷

Hun İmparatoru Attila (434-453) da 441 senesinde Bizans'a karşı yaptığı sefer esnasında kendisine karşı direnmekte olan bu şehri zapt edip tahrip etmiştir.⁶⁸ Fakat daha sonra Hunlar ile Bizanslılar arasında 448'de barış sağlanmıştır. Ayrıca Attila, Niş'in kuzey bölgesinde kalan ve zamanla gelişmiş yer olan Mösyä'nin serbest bölge olmasını istemiştir.⁶⁹

diğeri ise İspanya ve Galya'nın önemli bir bölümünü denetimi altında tutmuştur. XV. yüzyılda son Gotların ikamet ettiği Kırım'ın 1475'te Osmanlılar tarafından fethi ile bu büyük ulusun siyasi varlığı sona ermiştir. Bkz. Mert Kozan, "Gotların Anayurdu ve Kökeni", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 55, Ankara, 2014. ss. 71-90.

⁶¹ Eren, "Niş", *İ.A.*, C. IX, s. 294.

⁶² Kavimler Göçü, Türkistan'daki siyasi hâkimiyetlerini kaybeden Hun boylarının, m.s. 350 yıllarından itibaren teşkilâtlarını tamamlayarak batı yönünde topluca harekete geçip, 374 yılında Avrupa topraklarında görmeleriyle ortaya çıkan göç hareketidir. Karadeniz'in kuzeyindeki Ostrogot ve Vizigot hâkimiyetleri büyük Hun gücü karşısında arka arkaya çöktü. Bu durum Got kütelleri arasında büyük bir korku ve panik yarattı. Daha da önemlisi, Hun ordularının yarattığı korku ve panik, "Kavimler Göçü" adı verilen genel bir harekete sebep oldu (375). Romalıların "barbar" olarak niteledikleri bu kavimler, bir taraftan Hunlar hakkında korkunç rivayetler uydururlarken, diğer taraftan da birbirlerini iterek, yerlerinden oynatarak kaçışmaya başladılar. Kalabalık Got kütelleri ve bunların önlerine kattıkları küteller, emin bir sığınak bulmak için kendilerini Roma topraklarına attılar. Bu kütellerin Roma topraklarına sığınmalarıyla kavimler göçü durmadı; bunlar, Trakya'dan başlayarak, Fransa, İspanya, Kuzey Afrika ve Britanya'ya kadar olan geniş Roma topraklarını alt üst ettiler ve birçok olaya sebep oldular. Önlerine çıkan Roma ordularını arka arkaya yendiler. Bkz., Salim Koca, "Türklerin Göçleri ve Yayılmaları", *Türkler*, ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, C. I, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 659.

⁶³ Stanoje Stanojević, "Niş", *Narodna Enciklopediya Srpsko-Hrvatsko-Slovenačko*, C. 3, Zagreb: Bibliografski Zavod D. D. Yayınları, 1928, s. 113.

⁶⁴ *Augustus*, Kutsallıklarına inanılan Roma İmparatorlarına senato tarafından verilen ad. Bkz. Orhan Hançerlioğlu, *Dinler-Mezhepler-Tarikatler ve Efsaneler*, Ankara: Remzi Kitabevi, 1975, s. 81.

⁶⁵ Eren, "Niş", *İ.A.*, C. IX, s. 294.

⁶⁶ Pannonia, Roma İmparatorluğu'nun kuzeydoğusunda Tuna nehri tarafından sınırlanmış eski bir eyalettir. Pannonia, günümüzdeki Batı Macaristan, Doğu Avusturya, Kuzey Hırvatistan, Kuzeybatı Sırbistan, Kuzey Slovenya, Batı Slovakya ve Kuzey Bosna-Hersek topraklarının üzerinde kurulmuştur. Bkz. Philip W. Goetz vd. ed. "Pannonia", *AnaBritannica*, haz. Selahattin Beyazıt, C. XVII, İstanbul: Güzel Sanatlar Matbaası, 1990, s. 386.

⁶⁷ Walter, a.g.md., C.44, s. 162-163; Петровић, *Дарданија У Римским Итинерарима*, s. 65.

⁶⁸ Eren, "Niş", *İ.A.*, C. IX, s. 294.

⁶⁹ Şerif Baştaç, "Avrupa Hunları", *Türkler*, C. I, ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 867-868.

Attila'dan sonra 479-482 yılları arasında bu sefer Gotların Niş ve etrafına kadar gelmeleriyle şehir yeni bir tahribata maruz kalmıştır.⁷⁰ Niş, I. Justinian (527-565) zamanında yükselmeye ve güzelleşmeye başlar.⁷¹ Daha sonra VII. yüzyılda şimdiki Macaristan dolaylarında kuvvetli bir devlet kurmuş olan Avarlar, Morava ve Nişava çevresine farklı akınlar yapmıştır. Bizans, Avarlara karşı Balkanlar'a kitleler halinde göç eden Bulgar ve Slavların bir kısmını Niş civarına yerleştirmiştir. 809'da Kral Krum (802-814)⁷², Bizans ile yapılan bir savaşı kazanınca, Bulgar Devleti güçlenmiş, Kral Simeon zamanında (893-929) Bulgar krallığının hudutları Belgrad'a kadar uzanarak Niş'i de içine almıştır.⁷³ VII.-IX. yüzyıllar arasında Bulgar İmparatorluğu'nun sınırları içinde kalan bugünkü Niş'in yer aldığı bölge, 971'den sonra yeniden Bizans hâkimiyetine girip XII. yüzyılın sonlarına kadar onlar tarafından idare edilmiştir.⁷⁴ XI. asırda Balkan Yarımadası'nda Peçeneklerin istilası başlamıştır. Tırak Han (1048-1054), 80.000 kişilik bir ordu ile Bulgar Devleti'ne hücum etmiştir. Bizans İmparatorluğu Peçeneklerin istilasına karşı uzun süre savaşmak mecburiyetinde kalmıştır. Bu savaşlardan sonra Peçeneklerin birçoğu, Bizans Devleti tarafından Niş ve Sofya havalisine iskân ettirilmiştir. Daha sonra Kumanların istilası başlamıştır. 1072'de Macarlar, Niş'e hücum ederek şehri yağmalayıp tahrip etmişlerdir. 1073'te Bulgar kralı Çar III. Petro (Konstantin Bodin) (1072-1072) Bizans Devleti adına Niş'i zapt etmiştir.⁷⁵

Aslen bir Rum olan Leka adlı Filibeli bir *Pavlikyan*⁷⁶, Peçenek başbuğlarından birisiyle akrabalık kurduktan sonra Sofya ve Niş arasındaki yerlerde 1078-1079 yıllarında Bizans İmparatoruna karşı isyan bayrağını açmıştır.⁷⁷ Niş, 1096'da Birinci Haçlı ordusunun saldırısına maruz kalmıştır Şehri yağma eden Haçlılara karşı Niş halkı şiddetle mukavemet ederek Haçlılara büyük zarar vermişlerdir. XII. yüzyılda Sırp'lar ile Bulgarlar arasında başlayan savaşta Niş bazen Bulgarların bazen de Sırp'ların eline geçerek el değiştirmiştir. Bu mücadeleler

⁷⁰ Muallâ Uydu Yücel, "Balkanlar'da Peçenekler", *Türkler*, C. II, ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 716; Eren, "Niş", *İ.A.*, C. IX, s. 294.

⁷¹ Stanoje Stanojevič, "Niş", *Narodna Enciklopediya Srpsko-Hrvatsko-Slovenačko*, C. 3, Zagreb: Bibliografski Zavod D. D. Yayınları, 1928, s. 113.

⁷² Kral Krum Daha önce Avar bağlısı olarak yaşarken özgür kalan Erdel veya Orta Tuna bölgesi Bulgarlarının önderidir. Bkz. Osman Karatay, "Tuna Bulgar Devletinin İlk Asrı: Balkanlarda Tutunma ve Pekişme (681-803)", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. X, S. 2, Kış 2010, s. 16.

⁷³ Yücel, "Balkanlar'da Peçenekler", s. 716; Eren, "Niş", *İ.A.*, C. IX, s. 294.

⁷⁴ Yücel, "Balkanlar'da Peçenekler", s. 719.

⁷⁵ Eren, "Niş", *İ.A.*, C. IX, s. 294; Yücel, "Balkanlar'da Peçenekler", s. 716

⁷⁶ *Paulikanlar*, Bizans İmparatorluğu'nda hıristiyan bir mezhebe verilen isimdir. Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ankara: Vadi Yayınları, 1998, s. 302.

⁷⁷ Yücel, "Balkanlar'da Peçenekler", s. 719.

şehrin çok büyük zarar görmesine sebep olmuştur.⁷⁸ Macar Kralı III. Bela (1148-1196) yönetimindeki Sırp ve Macar orduları 1183'te Belgrad ve Sofya ile birlikte Niş'i de ele geçirip yıkmışlar.⁷⁹ Nemanjiç⁸⁰ hanedanının kurucusu Stefan Nemanya (1166-1196) Haçlı seferleri için gelen Friedrich Barberousse ile burada 1189'da buluşup Bizans'a karşı ittifak kurmuşlardı.⁸¹ III. Haçlı Seferi tarihçisi olan Ansbert, o yıllarda burayı yarı yıkılmış bir şehir olarak tasvir etmektedir.⁸² 1197'de Bulgarlar Niş'i tekrar zapt etmişlerse de şehir, 1241'den sonra Osmanlılar'ın fethine kadar daha fazla Sırp'ların elinde kalmıştır.⁸³

D. OSMANLI DÖNEMİNDE NİŞ (1385-1878)

1. Niş'in Osmanlı Hâkimiyetine Girişi

Osmanlı Devleti, tarihte Niş'in, beş asırlık bir zaman dilimiyle en uzun süre bağlı kaldığı bir devlettir.⁸⁴ Osmanlılar'ın Balkanlar'a 1350'lerde ayak basmasından 1913'de bugünkü sınırlara çekilmesine kadar 555 yıllık bir süre geçmiştir. Bu tarihî dönemi, klasik ayrımların yanı sıra iki önemli döneme ayırmak mümkündür. Bunlardan birincisi, 1683'te İkinci Viyana kuşatmasına kadarki 325 yıllık dönem olup bu zaman dilimi içerisinde askerî ve siyasî açıdan devamlı genişlemelerin olduğu bir süreçtir. İkincisi ise sürekli toprak kaybı ve geri çekilmenin yaşandığı 1683'ten sonraki 230 yıllık bir dönemdir.⁸⁵

Osmanlılar, Rumeli'de geçici bir zaman için ara verdikleri fetih hareketine 1380'de tekrar başladılar. Zira Sırp kralı Lazar'ın (1371-1389)⁸⁶ hüküm sürdüğü bölgeler, Roma ve Bizans dönemlerinden beri ordu yolu ve ticaret güzergâhı olarak kullanılan Sofya'dan Nişava Nehri kenarından Niş şehrine kadar uzanmaktaydı. Bu nedenle Osmanlılar'ın, Balkanlar'daki durumlarını sağlamlaştırabilmek için Sofya, Niş ve Manastır'ı almaları, yani Bulgaristan'da

⁷⁸ Eren, "Niş", *İ.A.*, C. IX, s. 294.

⁷⁹ Georg Ostrogorski, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Ankara: T.T.K Yayınları, 1995, s. 369.

⁸⁰ Nemanjiçler XII. yüzyılın sonlarından XIV. yüzyılın ortalarına kadar hüküm süren Doğu Roma İmparatorluğu'na bağlı bir Sırp prensliğidir. Bkz. <https://www.britannica.com/topic/Nemanjic-dynasty>, 3.3.2018.

Niş'in civar köylerinin Slav adları alması da Nemanjiçler döneminde başlamıştır. Bkz. Sabit Uka, *E Drejta Mbi Vatrata dhe Pasurite Reale dhe Autoktone Nuk Vjeterohet*, C. 8, Priştine: Shoqata e Muhaxhireve te Kosoves Yayınları, 2004, s. 59.

⁸¹ Tayyib Okıç, "Sarı Saltuk'a Ait Bir Fetva", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. I, S. 1, 1952, s. 55.

⁸² Georg Ostrogorski, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Ankara: T.T.K Yayınları, 1995, s. 369.

⁸³ Eren, "Niş", *İ.A.*, C. IX, s. 294; Sabit Uka, *E Drejta Mbi Vatrata dhe Pasurite Reale dhe Autoktone Nuk Vjeterohet*, C. 8, Priştine: Shoqata e Muhaxhireve te Kosoves Yayınları, 2004, s. 59.

⁸⁴ Eren, "Niş", *İ.A.*, C. IX, s. 294.

⁸⁵ Orhan Koloğlu, *Balkanlar*, İstanbul: Eren Yayınları, 1993, s. 52.

⁸⁶ Lazar Hrebeljanović, I. Kosova Savaşı'nda Osmanlı hükümdarı I. Murad Hüdavendigar ile savaşan ve esir alınan Sırp kralıdır.

tutunabilmeleri için Sofya'yı ele geçirmeleri,⁸⁷ Sırbistan coğrafyasına girebilmek için de Niş'i fethetmeleri gerekiyordu.⁸⁸

Rumeli'de güçlü bir devletin olmaması, Osmanlılar'ın bölgede hızlı ilerlemesine zemin hazırlayan unsurlar arasında yer alır.⁸⁹ Nitekim Niş, 1375 yılında ani bir baskınla ele geçirilmiştir. Fakat yeterli güvenlik tedbirlerinin alınamaması gibi birtakım nedenlerden dolayı kısa bir süre sonra terk edilmiştir.⁹⁰ Niş'in fetih tarihiyle ilgili olarak 1375⁹¹ ve 1386⁹² yılları da ileri sürülmüş olmakla birlikte Uzunçarşılı⁹³ ve İnalçık'ın⁹⁴ belirttikleri 1385 yılının⁹⁵ daha isabetli olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁶

⁸⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. I, 4. b., Ankara: T.T.K. Yayınları, 1982, s. 175.

⁸⁸ Herbert A. Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, çev. Ragıp Hulusi, Ankara: 21 Yüzyıl Yayınları, 1998, s. 131.

⁸⁹ Halil İnalçık, "Türkler ve Balkanlar", *Bal-Tam Türklük Bilgisi 3*, Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi, Prizren: Bal-Tam Yayınları, 2005, s. 26.

⁹⁰ Nicolae Jorga, Türk tarihçilerin I. Murad'ın (1362-1389) Niş'e 1375 yılında bir sefer düzenlediği görüşünü kabul etmez. Ona göre Macaristan'a ve Ragusa'ya (Dubrovnik) giden yolları da kontrol eden 1375 yılındaki Niş seferini Lala Şahin Paşa (d.?-ö.1386) kendi adına ve kendi çıkarları doğrultusunda yapmıştır. Bkz. Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epçeli, C. I, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2009, s. 234.

⁹¹ Niş'in 1375 yılında ani bir baskınla ele geçirilmesi hadisesi, 1375 yılının, şehrin fetih yılı olarak algılanmasına ya da Âşık Paşazade, Neşri ve Bitlisi örneklerinde olduğu üzere Niş'in fethi anlatılmasına rağmen fetih tarihinin tam olarak belirtilmemesine neden olmuştur. Bkz. Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, haz. Kemal Yavuz-M. A. Yekta Saraç, İstanbul: K Kitaplığı, 2003, s. 169. Bkz. Mehmed Neşri Niş'in fethine dair Kitâb-ı Cihan-Nümâ isimli eserinde "Hikâyet-i Feth-i Niş" başlığı altında bilgi vermiştir. Bkz. Mehmed Neşri, *Kitab-ı Cihan-Nüma Neşri Tarihi*, C. I, Ankara: T.T.K. Yayınları, 1949, s. 211; İdris-i Bitlisi, *Heşt Bihîşt*, C. I, haz. Mehmet Karataş, Selim Kaya ve Yaşar Baş, Ankara: Bitlis Eğitim ve Tanıtma Vakfı Yayınları, 2008, s. 338-340; İdris-i Bitlisi, *Heşt Bihîşt*, C. II, haz. Mehmet Karataş, Selim Kaya ve Yaşar Baş, Ankara: Bitlis Eğitim ve Tanıtma Vakfı Yayınları, 2008, s. 258.

⁹² Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı, Osmanlı İmparatorluğu'nun Öyküsü 1300-1923*, çev. Zülal Kılıç, İstanbul: Timaş Yayınları, 2007, s. 18.

⁹³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Murad I." *İ.A.*, C. VIII, İstanbul: M.E.B., 1979, s. 591.

⁹⁴ Halil İnalçık, "Murad I.", *D.İ.A.*, C. XXXI, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2006, s. 160.

⁹⁵ Bazı kaynaklarda Niş'in Osmanlı hâkimiyetine geçişiyle ilgi verilen 1375 yılı, Osmanlıların Sofya'yı ve kuzeybatıda Makedonya'yı sağlama almadan Niş'i ele geçirmelerinin imkânsızlığı nedeniyle doğru bulunmamıştır. Bkz. Donald E. Pitcher, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası*, çev. Bahar Tırnakçı, 4. b., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013, s. 75; Robert Mantran, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I. Kuruluş Ve Yükseliş Yılları*, çev. Server Tanilli, C. I, 2. b., İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012, s. 51.

⁹⁶ Osmanlıların Niş'i fethine dair ayrıca bkz. Stephen W. Reinert "From Niş to Kosovo Polje: Reflections on Murad I's Final Years" *The Ottoman Emirate*, ed. Elizabeth Zachariadou, Rethymnon: Crete University Press, 1993, s. 169.

Niş zaferleriyle ilgili dört mektup vardır. Bunlardan ikisi Niş galibiyetiyle ilgili olarak I. Murad'ın Bursa'da yazmış olduğu mektuplardır. I. Murad, birinci mektupta Karamanoğlu Ali Bey'e kendisinin Niş'i ele geçirmek üzere Sırbistan'a doğru yürüdüğünü bildirmekte; ikincisinde ise Hamid'e Niş zaferini anlatmaktadır. Ayrıca Niş'in Balkanlardaki diğer bölgeleri ele geçirmede ne derecede önemli bir yer olduğu belirtilmektedir. Bkz. Petrovic, a.g.e., s. 38.

Niş'in fethedilmesi üzerine tehlikeli bir duruma düşen Lazar, daha önce 1374 yılında yapılan bir antlaşmayla Osmanlı ordusuna vermeyi kabul ettiği asker ve vergi miktarını artırmıştır. Bkz. Uzunçarşılı, a.g.e., C. I, s. 176.

2. Fetihden Tanzimat Dönemine Kadar Niş (1385-1839)

Niş, Osmanlı egemenliğine girdikten sonra bölgenin önemli merkezlerinden biri olma özelliğini devam ettirmiştir.⁹⁷ Çelebi Sultan Mehmed (1413-1421), 1413'de Niş'i vasalı⁹⁸ Stephan Lazareviç'e (1389-1427),⁹⁹ onun 1427 yılında ölümünden sonra da George Brankoviç'e (1427-1456) verdi. Ancak Macar Kralı Sigismund (1433-1437) George döneminde Belgrad'ın yanı sıra diğer Sırp topraklarını da alıp tekrar Macar topraklarına katmaya başlamıştı. Fakat Osmanlılar kısa bir süre sonra 1428 senesinde Belgrad, Niş ve diğer eski Sırbistan topraklarına yeniden hâkim olabildiler.¹⁰⁰

1443 yılında Macaristan-Polonya Kralı III. Ladislav (1434-1444)¹⁰¹ ile Jan Hunyad kumandasındaki bir Haçlı ordusu Belgrad'dan Tuna'yı geçip Niş'e hücum ederek şehri yakıp-yıkılmış ve ahalisini esir edip mallarını yağmalamışsa da II. Murad (1421-1444, 1446-1451), Haçlıları Tuna'nın gerisine çıkartmaya muvaffak olabilmıştır.¹⁰² Niş, bu başarıya rağmen Ağustos 1444 yılında yapılan Segedin Antlaşması ile Sırlara iade edilmiş ise de 1456'da Sırp Despotu Djordje Brankoviç'in (1427-1456) ölümünün ardından kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.¹⁰³

Niş'in askerî önemi, 1521'de Belgrad'ın kesin bir şekilde fethedilmesinden sonra giderek azalmaya başladı. Bununla birlikte Niş, Avusturya ve Macaristan seferleri gibi Osmanlı ordularının batıya doğru yaptıkları büyük seferlerde Sofya'dan sonra önemli bir karargâh merkezi olma özelliğini devam ettirmiştir.¹⁰⁴ Nitekim Niş, 1532'de Almanya'ya yapılan seferde olduğu üzere bazen yeniçerilerin toplanma yeri, Avusturya seferinde olduğu gibi bazen ordunun konaklama mekânı, bazen de siyâsî müzakerelerin ve antlaşmaların yapıldığı bir merkez olmuştur. Mesela Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566), beşinci Almanya seferine giderken Niş'te bulunduğu esnada, Avusturya Kralı Ferdinand'ın¹⁰⁵ (1521-1564) barış talep

⁹⁷ Ahmet Uzun, *Tanzimat ve Sosyal Direnişler*, İstanbul: Eren Yayınları, 2002, s. 39.

⁹⁸ *Vasal*, Avrupa'da Ortaçağ derebeylerinin maddi ve manevi esareti altında bulunan kimse. Bkz. İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, C. 3, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2005, s. 3300.

⁹⁹ Stephan Lazareviç, I. Kosova Savaşı'nda esir alınan ve sonra da öldürülen Lazar Hrebeljanović'in oğlu olup Yıldırım Bayezid'in vassalı Sırp hükümdarıdır. 1389-1402 yılları arası prens, 1402-1427 arasında ise despot unvanını almıştır. İlhan Türkmen, "Osmanlı Devlet'nin Emrinde Bir Sırp Despotu: Stefan Lazareviç", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. VI, S. 28, Güz 2013, s. 453-455.

¹⁰⁰ Jorga, a.g.e., C. 1, s. 347-348.

¹⁰¹ Bkz. <https://www.universalis.fr/encyclopedie/ladislav-iii-jagellon/>, 07.02.2018.

¹⁰² İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. I, İstanbul: Türkiye Yayınları, 1971, s. 208-209; Eren, "Niş", *İ.A.*, C. IX, s. 295;

¹⁰³ Kiel, "Niş", s. 148.

¹⁰⁴ Kiel, "Niş", s. 148.

¹⁰⁵ I. Ferdinand (d.1503-ö.1564 Habsburg Hanedanı'ından olan Kutsal Roma Cermen İmparatorudur. Doğumdaki unvanı olan *Avusturya Arşidükü* babası tarafından; Kastilya prensliği ile León, Aragon ve Navarre

etmek üzere gönderdiği iki elçiyi 13 Haziran 1532’de huzuruna burada kabul etmiş,¹⁰⁶ 1541’de Ferdinand’ın üzerine yürüdüğü seferde kendisine takdim edilen Floransa elçileri ile görüşmesini burada yapmış ve gelenlerle Floransa Dükü Kozma dö Medici’ye¹⁰⁷ (1537-1574) hitaben dostluğunu ifade etmek amacıyla buradan bir mektup göndermiştir.¹⁰⁸

Avusturya ordusunun, 1689’da Baden¹⁰⁹ komutasında Niş’e hücum etmesi üzerine Sofya’da bulunan Mustafa Paşa¹¹⁰, kethüdası Çelebi Mehmed’i kumandan tayin ederek 15.000 kişilik bir kuvvetin başında yardıma gitmişti. Ancak 24 Eylül 1689 günü akşamına kadar devam eden çok şiddetli savaşımlardan sonra Avusturyalılar Niş kalesini zapt ederek şehre insanî ve maddî büyük kayıplar verdiler¹¹¹ ve Piccolomini’yi¹¹² 8.000 kişilik bir kuvvetle şehrin muhafazası için görevlendirdiler.¹¹³ Bunun üzerine Osmanlılar da bir sene işgal altında kalan Niş’i, Ağustos 1690’dan itibaren 20.000’den fazla bir kuvvetle dört taraftan kuşattılar. Avusturyalılar Niş’te daha fazla tutanamayacaklarını anlayınca şehirden ayrılmayı teklif ettiler ve beraberlerinde getirdikleri sivil hıristiyanları terk edip kaledeki 150 kadar müslüman esiri de serbest bırakarak 11 Eylül 1690’da Niş’ten ayrıldılar.¹¹⁴

Belgrad, Niş ve Semendire şehirleri, ilki XVII. asrın sonunda (1688) ve diğeri de XVIII asrın başında (1716) olmak üzere iki defa kuşatılmış,¹¹⁵ sadece bir ya da iki yıl içerisinde iki defa top atışına ve saldırıya maruz kalmıştı. Tahribata uğrayan yerleşim merkezlerinin kuşatma

prensi unvanları ise annesi tarafından gelmektedir. Bkz. <https://www.britannica.com/biography/Ferdinand-I-Holy-Roman-emperor>, 21.06.2018.

¹⁰⁶ Yusuf Yıldız, *Osmani-Habsburg İlişkileri: Kanuni-Şarlken-Busbecq*, Ankara: T.T.K. Yayınları, 2013, s. 154; Finkel, a.g.e., s. 120; Eren, “Niş”, *İ.A.*, C. IX, s. 295; M. Akif Erdoğan, “Kanuni Sultan Süleyman’ın 1532 Tarihli Alman Seferi Ruznâmesi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXIX, S. 1, 2014, s. 170.

¹⁰⁷ Kozma dö Medici (I. Cosimo de’ Medici) Medici hanedanının Floransa Dükalığının II. Dükü (1537-1574) ve Toskana Büyük Dükalığının ise I. Büyük Düküdür (1569-1574).

Bkz. <https://www.britannica.com/biography/Cosimo-I>, 27.02.2018.

¹⁰⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. II, 7. b., Ankara: T.T.K. Yayınları, 1998, s. 465.

¹⁰⁹ Ludwig Wilhelm von Baden 6 Eylül 1689-24 Eylül 1689 tarihleri arasında Habsburgların bugünkü Sırp ve Kosova topraklarına yönelik savaşlardaki komutanıdır. Bkz. http://www.sueddeutscher-barock.ch/PDF_Bio_BH/Rastatt_Tuerkenlouis.pdf, 21.06.2018.

¹¹⁰ Sadrazam Bekri (Tekirdağlı) Mustafa Paşa 2 Mayıs 1688 tarihinde sadrazamlığa getirilmiş ve Niş yenilgesiyle bağlantılı olarak 25 Ekim 1689 tarihinde sadrazamlıktan azledilmiştir. Bkz. Abdülkadir Özcan, “Süleyman II”, *D.İ.A.*, C. XXXVIII, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2010, s. 77-78.

¹¹¹ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. III, İstanbul: Türkiye Yayınları, 1972, s. 468; Alan Palmer, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Gerileyiş Ve Çöküş Tarihi*, çev. Belkıs Dişbudak, İstanbul: Alfa Yayınları, 2014, s. 37.

¹¹² (Giovanni Norberto) Piccolomini İtalyan asıllı 24 Eylül 1689-Aralık 1689 tarihleri arasında Habsburgların bugünkü Sırp ve Kosova topraklarına yönelik savaşlardaki komutanı olup aynı sene Prizrende vefat etmiştir. Bkz. Hasan Kaleshi, *Kosova, Dikur e Sot-Kosovo, Nekad i Danas*, Beograd: y.y. 1973, s. 142-143.

¹¹³ Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epçeli, C. IV, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2009, s. 212; İsmail Hami Danişmend, a.g.e., C. III, s. 468.

¹¹⁴ Danişmend, a.g.e., C. III, s. 468; Eren, “Niş”, *İ.A.*, C. IX, s. 295-296.

¹¹⁵ Aleksandar Fotic-Machiel Kiel, “Semendire”, *D.İ.A.*, C. XXXVI, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2009, s. 469; Kemal Beydilli, “Avusturya: II. Tarih”, *D.İ.A.*, C. IV, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 1991, s. 174.

sonrasındaki imar süreci ise oldukça yavaş ilerlemiş, hatta Semendire ve Niş gibi şehirlerin bile yeniden inşa edilmesi için yeterli maddi kaynak bulunamamıştır.¹¹⁶

XVIII. yüzyılda Niş'in stratejik önemi devam etmekteydi. Nitekim 1716'daki Avusturya Savaşında mevkufatçılık¹¹⁷ hizmeti de üzerinde kalmak şartıyla Niş defterdarlığına tayin edilen İbrahim Efendiye, İstanbul'dan Belgrad'a kadar olan zahirenin hazırlanması, köprülerin tamiri, ordunun hazırlıklarının kontrol edilmesi, Vidin'den Niş'e nakledilmesi gereken top ve cephanenin sevk edilmesi görevleri verilmişti.¹¹⁸

Pasarofça Antlaşması¹¹⁹ neticesinde Belgrad'ın elden çıkması üzerine bir sınır boyu şehri haline gelen Niş'te bir hudut ser-askerliği kurulmuştu.¹²⁰ Zira Belgrad gibi müstahkem bir yerin elden çıkması, Avusturyalıların Balkanlar'a inmesinin önünü açmıştı. Bu nedenle Belgrad'ın yerine Tuna kıyısında Vidin ile Güney Sırbistan'daki Niş'i kuvvetlendirmenin uygun olacağı düşünülmüş, bir takım önlemler alınmış; kaleyi sağlamlaştırmak ve korumak amacıyla inşaata başlanmış ve bu çalışmaların üç senede bitirilmesine yönelik iş bölümü yapılmıştır.¹²¹ Nitekim 1718 yılında önce yeniçeri ağalığına, yirmi bir gün sonra da Rumeli valiliğine tayin edilen Muhsinzâde Abdullah Paşa'dan¹²² (d.1661?-ö.1749) bütün Rumeli kuvvetleriyle Niş kalesinin tamiri ve korunmasına önem vermesi istenmişti.¹²³

Niş, bir sınır şehri haline geldikten sonra sürekli tehdit altında kalmıştır. Nitekim 1737 yılının Mayıs ayında Rusya Osmanlılar'a savaş ilan ederek Niş'in üzerine yürümüştür. O dönemde, Avusturyalıların dostluk kurulması ve Ruslarla da savaş yapılması sebebiyle Niş kalesinde fazla asker bulunmamıştır. Vidin muhafızı, Avusturyalıların sınırdaki hareketliliğinden şüphe ederek, Niş'e değerli bir vezir ile asker gönderilmesini tavsiye etmiştir.

¹¹⁶ Sultan II. Mustafa (1695-1703) 1696 yılında, Niş'te harap edilmiş olan şehir surlarını, kale burçlarını, yıkılmış kazık çitleri ve yıkıntılarla dolu olan siperleri bizzat görmüştür. Bkz. Tatjana Katiç, "Viyana Savaşı'ndan Sonra Sırbistan (1683-1699)", *Türkler*, C. IX, ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 768.

¹¹⁷ Mevkufat adı altında toplanan kaçkın resmi, boşalmış tımar ve vakıf gelirleri ile geleneksel vergilerden savaş için ayrılan para işleriyle uğraşan görevli.

¹¹⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. VI, 2. b., Ankara: T.T.K. Yayınları, 1983, s. 312.

¹¹⁹ Pasarofça Antlaşması Osmanlıların Avusturya ve Venedikliler ile yapmış olduğu savaş sonucunda 21 Temmuz 1718 tarihinde Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında imzalanan bir antlaşmadır. Bkz. Abdülkadir Özcan, "Pasarofça Antlaşması", *D.İ.A.*, C. XXXIV, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2007, s. 177-181.

¹²⁰ Eren, "Niş", *İ.A.*, C. IX, s. 296. Pasarofça Antlaşmasıyla Belgrad ve havalisinin Avusturyalıların terki üzerine, Türk sınırı dışında kalan halk Avusturya idaresini istemeyerek akınlar halinde Niş taraflarına göç ettiler. Bu nedenle bölge üç sene cizye, öşür ve vergilerden muaf tutulmuştur. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. V, 2. b., Ankara: T.T.K. Yayınları, 1978, s. 320.

¹²¹ Uzunçarşılı, a.g.e., C.V, s. 149.

¹²² Muhsinzâde Abdullah Paşa I. Mahmud döneminde, 6 Ağustos 1737-19 Aralık 1737 tarihleri arasında dört ay on dört gün sadrazamlık yapmış Osmanlı devlet adamıdır. Bkz. <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdullah-pasa-muhsinzade> 22.06.2018.

¹²³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. VI, 6. b., Ankara: T.T.K. Yayınları, 1995, s. 344.

Ancak bu uyarıya önem verilmemiştir. Zira Niş kalesinin, sınırın gerisinde olması ve yeterli zahiresi bulunması sebebiyle düşman kuşatmasına bir müddet dayanacağı düşünülmüştü.¹²⁴ Avusturya, bazı Sırp'ların ve Karadağlıların da desteğiyle 1737'de Niş'i ve Bosna'yı ele geçirirken, Osmanlılar da karşı saldırıya geçerek Belgrad'ı geri aldılar.¹²⁵ Vidin muhafızı İvaz Paşa'dan (d.?-ö.1743) gelen haberlerle ele geçirilen esirlerin ifadelerine göre düşmanın Niş'te altı bin kadar askeri olduğu öğrenildiğinde hemen kuvvet gönderilerek kuşatma yapılması tavsiye edildi. Bunun üzerine Rumeli valiliği göreviyle Sofya'da bulunan Köprülüzâde Hâfız Ahmed Paşa (d.?-ö.1769)¹²⁶, on iki bin kişilik bir kuvveti gönderip Niş'i muhasara altına aldı. Kuşatmadan birkaç gün sonra Avusturyalıların kumandanı Dokat'ın direnmeden kaleyi teslim etmesi üzerine Niş tekrar Osmanlı idaresine geçti.¹²⁷ Niş'in geri alınması, geçici süreliğine olsa da gerek padişah gerekse bütün ordu erkânında sevinç yaratmış ve morallerin yükselmesine vesile olmuştur.¹²⁸

XIX. yüzyılın başlarından itibaren Niş'e yönelik tehditler doğrudan, bizzat bölgede yaşayan Sırp'lardan gelmeye başladı. Gerçi Mayıs 1809'da Stephan Sindjeliç¹²⁹ liderliğinde Osmanlılar'a karşı yapılan ilk Sırp ayaklanması bastırılmıştı.¹³⁰ 1804-1812 yılları arasındaki Sırp isyanlarında Kara Yorgi (d.1762-ö.1817)¹³¹, Niş'i de kendi isyan sahasına almak için gayret göstermiş ise de Sadrazam Hurşid Paşa (d.?-ö.1822), âsileri Niş'ten uzaklaştırarak şehri

¹²⁴ Uzunçarşılı, a.g.e., C. V, s. 268-269.

¹²⁵ Koloğlu, a.g.e., s. 68.

¹²⁶ Süreyya, a.g.e., C. I, s. 215.

¹²⁷ Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l Vukuat Kurumları Ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, C. III-IV, Ankara: T.T.K. Yayınları, 1987, s. 46.

¹²⁸ Kaleyi yeterli direnişi göstermeden teslim etmesi nedeniyle Dokat, Avusturya'ya geri döndüğünde idam edilmiştir. Bkz. Uzunçarşılı, a.g.e., C.V, s. 271.

¹²⁹ Stevan Sindjeliç (Stephan, Stefan Sindelić) 1804 -1809 yılları arasında devam eden ilk Sırp ayaklanmasının liderlerinden olup Niş'te 1809 yılında vefat etmiştir. Nenad Makuljević, "Public Monuments, Memorial Churches and the Creation of Serbian National Identity in the 19th Century", *Balkan Memories Media Constructions of National and Transnational History*, ed. Tanja Zimmermann, Bielefeld: Transcript Yayınları, 2012 s. 36.

¹³⁰ Bu savaşta öldürülen dokuz yüz isyancının kafatasından *Kelle Kulesi* adı verilen bir anıt inşa edilmiş ve söz konusu savaşı sembolize eder olmuştur. Fransız edebiyatının ve politika hayatının en önemli isimlerinden biri olan Alphonse de Lamartine (d.21 Ekim 1790-ö.28 Şubat 1869), 1833 yılının yazında, Doğu seyahatinin son Osmanlı şehri ziyaretini sırasında Niş'te gördüğü bu anıtı epey korkunç bulmuştur. Lamartine bu kuleyi ovanın ortasında ve Sırp çocuklara ülkelerinin bağımsızlığının değerini, babalarının bunun için ödedikleri bedeli hatırlatarak gösteren bir anıt olarak etkileyici bir şekilde tasvir etmesi birçok Batılı seyyahı Niş'e yönlendirmiştir. Bazı ziyaretçiler kulenin bir kuş yuvası kadar olduğunu görünce çok şaşırılmışlar, kimileri ise gördükleri şeyi abartılı olarak resmetmiştir. Fakat daha sonraki yıllarda söz konusu anıttaki kafataslarının yalnızca yarısı kalmış, onların da tamamına yakını ortadan kaybolmuş ve geriye sadece bir tanesi kalmış, o da kolayca çıkarılması imkânsız bir biçimde harca gömülmüştür. Bkz. Bozidar Jezernik, *Vahşi Avrupa Batı'da Balkan İmajı*, çev. Hasim Koç, İstanbul: Küre Yayınları, 2006, s. 170-171.

¹³¹ Kara Yorgi (Crni Giorgi, Kara George) Petrović 1804 Şubat'ında başlayan Sırp isyanı lideridir. Teninin esmerliği ve keskin bakışı nedeniyle *kara* lakabıyla anılmış olup Sırbistan'ı uzun süreler yöneten Karacorçeviç Hanedanı'nın atasıdır. Bkz. Muhammet Aruçi, "Yugoslavya", *D.İ.A.*, C. XLIII, s. 574; Selim Aslantaş, "Sırp İsyanının Uluslararası Boyutu (1804-1813)", *Uluslararası İlişkiler*, C. 6, S. 21, Bahar 2009, s. 110; <https://www.britannica.com/biography/Karadjordje>, 3.3.2018.

yağmadan kurtarmıştır.¹³² Bosna, Vidin ve Niş'den hareket eden Hurşid Paşa'ya bağlı ordular, 7 Kasım 1813 tarihinde Kara Yorgi kuvvetlerini ezerek kısa zamanda Belgrad'a hâkim oldular ve Kara Yorgi de Avusturya'ya sığındı. Böylece hem isyan hareketi belli bir süre lidersiz kaldı, hem de Sırbistan'ın büyük bir kısmı tekrar itaat altına alınabildi.¹³³

3. Tanzimat'tan Berlin Antlaşması'na Kadar Niş (1839-1878)

Müslüman ve gayrimüslim halkın kanun karşısında eşit hale getirilmesi, askerlik vazifesinin düzenli bir yönetime bağlanması ve eğitimde yeni prensiplerin uygulamaya konulması gibi reformlar dikkate alındığında Tanzimat¹³⁴ Fermanı'nda o zamana kadar Osmanlı toplumunun yabancı olduğu düşünceler yer almıştır.¹³⁵ Bilindiği gibi Osmanlılar'da 3 Kasım 1839'da başlayan Tanzimat Dönemi, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşının mağlubiyetle sonuçlanması üzerine 14 Şubat 1878'de Meclis-i Mebusân'ın kapatılmasıyla sona ermiştir.¹³⁶

Tanzimat reformlarını gerektiren esas etkenler devlette idarî, ekonomik ve askerî reformlara kaçınılmaz surette ihtiyaç duyulan ekonomik ve toplumsal gelişme; devletin, Avrupa ekonomisi ve kültür sistemine yavaş yavaş yaklaşması ve topraklarına dış saldırıların giderek artması karşısında devletin içyapıyı sağlamlaştırmaya duyduğu ihtiyaç idi.¹³⁷

¹³² Eren, "Niş", *İ.A.*, C. IX, s. 296.

¹³³ Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. I, Ankara: T.T.K. Yayınları, t.y. s. 106.

¹³⁴ *Tanzîmât* Arapça kökenli bir kelime olup *tanzîm* kelimesinin çoğuludur. Sözlükte sıralama, nizam verme, düzeltme ve düzenleme gibi anlamlara gelir. Kavram olarak ise idarî işlerin düzeltilmesi için alınan önlemlerin ve uygulamaların tamamı manasındadır.¹³⁴ Tanzimat, o zamana kadar halka verilmemiş, devletçe olduğu gibi halkın da çoğunluğu tarafından bilinmeyen bir kısım hakların genişletilmesi suretiyle devlete yeni bir yön verilmesinden ibarettir. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: M.E.B., C. 3, 1971, s. 398.

Tanzimat kelimesi II. Mahmud (1808-1839) döneminin son yıllarında sık sık kullanılmaya başlanmıştır. 3 Kasım 1839'da Gülhane Parkı'nda okunarak ilan edilen ferman, *Tanzimat Fermanı* olarak adlandırılmış, bu fermanla başlatılan sürece de *Tanzimat Dönemi* denmiştir. Ferman metninin üzerinde padişahın el yazısı ile gereği yapılsın, uygundur anlamına gelen onayı bulunduğu için belge, okunduğu yer ve bu onay göz önünde tutularak *Gülhâne Hatt-ı Hümayûnu* diye de adlandırılmıştır. Bkz. Çadircı, *Ülke Yönetimi...*, s. 57.

Tanzimat'ın tasarımcısı, Avrupa'yı yakından tanıyan ve Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu çeşitli sahalarda, Avrupa örneği alınarak ıslahat yapılmasıyla mümkün olabileceğine inanan Mustafa Reşit Paşa (d.1800-ö.1858) olmuştur. Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Sunuş", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara: T.T.K. Yayınları, 1992, s. IX. Tanzimat Fermanını o kaleme almış ve yüksek bir kürsüden okumuştur. Dinleyiciler arasında Padişah, bütün bakanlar, ulema, devletin asker ve sivil büyük memurları, Rum ve Ermeni patrikleri, Yahudi hahamı, esnaf teşkilâtı temsilcileri ve elçiler de yer almıştır. Bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, Ankara: T.T.K. Yayınları, 2007, s. 170.

Tanzimat Fermanı Osmanlı Devleti'nin resmî gazetesi *Takvîm-i Vekâyi*'de yayımlandıktan bir hafta sonra vilâyet valileri ve sancak mütesellimlerine ayrı bir ferman halinde ulaştırılmıştır. Aynı Fermana göre ilk önce sancak merkezlerinde şehrin büyük meydanında bütün ileri gelenlerle halk önünde büyük merasimle okunması ve sonra kazalara birer tane gönderilip herkese açıklanması istenmiştir. Bkz. *Takvîm-i Vekâyi*, no. 187, 15. Ramazan 1255; Halil İnalçık, *Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri*, Belleten XXVIII, S. 112, Ankara: T.T.K. Yayınları, 1964, s. 623.

¹³⁵ Yıldız, *150. Yılında Tanzimat*, s. IX.

¹³⁶ Ali Akyıldız, "Tanzimat", *D.İ.A.*, C. XXXX, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2011, s. 1.

¹³⁷ Draganova, a.g.e., s. 1.

Engelhardt,¹³⁸ Tanzimat'ın, şartların doğurduğu siyasî bir ihtiyaç olduğunu belirtir. Ona göre Tanzimat'ın en önemli hedeflerinden biri müslümanlarla, yüzyıllar boyunca manevî ve siyasî bakımdan uzak yaşamış oldukları hıristiyanları yakınlaştırmaktır.¹³⁹ İnalçık, Tanzimat'ı Osmanlılar'ın bütün XIX. yüzyıl tarihini izah eden temel bir hadise ve sosyal ve ekonomik temelleri yıkılmaya yüz tutan bir devletin yeni prensiplerle yeniden kurulma girişimi olarak görür.¹⁴⁰ Ortaylı, Osmanlı devletinde XIX. yüzyılda meydana gelen hadiselerin, sadece devlet yöneticilerini değil, aynı zamanda Bulgarlar'ın, Sırp'ın, Arnavutlar'ın siyaset ve kültür adamlarını da sürüklediğini, dolayısıyla Osmanlılar'ın, modernleşme sürecine bütün milletleri ve bütün çelişkileriyle birlikte girdiğini belirtir.¹⁴¹

Tanzimat'la Osmanlı toplumunda birikmiş sosyal ve ekonomik sorunların çözüme kavuşturulması hedeflenmiş olmasına rağmen yaşanan hadiseler, beklentilere karşılık bulunamadığını göstermektedir. Nitekim Tanzimat Fermanı ilan edildikten sonra Sırbistan'da huzurun bozulmasından endişe duyan Sultan Abdülmecid (1839-1861) gereken tedbirlerin alınması için, Mihal Obrenoviç'e (1815-1839 ve 1858-1868)¹⁴² hitaben şöyle bir ferman göndermiştir:¹⁴³

“Sâdik tebalarımdan olan Sırp milleti refah ve huzur içinde kanunlara bağlı olarak yaşadıkları halde, bazı serserilerin bu huzurlu ortamı bozmak için cemiyetler kurup kanunlara aykırı davrandıklarını ve halk içinde dedikodu çıkardıklarını duydum. Eski defterdar Musa Safveti'yi bu husus için memur tayin ettim ve gerekli parayı kendisine verdim. Tanzimat kanunları doğrultusunda bu uygunsuzlukları iyice inceleyip bütün dedikodulara son verin ki asayiş sağlansın. Son derece dikkatli olun ve fermanımın aksine hareket etmekten sakının”.

Tanzimat'ın ilanından kısa süre sonra meydana gelen hâdiseler Abdülmecid'in muhtemel kargaşalıkları önlemeye yönelik olarak yaptığı uyarıların da fayda vermediğini göstermektedir. Nitekim vergi sisteminde yapılan değişikliklerin ve yeni çıkartılan toprak

¹³⁸ Edouard Philippe Engelhardt (1828-1916) Fransız diplomat olup 20 seneden fazla bir süre Osmanlı Devleti'nde memur olarak bulunduktan sonra, Sultan II. Mahmud'un saltanatının ilk dönemlerinden 1882 yılına kadar Tanzimat Dönemi hakkında incelemeler yapmıştır. Bkz. Edouardo-Philippe Engelhardt, *Türkiye'de Çağdaşlaşma Hareketleri Tanzimat*, haz. Nurer Uğurlu, İstanbul: Örgün Yayınevi, 2010, s. 5.

¹³⁹ Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, çev. Ali Reşad, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999, s. 13.

¹⁴⁰ Halil İnalçık, “Tanzimat Nedir”, *Tarih Araştırmaları*, Ankara: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yıllık Araştırmalar Dergisi, I, 1940, s. 238.

İnalçık, ülkenin her tarafında duyurulan fermanı, ölü bir vesika olarak kalmayan, halk arasında geniş yankılar uyandıran, ülkede geniş ölçüde hareketlere yol açan, geleneksel sosyal yapıda derin sarsıntılar oluşturan, her sınıfın kendi açısından yorumlamaya çalıştığı bir girişim olarak değerlendirir. Bu çerçevede müslümanlar, genellikle gayrimüslimlere verilen tavizlerden hoşlanmazken, Avrupa basınında eleştirenler de, özellikle cizye üzerinde durmuşlar ve eşitliğin kuru bir vaatten ibaret olduğunu ileri sürmüşlerdir. Nitekim bir İslâm devleti olan Osmanlılar da cizyeden vazgeçememişlerdir. Bkz. İnalçık, *Tanzimat'ın Uygulanması*, s. 624-632.

¹⁴¹ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2013, s. 25.

¹⁴² Mihal (d.1823-ö.1868) Mihailo Obrenoviç ve Michael Obrenoviç olarak da bilinir. 1839-1842 ve 1860-1868 tarihleri arasında Sırbistan Prensiği yapmıştır. Bkz. <https://www.britannica.com/biography/Michael-III-prince-of-Serbia>, 3.3.2018; Philip W. Goetz vd. ed. “Mihal Obrenoviç”, *AnaBritannica*, haz. Selahattin Beyazıt, C. XVI, İstanbul: Güzel Sanatlar Matbaası, 1990, s. 103-104.

¹⁴³ B.O.A., *Mühimme Defteri*, No: 254, hüküm 10.

kanunlarının tatbik edilmeye başlanması akabinde yaşanan kargaşalıklar kısa sürede isyana dönüşerek bütün kasaba ve köyleriyle birlikte Leskofça, Niş ve civarına yayılmıştır.¹⁴⁴ 1841 yılındaki Niş isyanı, yerel bir karakter taşımasına rağmen neticeleri itibariyle genel siyasî bir mâhiyet kazanmıştır.¹⁴⁵

İsyân hâdiselerinin Niş ve civarında meydana gelmesi, Niş'in önceki devirlerde olduğu gibi Tanzimat döneminde de önemli gelişmelerin ve çalkantıların merkezi olduğunu göstermektedir. Niş isyanının sebepleri arasında Sırp tahriklerinin çok önemli bir yer vardır. Gerçekten de olayların hemen ardından devlet merkezine ulaşan yazılarda Eflâk'a gitmiş olan Miloş ile Miliyo isimli Sırp kocabaşlarının¹⁴⁶ tahriklerinin isyanda başrolü oynadığı belirtilmiştir.¹⁴⁷

1838'de Rusya ve Osmanlılar'ın desteklediği muhalefetin etkisiyle Miloş Obrenoviç¹⁴⁸ (1815-1839) bir anayasa kabulüne mecbur kalmış ve sonraki sene oğlu I. Milan¹⁴⁹ (1839) iktidara gelmişti. Fakat çok kısa bir süre sonra Milan'ın ölümü üzerine yerine kardeşi Mihal¹⁵⁰ (1839-1842) geçti. 1841 yılında ortaya çıkan Niş olayları sırasında Sırp başprensligi Mihal'in elindeydi. Mihal, söz konusu olaylardan sonra başprenslikten ayrılmak zorunda kalmış ve yerine Karacic Hânedanı'ndan Aleksandr¹⁵¹ (1842-1858) geçmişse de Miloş (1858-1860) iktidarı tekrar ele geçirdi ve Sırbistan yönetimi uzun süre Obrenoviç Hanedanı'nın elinde kaldı. Nitekim Miloş'tan sonra oğlu Mihal (1860-1868) ikinci kez prens oldu, onun akabinde de II. Milan¹⁵² önce prens sonra da kral olarak Sırbistan'ı yönetti.

¹⁴⁴ Eren, "Niş", *İ.A.*, C. IX, s. 296; İnalçık, *Tanzimat'ın Uygulanması*, s. 633.

¹⁴⁵ Karal, a.g.e., C. III, s. 88.

¹⁴⁶ Kocabaşı, Osmanlı toplumunda belirli bölgelerdeki hıristiyan tebaanın önde gelen, tanınmış, bazı hallerde kendilerine danışılan bir nevi ihtiyar heyetini oluşturan sivil temsilcilerin başı durumundaki kimseleri ifade eder. Bkz. "Kocabaşı", *D.İ.A.*, C. XXVI, s. 140, 141

¹⁴⁷ Uzun, a.g.e., s. 43; Ayşe Özkan, *Miloş'tan Milan'a Sırp Bağımsızlığı (1830-1878)*, İstanbul: İQ Kültür Sanat Yayınları, 2011, s. 69.

¹⁴⁸ Miloş Obrenoviç (d.1780-ö.1860) Milosh ve Miloş Teodoroviç olarak da bilinir. Sırpların Osmanlı Devletine karşı başlattığı ikinci isyanın lideridir. 1815-1839 ile 1858-1860 yılları arasındaki Sırp Prensidir. Bkz. <https://www.britannica.com/biography/Milos>, 3.3.2018.

¹⁴⁹ Milan Obrenoviç (d.1819-ö.1839) 13 Haziran 1839'da Sırbistan Prensi oldu ancak bir ay geçmeden 13 Temmuz 1839'da öldü. Bkz. <https://www.britannica.com/biography/Milan-III>.

¹⁵⁰ Mihal (d.1823-ö.1868) Mihailo Obrenoviç ve Michael Obrenoviç olarak da bilinir. Bkz. <https://www.britannica.com/biography/Michael-III-prince-of-Serbia>, 3.3.2018.

¹⁵¹ Aleksandr (d.1806-ö.1885) Sırbistan'ı uzun süre yöneten Karacorçeviç Hanedanı'nı başlatan Kara Yorgi'nin oğludur. Bkz. <https://www.britannica.com/biography/Alexander-prince-of-Serbia>, 3.3.2018..

¹⁵² Milan Obrenoviç (d.1854-ö.1901) Sırbistan'ı 1868-1882 yılları arasında prens, 1882-1889 yılları arasında da kral olarak yönetmiştir. Bkz. <https://www.britannica.com/biography/Milan-IV>, 3.3.2018.

Tanzimat reformlarından memnun olmayan azınlıkların çıkardıkları Niş (1841) ve Vidin (1849-1850) ayaklanmaları,¹⁵³ Balkanlar'da yükselen milliyetçilik tehdidinin ve bunları destekleyen Rusya'nın propaganda ve kışkırtmalarının ciddiyetini ortaya koymuştur.¹⁵⁴

İsyan hadiseleri sonrasında Niş'in idarî durumunda birtakım değişiklikler yapılmış ve Niş, tekrar vilâyet haline getirilmiştir.¹⁵⁵ Niş'in ilk valisi Midhat Paşa'nın¹⁵⁶ (d.1822-ö.1884) valiliği döneminde (1861-1863) Niş ve yöresinde önemli sayılabilecek ıslahatlar gerçekleştirilmiştir. Bu çerçevede zirai tedbirler alınmış, ulaşım imkânları artırılmış, sulama kanalları yapılmış ve yeni mektepler ile ıslahhaneler kurulmuştur.¹⁵⁷ Midhat Paşa, bölgeye yardımlar sağlamış ve orada güvenliğin sağlanması için tedbirler almıştır. Ayrıca ırk, din ve milliyet farkı gözetmeden, memleketin bütün ileri gelenlerini toplamış ve Niş vilâyetinin kalkınması için onlardan kendisi ile iş birliği yapmalarını istemiştir.¹⁵⁸ Midhat Paşa, Niş vilâyetinde başarılı faaliyetler yaptı. Ama Vidin ve Silistre vilâyetlerindeki sorunlar bir türlü durdurulamadı. Hatta bölgedeki problemler Rusya'nın konsolosları aracılığıyla devam ettirdiği sistematik müdahaleler ve gizli ihtilal hareketleri nedeniyle daha da derinleşti.¹⁵⁹

Alınan bütün tedbirlere rağmen Rumeli'de meydana gelen hâdiselerin devam etmesi üzerine eyalet ve vilâyetlerin yeniden yapılandırılması ele alındı. Bu bağlamda 7 Nisan 1864 Salı günü neşredilen *Teşkil-i Vilâyet Nizamnâmesi*yle eski eyaletlerin yerine sancak, kaza ve nahiye teşkilâtına dayalı olarak yeni vilâyetler kuruldu.¹⁶⁰ Niş, Vidin ve Silistre vilâyetleri 13 Ekim 1864'te Tuna Vilâyeti adıyla birleştirildi ve ilk valiliğine 17 Ekim 1864'te Midhat Paşa atandı.¹⁶¹ Midhat Paşa, özellikle Balkanlar'ın bu kısmında ve Niş vilâyetinde göstermiş olduğu başarılarından dolayı Ruslar tarafından bir tehlike olarak görülmüştür. Bu nedenle aşırı bir panslavist olan Ignatiev¹⁶², 1864 yılında İstanbul'daki Rus büyükelçiliğine atanmasının akabinde, Midhat Paşa'nın valiliğinin geri çekilmesi için Osmanlı hükümetine baskı yapmaya

¹⁵³ Coşkun Can Aktan, Dilek Dileyici, Özgür Saraç. "Osmanlı Tarihinde Vergi İsyanları -II-", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 8, S. 1, 2003, s. 1-3.

¹⁵⁴ Çelik, *Balkanlar'da Tanzimat*, s. 84, 24; Uzun, a.g.e., s. 44.

¹⁵⁵ Kiel, "Niş", s. 149.

¹⁵⁶ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H.1278 (M.1861), 16 defa, s. 72; Gökhan Çetinsaya-Şit Tufan Buzpınar, "Midhat Paşa", *D.İ.A.*, C. XXX., İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2005, s. 7.

¹⁵⁷ Kiel, "Niş", s. 149.

¹⁵⁸ Eren, "Niş", *İ.A.*, C. IX, s. 296.

¹⁵⁹ Çelik, a.g.e., s. 36.

¹⁶⁰ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. IV, İstanbul: Türkiye Yayınları, 1972, s. 226.

¹⁶¹ Aşkın Koyuncu, "Tuna Vilâyeti'nde Nüfus ve Demografi (1864-1877)", *Turkish Studies*, C. IX, S. 4, 2014, s. 675; Çelik, a.g.e., s. 36.

¹⁶² Nikolay Pavlovich Kont Ignatiev (d.1832-ö.1908) Rus Dışişleri Bakanlığı'nın Asya Masası Başkanı'dır. Bkz. <https://www.britannica.com/biography/Nikolay-Pavlovich-Graf-Ignatyev>, 3.3.2018.

başlamıştır.¹⁶³ Midhat Paşa, dört sene sonra *şûrâ-yı devlet* (danıştay) reisliğine tayin edilince 1868 yılında Niş'ten ayrıldı.¹⁶⁴

Midhat Paşa'nın valilik görevinden ayrılmasından sonra da Niş ve havâlisinin gelişmesine büyük gayret sarf edilmiştir. Nitekim 1872 yılında Semlin¹⁶⁵-Niş-İstanbul demiryolunun inşası başladı. Ancak yeniden yükselen Bulgar isyanları, bölgede düzenin de tekrar bozulmasına neden olmuştur.¹⁶⁶

Sırp lar 1877'de Niş'i kuşattı larsa da alamamış lar dı. Fakat 1878 yıl ın Ocak ayında, Osmanlı güç lerinin büyük bir kısm ı Plevne savunması ile meş gul oldu ğ u sırada yedi hafta sü ren kuş atmanın ardından Niş ele geçirilmiştir.¹⁶⁷

Niş'in 1878'de Sırbistan'a verilmesi üzerine bölge, bu sefer Bulgarlar ile Sırp lar arasında mücadele konusu olmuştur.¹⁶⁸ Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Morava eyaletinin merkezi haline getirilmiş olan Niş sancağı, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Federal Yugoslavya Devleti'nin Sırbistan Cumhuriyeti yönetimine girmiştir.¹⁶⁹

II. OSMANLI DÖNEMİ NİŞ'İN İDARİ YAPISI

A. OSMANLI DÖNEMİ TAŞRA TEŞKİLÂTINDA NİŞ

1. Fethinden Tanzimat'a Kadar

Osmanlı Devleti, bünyesinde yer alan çok farklı milletlerin değişik karakteri gereği olarak az çok adem-i merkeziyyet¹⁷⁰ tarzıyla yönetilmekte ve idarî teşkilât merkez ve taşra olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Sınırların genişlemesiyle birlikte *hâs* ve *salyâne* ile yönetilen beylerbeylik bölgeleri¹⁷¹ ve bunlara bağlı idarî birimler oluşturularak başlarına yöneticiler tayin edildi.¹⁷² Nitekim XIV. yüzyılın ikinci yarısında Balkan fetihlerinin başlamasının akabinde, Lala Şahin Paşa'nın (d.?-ö.1386) yönetiminde merkezi Edirne olan bir Rumeli beylerbeyliği

¹⁶³ Çelik, a.g.e., s. 48.

¹⁶⁴ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, H.1292 (M.1875), 8 defa, s. 85-90.

¹⁶⁵ Zemlin, Semlin, diğer adıyla Zemun günümüzde Sırbistan'ın orta kesiminde Belgrad'ı oluşturan 17 ilçeden biri olup Başkent Belgrad'ın hemen güneyinde yer alır. Bkz. M. Tayyib Okiç, "G azi Hüsrev Bey", *D.İ.A.*, C. XIII., İstanbul: T.D.V. Yayınları, 1996, s. 454.

¹⁶⁶ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, H.1292 (M.1875), 8 defa, s. 85-90.

¹⁶⁷ Kiel, "Niş", s. 148-149.

¹⁶⁸ Palmer, a.g.e., s. 255.

¹⁶⁹ Eren, "Niş", *İ.A.*, C. IX, s. 297.

¹⁷⁰ *Adem-i merkeziyyet*, bir merkezden değil her oluşumun kendi kendini idare etmesi anlamına gelir. Bkz. Develioğlu, *Osmanlıca Türkçe Lügat*, 2. b., s. 10.

¹⁷¹ Ayn-i Ali Efendi, *Kavânî-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân*, İstanbul: Kalem Yayınları, 1979, s. 8.

¹⁷² Fahameddin Başar, *Osmanlı Eyalet tevcihatı (1717-1730)*, Ankara: T.T.K. Yayınları, 1997, s. 1.

oluşturuldu.¹⁷³ Rumeli'nin denizle ayrılmış olması Osmanlı Devleti'nin gerçekte Rumeli ve Anadolu olmak üzere iki büyük idarî bölgeye bölünmesini gerekli kılmıştır.¹⁷⁴ Fakat Osmanlı protokol sisteminde derece itibarıyla en büyük beylerbeyi Rumeli beylerbeyi olup, Anadolu beylerbeyi ikinci sırada olmuştur.¹⁷⁵ Rumeli beylerbeyliğinin bu özelliği diğer beylerbeylikler kurulduktan sonra da devam etmiştir.¹⁷⁶ Sonraki yüzyıllarda eyaletlerin sayısının artmasına bağlı olarak beylerbeyi sayısı da artmıştır. Fetih sürecinde sınır boyundaki yerler birer uç olarak itibar edilerek diğer belli başlı beylere verilmiştir.¹⁷⁷

Klasik dönem idarî yapısında taşra teşkilâtı, aşağıdan yukarıya doğru köy, nahiye, kaza, sancak (livâ) ve eyalet (beylerbeylik) biçiminde şekillendirilmişti. Kendisine bağlı köylerle birlikte nâhiyelerin birleşmesiyle kazalar, kazaların birleşmesinden sancaklar, sancakların birleşmesiyle de eyaletler ortaya çıkmıştır.¹⁷⁸ Ancak ilk devirlerde nahiye, kaza, livâ, vilâyet ve eyalet tabirlerinin zaman zaman birbirinin yerine kullanıldığı da görülmüştür.¹⁷⁹

Osmanlı idarî sisteminde yapılan yeniden değerlendirmelere paralel olarak Niş'in statüsü de zaman zaman değişiklik göstermiştir. Nitekim belgelerde bazen livâ,¹⁸⁰ bazen kaza,¹⁸¹ bazen de sancak¹⁸² veya eyalet¹⁸³ olarak yer almıştır.

1386 yılında fethedilmesinin¹⁸⁴ ardından ilk olarak Rumeli beylerbeyliğine bağlanan Niş'in bu statüsü¹⁸⁵ yaklaşık bir asır aynı şekilde kalmıştır. Ancak 1459 yılında Sadrazam Mahmud Paşa'nın (d.1420-ö.1474) Semendire kalesini fethiyle Niş'den Tuna'ya kadar olan askerî ve ticarî yolların Osmanlı hâkimiyetine girmesi üzerine mülkî teşkilât da yeniden düzenlendi ve Niş bu sefer Semendire livâsına bağlandı.¹⁸⁶ 1521 yılında Belgrad'ın fethedilmesi üzerine yapılan yeni düzenlemede Niş'in statüsünde herhangi bir değişikliğe

¹⁷³ Mehmet İpşirli, "Osmanlı Devlet Teşkilâtı", Osmanlı Devleti Tarihi, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, C. I, İstanbul: Zaman Yayınları, 1999, s. 225.

¹⁷⁴ Halil İnalçık, *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2011, s. 99.

¹⁷⁵ Ahmet Halaçoğlu, "1740-1741 Tarihli Yazma Esere Göre Rumeli Kazalarının Rütbeleri", *XII. Türk Tarih Kongresi*, C. III, Ankara: T.T.K. Yayınları, 1999, s. 869-870.

¹⁷⁶ Halil İnalçık, "Rumeli", *D.İ.A.*, C. XXXV., İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2008, s. 234.

¹⁷⁷ M. Tayyib Gökbilgin, *Kanuni Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti, Livaları, Şehir ve Kasabalar*, Belleten, C. XX, S. 78, Ankara: T.T.K. Yayınları, 1956, s. 247.

¹⁷⁸ Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*. Ankara: T.T.K. Yayınları, 1998, s. 83.

¹⁷⁹ M. Tayyib Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, İstanbul: İşaret Yayınları, 2007, s. 8.

¹⁸⁰ B.O.A., *Tapu Tahrîr Defterleri*, No: 027.

¹⁸¹ B.O.A., *Hattı Hümayûn*, No: 1337/52172.

¹⁸² B.O.A., *İrade-i Dâhiliye*, No: 169/8913.

¹⁸³ B.O.A., *İrade-i Meclis-i Vâlâ*, No: 482/21874.

¹⁸⁴ Kiel, "Niş", s. 147.

¹⁸⁵ Eren, "Niş", *İ.A.*, C. IX, s. 294.

¹⁸⁶ 1497 tarihinden önce Semendire livasına bağlı olan sancaklar Niş, Hisarcık, Jacodine (Jagodina), Parakin (Paraçin), Uziçe (Öziçe) ve Çakça (Çaçak)'dır. Bkz. Eren, "Niş", *İ.A.*, C. IX, s. 295.

gidilmemiş ise de¹⁸⁷ 1522 senesine ait Kanunî Sultan Süleyman Kânunnamesinde bir kaza merkezi olarak Rumeli vilâyeti Alacahisar livasına bağlı olarak gösterilmiştir.¹⁸⁸ Ancak Niş'in 1530 ve 1538¹⁸⁹ yıllarında önceden olduğu üzere yine Semendire livâsına bağlandığı görülmektedir.¹⁹⁰

Niş'in statüsünde XVII. yüzyılda da birtakım değişiklikler gerçekleştirilmiştir. Nitekim Evliya Çelebi 1660 yılında, bağlı olduğu sancaktan söz etmeksizin Niş'in, nâhiyeleri, sipahi kethüda yeri, yeniçeri zâbiti, subaşı, muhtesibi, bâcdarı, dizdarı ve sair görevlileriyle birlikte 150 akçeli bir kaza merkezi olduğunu belirtmiştir.¹⁹¹ 1667-1668 yılları arasında Rumeli kadılıklarında yapılan yeni düzenlemelerden Niş de etkilenmiş ve tarihinde ilk kez, yarısı Paşa sancağına ve diğer yarısı da Semendire sancağına bağlı olmak üzere ikiye bölünmüştür.¹⁹²

1717-1730 yılları arasındaki Osmanlı idarî taksimatına göre Niş, 20 defterdarlıktan biri olup¹⁹³ mutasarrıfı Abdurrahman Efendi,¹⁹⁴ muhafızı da Muhsinzâde Vezir Abdullah Paşa'dır.¹⁹⁵ Daha sonra mutasarrıflık, Niş kalesini koruması şartıyla Vezir Osman Paşa'ya, verilmiştir.¹⁹⁶

XVIII. yüzyılın ortalarına doğru vukûbulan Osmanlı-Rus (1735-1739) ve Osmanlı-Avusturya (1737-1739) savaşları esnasında Niş, 28 Temmuz 1737 tarihinde Avusturyalılar'ın işgaline uğramışsa da üç ay sonra geri alınabilmiştir.¹⁹⁷ Kaynaklarda yer alan bilgilerden Niş'in

¹⁸⁷ Belgrad'ın fethi sonrasında Semendire'ye bağlı olan nahiyeler Niş, Uziçe, Jejne, Rudnik, Koyluca, Haram, Güvercinlik (Golubac) ve Resava'dır. Bkz. Mehmet Hacısalihoğlu, "Sırbistan", *D.İ.A.*, C. XXXVII., İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2009, s. 122.

¹⁸⁸ Enver Çakır, "Kanuni Sultan Süleyman Kanun-namesine Göre 1522 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun İdari Taksimat", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Elazığ: C. 12, S. 1, 2002, s. 270.

¹⁸⁹ Ahmet Özkılınç, a.g.e., s. 27.

¹⁹⁰ Bu dönemde Semendire'ye bağlı diğer nahiyeler Delboçıçe, Medveç, Bolyaniçe, Leskofça ve Zaplana'dır. Bkz. Murat Yüzbaşıoğlu vd. (haz.) *Semendire Livası İcmal Tahrir Defteri (937/ 1530)*, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2009, s. 4-5.

¹⁹¹ Evliya Çelebi, a.g.e., s. 363.

¹⁹² M. Kemal Özerin, "Rumeli Kadılıkları'nda 1078 Düzenlemesi", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara: T.T.K. Yayınları, 1988, s. 305.

¹⁹³ Bu dönemde Osmanlı Devleti bünyesinde 44 eyalet, 217 sancak (21'i ocaklık) ve 19 hükümet (10'u ocaklık), 149 alaybeylik, 2 kapudanlık, 1 mirü'l-haclık, 1 mirü'l-meliklik, 4 meliklik, 2 voyvodalık, 1 hanlık, 18 kethüdalık, 9 emanet-i çavuşanlık, 2 ruznamecilik, 2 mukabelecilik, 7 tezkirecilik, 6 kitabet-i gönüllüyan, 8 çavuşluk, 7 veznedarlık, 7 yüzbaşılık, 20 defterdarlık, 2 mir-i alemlik, 1 bayrakdarlık, 1 nişancılık ve 1 yeniçeri ağalığı vardır. Bkz. Başar, a.g.e., s. 16.

¹⁹⁴ Başar, a.g.e., s. 276.

¹⁹⁵ Başar, a.g.e., s. 281.

¹⁹⁶ Başar, a.g.e., s. 36.

¹⁹⁷ Niş'in alınmasından çok memnun olan Sultan I. Mahmud (1730-1754), Beylerbeyi Köprülüzâde Hâfız Ahmed Paşa'yı Niş muhafızlığına tayin ederek, kendisini ve maiyetini para ve hil'atler ile ödüllendirmiştir. Bkz. Eren, "Niş", *İ.A.*, C. IX, s. 296.

1740-1741 ve 1837 yıllarında Rumeli vilâyetinde Paşa sancağına bağlı bir kaza merkezi olduğu anlaşılmaktadır.¹⁹⁸ Niş'in statüsü Tanzimat'a kadar bu şekilde devam etmiştir.

2. Tanzimat'tan Berlin Kongresi'ne Kadar

Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesiyle¹⁹⁹ her alanda olduğu gibi merkez ve taşra yönetiminde de yeni bir idâre anlayışı getirilmeye çalışılmıştır. Nitekim gerek müslüman ve gerekse gayrimüslim halkın can, mal ve ırz emniyetinin eşit ve devlet garantisinde olduğu kabul edilmiş,²⁰⁰ coğrafi koşullar ve nüfusu oluşturan milletler göz önünde bulundurularak idarî taksimat yeniden düzenlenmiştir.²⁰¹

Niş, Osmanlı Devleti idaresi altında uzun süre Semendire'ye bağlı bir kaza statüsünde kalmıştı.²⁰² Ancak 1834 yılında mülkî idarede yapılmaya başlanan ve Rumeli'de küçük eyaletler oluşturulmasını esas alan yeni düzenlemelerden Niş'in de etkilendiği,²⁰³ bu çerçevede 1839 yılında, civarındaki bazı yerlerin de ilavesiyle eyalete dönüştürüldüğü ve başına Ferik Vâsıf Paşa²⁰⁴ (d.?-ö.1865)'nin tayin edildiği görülmektedir.²⁰⁵ Kısa süre sonra 1847 yılında yapılan düzenlemeyle Sofya, Samako ve Köstendil de Niş eyaletine bağlanmıştır.²⁰⁶

1854'de Avrupa devletlerinin desteğiyle girilen Kırım Savaşı sonunda Rusya tehlikesi giderilmiş ve Osmanlı Devleti, Avrupa devletleri câmiasına kabul edilmiştir. 1856 yılında yapılan Paris Konferansıyla da bu durum belgelenmiştir. Bunun ardından Tanzimat Fermanı'nda öngörülen prensiplerin zamanla yetersiz kalması ve Avrupalı devletlerin Paris Konferansıyla, Tanzimat Fermanı'nın hükümlerinin genişletilerek yürütülmesine dair isteklerini Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmeleri²⁰⁷ sonucunda 28 Şubat 1856'da Islahat Fermanı ilan edildi.²⁰⁸

¹⁹⁸ Halaçoğlu, "1740-1741 Tarihli.", s. 873; Yasemin Beyazıt, "Rumeli Kadılıkları ve Rütbelerine Dair 1253/1837 Tarihli bir Yazma", *Belgeler*, C. XXIII., S. 32, Ankara: T.T.K. Yayınları, 2008, s. 48.

¹⁹⁹ *Düstur I*, Tertib, C.1, İstanbul: Matbaa-i Âmire, H. 1289, s. 4.

²⁰⁰ Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Bir Belge-Yerel Yönetim Metinleri (III) Tuna Vilâyeti Nizamnâmesi", *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, C. 5, S. 2., Ankara: 1996, s. 67.

²⁰¹ Bu düzenlemeyle idarî taksimat 36 eyalet (vilâyet), 126 livâ (sancak) ve 1.267 kaza şeklinde yapılandırılmıştır. Bkz. Draganova, a.g.e., s. 1.

²⁰² Kiel, "Niş", s. 149; Yüzbaşıoğlu, a.g.e., s. 4.

²⁰³ İnalçık, "Rumeli", s. 234.

²⁰⁴ (Mehmed) Vasıf Paşa, Gürcü asıllı olup askeriyede yetişip binbaşı, liva ve 1831'de mansure feriki derecesine kadar yükselmiştir. Paşa çeşitli görevlerde bulunmuş ve Ocak 1839'da ilk kez Niş valisi olmuştur. Ayrıca Vasıf Paşa Silistre, Köstendik ve Selanik gibi yerlerde vali olarak görev almıştır. Eylül 1845'te ikinci kez Niş valisi olup 1850'de Vidin ve başka yerlerde görevlendirildi ve Ekim 1865'te vafat etti. Bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C. 5, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s. 1653.

²⁰⁵ Eren, "Niş", *İ.A.*, C. IX, s. 296.

²⁰⁶ Eren, a.g.md., s. 296.

²⁰⁷ Seyitdanlıoğlu, "Bir Belge-Yerel Yönetim Metinleri (III)", s. 67.

²⁰⁸ *Düstur I*, Tertib, C.1, İstanbul: Matbaa-i Âmire, H. 1289, s. 7; *Cerîde-i Havâdis*, nr. 777, fi 13 Cemaziye'l-ahir 1272; Suna Kili, Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları,

Islahat Fermanı ile bir kere daha ilan edilen eşitlik prensibinden, genel olarak hem müslüman hem de gayrimüslim Osmanlı tebaasının memnun olmadıkları görülmektedir. Halk, getirilen zorunlu askerliği, Rum cemaati de, hıristiyan azınlıklar arasında asırlardır süregelen üstünlüklerini kaybetmeyi benimseyemedi. Bu nedenle özellikle Balkanlar'da hoşnutsuzluklar baş göstermeye başladı²⁰⁹ ve nitekim bu durum 1856 senesinde Niş, Vidin ve Tırnova'da isyanlara dönüştü. Bunun üzerine Midhat Paşa olağanüstü yetkilerle Silistre, Ruscuk ve Vidin bölgelerine gönderilmiştir.²¹⁰

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Balkanlar'da ve doğuda Lübnan'da baş gösteren yeni ayaklanmalar ve bunlara bağlı olarak isyan bölgelerinde yaşanan bunalım, siyasî talepler ve Avrupa devletlerinin yer yer duruma müdahale etmesi mülkî idarede yeni reformların yapılmasını gündeme getirdi.²¹¹ Nitekim yapılan idarî düzenlemeyle Niş'e tekrar vilâyet statüsü verilerek²¹² valiliğine 4 Nissan 1861'de Midhat Paşa getirildi.²¹³ 1863 yılındaki değişiklikte ise Üsküp, Prizren'den alınarak Niş eyaletine, Kalkandelen kazası Üsküp sancağına bağlandı.²¹⁴ Ayrıca Yakova, İpek ve Prizren bölgesinde devam eden kargaşalık ve güvensizliğin giderilmesi amacıyla bu üç bölge Niş eyaletine bağlanarak Midhat Paşa'nın idaresine verildi.²¹⁵

Balkanlar'daki çalkantıyı durdurabilmek amacıyla devletin sürekli bir arayış içinde olduğu ve devamlı yeni tedbir ve düzenlemelere müracaat ettiği görülmektedir. Nitekim Âlî

1985, s. 14; Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008. s. 19.

²⁰⁹ Seyitdanlıoğlu, "Bir Belge-Yerel Yönetim Metinleri (III)", s. 68.

²¹⁰ 1859'da Vidin'de bir isyan başladıktan sonra durumu teftiş üzere bir heyet oluşturulmuş ve Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın (d.1813-ö.1871) maiyetindeki bu heyet 1860'ta Rumeli'ye giderek teftiş faaliyetlerini yürütmüştür. Bkz. Mehmet Güneş, *Osmanlı Devleti'nde Kaymakamlık*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2014, s. 281.

Sultan Abdülmecid ve Abdülaziz dönemlerinde üç defa sadrazamlıkta bulunmuş vezirlerdendir. Babası Hazîne-i Hümayun kethüdâsı Mehmed Emin Efendinin kardeşi Kıbrıslı Hüseyin Efendidir. Bkz. Kemal Çiçek, "Mehmed Emin Paşa Kıbrıslı", *D.İ.A.*, C. XXVIII, Ankara: T.D.V. Yayınları, 2003, s. 464.

²¹¹ Seyitdanlıoğlu, "Bir Belge-Yerel Yönetim Metinleri (III)", s. 68.

²¹² Kiel, "Niş", s. 149.

²¹³ B.O.A., *İrade-i Dâhiliyye*, No: 468/31336; *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 607, 11 Şaban 1277; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, "Ahmed Midhat Paşa", *Son Sadrazamlar*, C. 1, İstanbul: Dergah Yayınları, 1982, s. 315; Selda Kılıç, "1864 Vilâyet Nizamnamesinin Tuna Vilâyetinde Uygulanması ve Mithat Paşa", *A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 24, Ankara: S. 37, 2005, s. 101; Çetinsaya, Buzpınar, "Midhat Paşa", s. 7-10.

Midhat Paşa'ya daha önceki görevlerinde olduğu üzere valiliği döneminde Niş ve yöresinde önemli sayılabilecek reformlar gerçekleştirmesi ve başarılarından dolayı liyakat madalyası verilmiştir. Bkz. *Takvîm-i Vekâyi*, no. 624, 17 Cemaziyevvel 1277.

²¹⁴ B.O.A., *İrade-i Meclis-i Vâlâ*, No: 22549.

²¹⁵ Osman Selim Kocahanoğlu, *Midhat Paşa'nın Hatıraları-Hayatım İbret Olsun*, C. 1, İstanbul: Temel Yayınları, 1997, s. 36; Ahmed Badi Ef. , *Riyaz-ı Belde-i Edirne 20 Yüzyıla Kadar Osmanlı Edirne'si*, C. 2/1, Edirne: Trakya Üniversitesi Yayınları, 2014, s. 1070.

(d.1814-ö.1871)²¹⁶ ve Fuad (d.1815-ö.1869)²¹⁷ paşalar ikinci ordu bölgesinde bulunan Vidin, Silistre ve Niş eyaletlerinden yeni bir vilâyet meydana getirilmesi ve oluşturulacak bu vilâyetin idaresine dair konuları görüşmek üzere Midhat Paşa'yı 9 Temmuz 1864 yılında İstanbul'a davet ettiler. Görüşmeler sonunda Silistre, Vidin ve Niş eyaletleri birleştirilerek Tuna adıyla büyük bir vilâyet oluşturuldu²¹⁸ ve Midhat Paşa, ileride bütün Osmanlı Devleti'nde uygulamayı düşündüğü, meşrutiyetin küçük bir örneği olmak üzere vilâyet merkezi olan Rusçuk'ta seçimle meydana getireceği bir *vilâyet meclisi* kurulması şartıyla yeni vilâyetin valiliğini kabul etti.²¹⁹ Bu çerçevede 8 Ekim 1864'de Tuna Vilâyeti Nizamnâmesi²²⁰, 22 Ocak 1871'de ise İdâre-i

²¹⁶ Mehmed Emin Âlî Paşa Osmanlı sadrazamlarındandır. İstanbul'da doğmuş olup Mısır Çarşısı aktarlarından Ali Rızâ Efendinin oğludur. Bkz. Kemal Beydilli, "Âlî Paşa, Mehmed Emin", *D.İ.A.*, C. II, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 1989, s. 425.

²¹⁷ Fuad Paşa Osmanlı sadrazamlarındandır. İstanbul'da doğmuş olup ünlü şair Keçecizade İzzet Molla'nın oğludur. Annesi tarafından nesebi Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'ya kadar uzanır. Bkz. Orhan F. Köprülü, "Fuad Paşa, Keçecizâde" *D.İ.A.*, C. XIII, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 1996, s. 202.

²¹⁸ Tuna Vilâyeti Doğu Sırbistan'dan Karadeniz'e, Yunan adalarından Tuna nehrine kadar uzanan ve 91,624 km²'lik bir alanı kapsayan bir arazidir. Verimli toprakları, nehirleri de dâhil bereketli su kaynakları ve ılımlı ikliminden dolayı buğday, arpa ve mısır türü tahıllar ekmek için ideal bir yerdir. Tuna nehrinde ve Karadeniz'de bulunan ticarî liman şehirleriyle beraber Tuna bölgesi, Balkanların önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Bkz. Çelik, a.g.e., s. 39.

²¹⁹ Ahmet Cevdet Paşa, *Ma'ruzat*, haz. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980, s. 111; Nejat Göyünç, "Midhat Paşa'nın Niş Vâliliği Hakkında Notlar ve Belgeler", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. XII, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1982, s. 281; Seyitdanlıoğlu, "Bir Belge-Yerel Yönetim Metinleri (III)", s. 69; Kılıç, a.g.m., s. 101.

²²⁰ Tuna Vilâyeti Nizamnâmesi 8 Ekim 1864'de Takvîm-i Vekâyi'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Bkz. *Takvîm-i Vekâyi'*, nr. 773, 7 Cemaziyülevvel 1281. Takvîm-i Vekâyi' Osmanlı Devleti'nin ilk resmî gazetesidir. Bkz. Nesimi Yazıcı, "Takvîm-i Vekâyi'", *D.İ.A.*, C. XXXIX, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2010, s. 490.

Fransız yönetim örgütlenmesi model alınarak hazırlanan bu nizamnâme, Tanzimat'tan sonra taşra yönetiminde yapılan ilk sistemli düzenlemedir. Bkz. Kılıç, a.g.m., s. 104.

Tuna Vilâyeti Nizamnâmesine göre eyalete, vilâyet denildiği gibi sancak kaymakamlarına mutasarrıf, kaza müdürlerine kaymakam ve nahiye memurlarına müdür denilmiştir. Bkz. Ahmed C. Paşa, a.g.e., s. 111.

Ayrıca vilâyet yönetiminde valinin başkanlığında toplanacak olan danışma meclisleri kurulmuştur. Vilâyet İdare Meclisi, Livâ İdare Meclisi, Kaza İdare Meclisi ve köylerde İhtiyar Meclisleri oluşturulmuştur. Vilâyet İdare Meclisi valinin dışında hâkim mektupçu, defterdar ve hariciye memurlarından oluşmuştur. Müftü, gayrimüslimleri temsilen ruhanî liderler ve bunların dışında halk tarafından seçilen ikisi müslüman, ikisi gayrimüslim üye olmak üzere dört kişi halkı temsilen meclise katılıyorlardı. Bu meclisler her kademedeki aynı şekilde teşkil edilecekti. Meclislerin yanında, hukuk, cinayet ve ticaret mahkemeleri de Nizamnâme ile getirilen adalet organları olarak kurulmuştur. Bkz. Seyitdanlıoğlu, "Bir Belge-Yerel Yönetim Metinleri (III)", s. 70.

Tuna vilâyetinde uygulanan Nizamnâmenin olumlu ve başarılı sonuçlar vermesi, yeni teşkilâtlanmanın Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerine de yayılmasına vesile olmuştur. Bkz. *Takvîm-i Vekâyi'*, nr. 894, 5 Cemaziyelahir 1284; Güneş, *Osmanlı Devleti'nde Kaymakamlık*, s. 287.

1867 senesinde çıkarılan Vilâyet-i Umûmiye Nizamnâmesi ile yeni taşra örgütlenmesi bütün Osmanlı Devleti'ni kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Aslında bu Nizamnâme, hemen hemen 1864 tarihli Vilâyeti Nizamnâmesinin aynısı olmuştur. Böylece 1864 Nizamnâmesi, 22 Ocak 1871 tarihli İdâre-i Umûmiye-i Vilâyet Nizamnâmesine kadar yürürlükte kalmıştır. Bkz. Mustafa Gençoğlu, "1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnâmelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma", *Çankırı Kara Tekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 2 (1)*, Çankırı: Karatekin Matbaacılık, 2011, s. 35.

22 Ocak 1871 (29 Şevval 1287) tarihinde yayınlanan İdâre-i Umûmiye-i Vilâyet Nizamnâmesi de (Bkz. *Düstur I*, Tertib, C.1, İstanbul: Matbaa-i Âmire, H. 1289, s. 625-651) 1913 yılında İttihat ve Terakki tarafından çıkarılan yeni kanuna kadar 42 sene yürürlükte kalmıştır. Bkz. Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Bir Belge-Yerel Yönetim Metinleri (VI) 1871 Vilâyeti Nizamnâmesi ve Getirdikleri", *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, C. 5., S. 5, Ankara: 1996, s. 90.

Umûmiye-i Vilâyet Nizamnâmesi çıkartıldı²²¹, 1874’de Rumeli’de birtakım idarî değişiklikler yapılarak İşkodra ve Prizren vilâyetleri birleştirilip Manastır adında yeni bir vilâyet oluşturuldu, Niş sancağı da Tuna vilâyetine²²² bağlandı.²²³

1876 yılında Bulgar isyanlarının başlamasıyla bölgede meydana gelen huzursuzlukları giderilemek amacıyla 20 Ocak 1876 tarihinde Filibe ve Kızılağaç’ın bağlı olduğu Tırnova ile Köprölü, Ustrumca, Kastoria, Üsküp, Manastır ve Niş’in bağlı olduğu Sofya adlarında iki Bulgar vilâyeti oluşturulmuştur.²²⁴ Niş’in Osmanlı idarî sisteminde yer aldığı son tarih 1877 ve bağlı olduğu son vilâyet ise Kosova’dır.²²⁵ Zira Niş, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından sonra yapılan Berlin Kongresinde Sırbistan’a terk olunmuştur.²²⁶

B. YÖNETİM BİRİMLERİ

Osmanlılar’da yerleşim merkezlerinin idarî sistemdeki statüleri farklı nedenlere bağlı olarak zaman zaman değişikliğe uğramıştır. Nitekim kuruluş döneminde en eski idare birimi nahiye ve sancak iken sınırların genişlemesiyle birlikte XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren daha büyük idarî birime ihtiyaç duyulmuş ve bu çerçevede eyaletler oluşturulmuştur.²²⁷

Osmanlı hâkimiyetine girdiğinde kaza statüsünde olan Niş, bu durumunu Tanzimat’a kadar büyük oranda koruyabilmişti. Ancak bu dönemde Rumeli’de gerçekteşirilen idarî

²²¹ 1871 Nizamnâmesi yeni bir nizamnâme olmayıp 1864 Nizamnâmesini tamamlayıcı, eksiklerini giderici bir metindir. Büyük ölçüde Tuna ve Girit vilâyetlerinde uygulanan ışlahat programını esas alarak yeniden düzenlemiş, sancak ve kaza meclislerinin gücü ve fonksiyonlarını 1864’teki gibi bırakmış, bazı memur ve meclislerin yetkilerine açıklama getirilerek belirsizlik giderilmiştir. Bkz. Güneş, *Osmanlı Devleti’nde Kaymakamlık*, s. 348.

1871 Nizamnâmesiyle valinin idarî, malî ve güvenlikle ilgili görevlerine eğitim, bayındırlık, ceza ve hukuk ile ilgili görevler ilave edilmiştir. Ayrıca valiye yardımcı olmak, görevleri paylaşmak, valinin olmadığı zamanlarda valiye vekâlet etmek üzere “vali yardımcılığı” memuriyeti oluşturulmuştur. 1871 Nizamnâmesi ile 1864 Nizamnâmesi’yle vilayet idare sisteminde yer bulan memurlara maarif müdürü, tarik emini, defter-i hakânî müdürü, emlak ve nüfus memuru, evkaf müdürü ve alaybeyi de katılmıştır. Bkz. Yüksel Kaştan, “Osmanlı Devleti’nde “1913 Tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanun-i Muvakkati” İle Vilayet Yönetiminin Yeniden Yapılandırılması”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, C. II, S. 2, Ocak 2016, s. 82.

1871 Nizamnâmesine göre 10 vilâyet ve 44 sancak Rumeli topraklarında olmak üzere 27 vilâyet ve 123 sancak oluşturulmuştur. Bunların yanı sıra bazı livâlar idarî bakımdan doğrudan merkeze bağlanmıştır. Farklı statülerden dolayı bu Nizamnâmenin dışında kalan topraklar da bulunmuştur. Bkz. Seyitdanlioğlu, “Bir Belge-Yerel Yönetim Metinleri (VI)”, s. 90.

²²² 1875 yılına ait salnâmeğe göre Niş sancağının kazaları Şehirköy, İvranya, Leskofça, İznebol, Kurşunlu’dur. Bkz. *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, H.1292 (M.1875), 8 defa, s. 81.

²²³ B.O.A., *İrade-i Meclis-i Mahsus*, No: 49/2110.

²²⁴ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H.1294 (M.1877), 32 defa, s. 424-435; Jorga, a.g.e., C. V. s. 467.

²²⁵ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H.1295 (M.1878), 33 defa, s. 336-339.

²²⁶ İnalçık, “Rumeli”, s. 234. 1878’den sonra müslümanların bir kısmının Anadolu’ya göç etmiş oldukları kabul edilse dahi, bir kısmı topraklarından ayrılmayarak orada kalmıştır. Uzun bir zaman geçtikten sonra 1929’da müslümanlara Şer’iyye Mahkemesi kurulması, Evkaf Dairesi, dinî mekteplerin açılması gibi birtakım haklar tanınmıştır. Ancak sonraki yıllarda meydana gelen hadiseler müslümanları iyice çaresiz bırakmış olmalı ki İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra Niş ve civarındaki müslümanların sayısı oldukça azalmıştır. Bkz. Eren, “Niş”, *İ.A.*, C. IX, s. 297.

²²⁷ Yusuf Hamzaoğlu, *Osmanlı Dönemi Sırbistan Türklüğü*, Üsküp: Logos-a Yayınları, 2004, s. 65.

yapılanmalara paralel olarak Niş'in statüsünde de birtakım değişiklikler meydana geldi ve bazen eyalet bazen de sancak statüsü kazandı. Nitekim özellikle 1860'lı yıllardan itibaren idarî sistemde ardarda yapılan düzenlemelerle yerleşim birimlerinin statülerinin sıkça değiştiği görülmektedir. 1867 yılında vilâyetlerin teşkilâtlandırılmasına dair yapılan düzenlemeye göre vilâyet vali, vilâyetin alt birimi olan sancak mutasarrıf, sancağın alt birimi olan kaza kaymakam, kazanın alt birimi olan nahiye müdür ve nihayet nahiyenin alt birimi olan köy de muhtar ya da farklı bir deyişle kocabaşı tarafından yönetilecektir.²²⁸

1. Sancak Yönetimi

Sancak kelimesi gemilerin sağ yanı; bayrak, livâ; çoğunlukla askerî birliklere verilen yazı işlemeli, kenarları saçaklı ve gönderli bayrak; Osmanlı yönetim teşkilâtında illerle ilçeler arasında yer alan idarî bölge, mutasarrıflık anlamlarına gelir.²²⁹ Selçuklular ile Osmanlılar'ın ilk yıllarında hükümdarlık alameti ve bağımsız bir siyasî otorite sembolü²³⁰ olarak görülen sancak terimi, XV. yüzyıldan itibaren hükümdarın temsilcisi durumunda olan ve onun siyasî-idarî otoritesini üzerinde taşıyan kişiler için de kullanılmaya başlandı.²³¹

Osmanlı taşra yönetiminin en temel idarî ve askerî birimi olan sancaklar, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren siyasî, sosyal ve ekonomik nedenlerle yavaş yavaş bir değişim sürecine girdi. Buna bağlı olarak da merkezî idare giderek taşra üzerindeki denetimini artırmaya ve eyaletleri sancaklardan daha fazla ön plana çıkarmaya başladı. Bu bağlamda taşrada uygulanan iltizam sistemiyle yeni bir idareci zümre ortaya çıktı ve bunun bir sonucu olarak da sancaklar, II. Mahmud (1808-1839) zamanında daha basit birer idarî bölge haline geldi.²³²

Osmanlı idarî sisteminde yapılan düzenlemelerden diğer yerler gibi Niş de etkilenmiştir. Nitekim meydana gelen isyan hadiseleri nedeniyle Niş 1861 yılında vilâyet haline dönüştürüldü²³³ ve valiliğine Midhat Paşa tayin edildi.²³⁴ 1864 yılında yapılan düzenlemede ise Rusçuk, Vidin ve Niş eyaletleri birleştirilerek Midhat Paşa'nın yönetiminde merkezi Rusçuk olan Tuna vilâyeti oluşturuldu.²³⁵ 1874 senesinde İşkodra ve Prizren

²²⁸ Uka, *Shperngulja.*, s. 77-78.

²²⁹ Akalın, a.g.e., s. 2026; Süleyman Oğuz, *Osmanlı Vilâyet İdaresi ve Doğu Rumeli Vilâyeti (1877-1885)*, 3. b., İstanbul: Cem Ofset Matbaası, 1988, s. 13-14; İlhan Şahin, "Sancak", *D.İ.A.*, C. XXXVI, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2009, s. 97-98.

²³⁰ İbn Bibi'nin Türkçe metninde bu tabir daima sultan ile birlikte kullanılmıştır. Bkz. İbn Bibi, *El-Evamirü'l-Ala'yye Fi'l-Umuri'l-Ala'yye: (Selçukname)*, çev. Mürsel Öztürk C. I, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996, s. 118-159; Şahin, a.g.md., s. 98.

²³¹ Şahin, a.g.md., s. 98.

²³² Şahin, a.g.md., s. 99.

²³³ Kiel, "Niş", s. 149.

²³⁴ *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 607, 11 Şaban 1277; İnal, "Ahmed Midhat Paşa", s. 315.

²³⁵ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H.1281 (M.1864), 19 defa, s. 65.

vilâyetlerinin birleştirilmesiyle Manastır adında yeni bir vilâyet oluşturulmuşsa da Niş sancağı Tuna vilâyetine bağlı kalmaya devam etmiştir.²³⁶

Niş ve yöresi Midhat Paşa'nın valiliği döneminde önemli sayılabilecek reformlara şahit olmuştur.²³⁷

2. Kaza Yönetimi

Kaza, Osmanlı Devleti'nde hem kadının idare bölgesini hem de bu bölgeyi tanımlayan coğrafi bir terimi ifade eder. Osmanlı öncesinde bu ad altında idarî bir birim bulunmamaktadır. İlk defa XVII. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlayan *kaza* terimi²³⁸ Osmanlı eyalet yönetiminin önemli bir birimi olmuş ve yakın tarihe kadar ilçenin karşılığı olarak kullanılmıştır.²³⁹

Kazalarda yönetici sınıf olarak *kadı*, *alaybeyi* ve *subaşı* bulunurdu. Bunlardan *kadı*²⁴⁰ kazanın iaşesinin temini, belediye, adliye işleri, hükümet tarafından merkezden istenilen şeylerin temin ve tedariki gibi askerî olmayan şer'î ve hukukî işlerden; *alaybeyi* (miralay) askerî meselelerden ve *subaşı* ise asayişin sağlanmasından sorumluydu.²⁴¹

Niş Osmanlı idaresi altında önceleri Semendire'nin başlıca kazası²⁴² iken 1522 senesine ait Kanunî Sultan Süleyman Kanunnamesi'nde Rumeli vilâyeti Alacahisar livâsına bağlı olarak gösterilmiştir.²⁴³ Ancak 1530²⁴⁴ ve 1538²⁴⁵ yıllarına ait kayıtlardan bu durumun uzun süre devam etmediği, tekrar Semendire livâsına bağlandığı anlaşılmaktadır.

Ancak idarî sistemde yapılan düzenlemelerin Niş'in statüsünü etkilemeye devam ettiği görülmektedir. Nitekim 1667-1668'deki düzenlemede yarısı Semendire diğer yarısı da Paşa sancağına bırakılarak ikiye bölünmüş,²⁴⁶ 1740-1741'deki düzenlemede bölünme sonlandırılmış ve Paşa sancağına bağlı kaza merkezi olmuş²⁴⁷ ve 1837'deki düzenlemede de

²³⁶ B.O.A., *İrade-i Meclis-i Mahsus*, No: 49/2110.

²³⁷ Çetinsaya, Buzpınar, "Midhat Paşa", s. 7-10; S. Kılıç, a.g.m., s. 101.

²³⁸ Tuncer Baykara, "Kaza", *D.İ.A.*, C. XXV, Ankara: T.D.V. Yayınları, 2002, s. 119.

²³⁹ Başar, *Osmanlı Eyalet tevcihati.*, s. 1.

²⁴⁰ *Kadı* klasik dönemde, şer'î hükümlerin uygulanması, şer'iyye sicillerinin yazılması veya yazdırılması, veli veya vasisi olmayanların evlendirilmesi, mirasların taksim edilmesi, yetim ve kayıp kişilerin mallarının korunması, ilmiye sınıfının, vakıf görevlilerinin, vasi ve vekillerin tayin ve azledilmesi, alacak borç ve miras davalarının karara bağlanması, vakıfların tescilinin yapılıp muhasebesinin kontrol edilmesi gibi birçok görevi yerine getirirdi. Bkz. Halil İncalcık, "Mahkeme", *İ.A.*, C. VII, İstanbul: M.E.B., 1993, s. 150.

²⁴¹ Başar, *Osmanlı Eyalet tevcihati.*, s. 1.

²⁴² Yüzbaşıoğlu, *Semendire Livası İcmal Tahrîr Defteri (937/ 1530)*, s. 4.

²⁴³ Çakır, *Kanuni Sultan Süleyman*, s. 270.

²⁴⁴ Yüzbaşıoğlu, *Semendire Livası İcmal Tahrîr Defteri (937/ 1530)*, s. 4-5.

²⁴⁵ Özkılıç, *Rumeli Eyaleti (1514-1550)*, s. 27.

²⁴⁶ Özergin, "Rumeli Kadılıkaları'nda 1078 Düzenlemesi", s. 305.

²⁴⁷ Halaçoğlu, "1740-1741 Tarihli.", s. 873.

yine Paşa sancağına bağlı kaza olarak gösterilmiştir.²⁴⁸ Bu durum Tanzimat'a kadar herhangi bir değişikliğe uğramadan devam etmiştir.

3. Nahiye Yönetimi

Sözlükte yan, taraf, civar, bölük, kenar anlamlarına gelen *nahiye*,²⁴⁹ Osmanlı Devleti'nde idarî ve coğrafi bakımdan belirli bir bölgeyi veya birimi ifade eden bir tabir olarak kullanılmıştır.²⁵⁰ Osmanlı idarî sistemi içinde bazen bir yönetim birimini ve bölgeyi, bazen de coğrafi bakımdan küçük bir çevreyi, yöreyi ve hatta semti ifade etmişse de Tanzimat'tan sonra daha çok kazadan küçük idarî birimler için kullanılmıştır.²⁵¹ Askerî ve idarî birimlerin alt kısmını ifade eden bir anlam kazanmaya başlaması XV. yüzyılda görülmüştür. İdarî bakımdan bir *sancak beyinin* yönetiminde bulunan *livâ* ile bir *kadının* yetki sahasına giren *kaza* idarî ve coğrafi açıdan içinde farklı sayıda *mezrea* ve *köyün* bulunduğu birimlere ayrılmaktadır. Söz konusu birimler genelde *nahiye* olarak adlandırılmıştır. Aslında *nahiyeler*, tımar sistemi çerçevesinde ortaya çıkan ve coğrafi bir birlik gösteren bölgelerdir. Bu nedenle *nahiye* ve *kaza* birimleri biri askerî, diğeri hukukî anlamda birbirini tamamlayıcı özelliklere sahiptir.

Nahiyeler XVII. ve XVIII. asırlarda tımar sisteminin önemini kaybetmesiyle kazaların alt birimi olarak ön plana çıkmıştır.²⁵² 1864 tarihli Vilâyet Nizamnâmesi'nde nahiyeye ilgili, “birkaç köyün toplanmasıyla meydana gelen ve kazalara bağlanarak idare edilen yerler” şeklinde genel bir tanımlama yapılmışken,²⁵³ 1871 yılına ait Nizamnâme'de nahiyenin yönetimi ve statüsü daha etraflı bir şekilde düzenmiş ve nahiye, taşra yönetiminin bir kademesi haline getirilmiştir.²⁵⁴ 1876'da *idâre-i nevâhî* adıyla bir başka düzenleme daha yapılmıştır. Bunda özellikle Balkanlar üzerindeki siyasetleri sebebiyle nahiyelerin çoğaltılmasını, gayrimüslimlerin nüfusunun yönetime katılmasını ve nahiyelere özerk statü verilmesini ısrarla isteyen Avusturya-Macaristan ve Rusya'nın önemli rolü olmuştur.

Nahiyelere yönetici olarak müdür tayin edilmiş ve ayrıca nahiye meclisi oluşturulmuştur.²⁵⁵

²⁴⁸ Beyazıt, “Rumeli Kadılikları”, s. 48; Evliya Çelebi de Niş'in XVII. asırda 150 akçeli bir kaza merkezi olduğunu belirtmiştir. Bkz. Evliya Çelebi, s. 363.

²⁴⁹ Şemseddin Samî, *Kâmûs-ı Türki*, s. 1446.

²⁵⁰ İlhan Şahin, “Nahiye”, *D.İ.A.*, C. XXXII, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2006, s. 306-307.

²⁵¹ M. Tayyib Gökbilgin, “Nahiye”, *İ.A.*, C. IX, İstanbul: M.E.B., 1964, s. 37.

²⁵² Şahin, “Nahiye”, s. 307.

²⁵³ *Düstur I*, Tertib, C.1, s. 608.

²⁵⁴ Nahiyeye girecek köy ve çiftliklerde en az 500 erkek nüfus olması şartının koşulması nahiyelerin statüsünün daha belirgin hale getirilmesine örnek olarak gösterilebilir. Bkz. *Düstur I*, Tertib, C.1, s. 636.

²⁵⁵ Şahin, “Nahiye”, s. 308.

Niş sancağında birçok kazanın yanı sıra iki tane de nahiye bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Kurşunlu nahiyesi olup 1868²⁵⁶ ve 1869²⁵⁷ yıllarına ait salnâmelerde, ikincisi ise Palanka nahiyesi olup 1875²⁵⁸ ve 1876²⁵⁹ yıllarına ait salnâmelerde yer almaktadır.

4. Mahalle ve Köy Yönetimi

Osmanlı Devlet idaresinin en alt mülkî birimi mahalle ve köy olup Osmanlı mahallesi ve köyünün en önemli benzerliği, kapalı bir topluluk meydana getirmesidir. Her ikisinde de aynı dinden ve dilden insanlar bir araya gelmiştir. Bu nedenle köyler ve mahalleler kayıtlarda, isimlerinden başka sakinlerinin diniyle de belirlenmiştir.²⁶⁰

Köy ve mahalle statüsü Tanzimat'tan önce de bulunmaktaydı. Nitekim Osmanlılar'da ilk başlarda mahalle sakinlerine salınan verginin paylaşılması, toplanması ile doğum, ölüm ve evlenme kayıtları gibi işlerin sorumluluğu müslümanlar için imama, gayrimüslimler için de haham veya papazlara bırakılmıştı.²⁶¹

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra²⁶² diğer alanlarda olduğu üzere köy ve mahalle yönetiminde de birtakım yenilikler yapıldı. Bu bağlamda II. Mahmud (1808-1839) döneminde 1829-1830 yılında İstanbul'da oluşturulan muhtarlık kurumu birkaç sene içinde taşra bölgelerine de yayılmaya başladı.²⁶³ Muhtarlık kurumuyla birlikte imamların yetki ve sorumlulukları da yavaş yavaş muhtarlara aktarılmaya başladı.²⁶⁴ 1864 ve 1871 yıllarına ait Vilâyet nizamnâmeleri de *ihiyar meclislerinin* kurulması²⁶⁵, köy idaresi, teşkilâtları ve bu teşkilâtların kuruluş tarzı ve benzeri hususlarda birçok yenilik getirmiştir.²⁶⁶ Klasik statü yönetimine dayanan gayrimüslim mahalle ve köylerin idaresi ise papaz ve kocabaşlar marifetiyle yürütülmüş ve bu durum 1864 Nizamnâmesinin uygulanmaya başlanmasına kadar

²⁵⁶ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, H.1285 (M.1868), 1 defa, s. 72.

²⁵⁷ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, H.1286 (M.1869), 2 defa, s. 79.

²⁵⁸ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, H.1292 (M.1875), 8 defa, s. 85.

²⁵⁹ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, H.1293 (M.1876), 9 defa, s. 86.

²⁶⁰ Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri*, s. 106.

²⁶¹ Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri*, s. 107.

²⁶² Yeniçeri Ocağı II. Mahmud döneminde 17 Haziran 1826 tarihinde kaldırılmıştır. Bkz. Kemal Beydilli, "Vak'a-i Hayriyye", *D.İ.A.*, C. XLII, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2012, s. 454.

²⁶³ Musa Çadircı, "Türkiye'de Muhtarlık Kurumunun Tarihi Gelişimi", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 3, S. 2, Ankara: Yaygın Süreli Yayınları, 1993, s. 5.

²⁶⁴ Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri*, s. 108; Çadircı, "Türkiye'de Muhtarlık Kurumunun Tarihi Gelişimi", s. 6.

²⁶⁵ *İhtiyar meclisleri*, ilk defa Niş'in de bağlı olduğu Tuna vilâyetinde oluşturulmuştur. Bkz. İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, 3. b., Ankara: Cedit Neşriyat, 2008, s. 307. Bu meclislerin, köy halkı arasında ortaya çıkan davaları uzlaşarak görmek ve köyün özel ihtiyaçlarına ait işleri müzakere etmek şeklinde iki türlü görevi bulunmaktadır. Fakat bu meclisler hiçbir zaman ceza işleri hakkında hüküm verememiştir. Bkz. Mutullah Sungur "XIX. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde Taşra idaresi ve Vilâyet Yönetimi", *Türkler*, C. XIII, ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 758.

²⁶⁶ Sungur, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde Taşra idaresi ve Vilâyet Yönetimi" s. 757-758.

değişmemiştir. Nitekim bazı belgelerde kocabaşı ve papazların Tanzimat'tan sonra hâlâ ikili sorumlu yönetici olarak yer aldığı görülmektedir.²⁶⁷

XIX. yüzyılda Niş sancağı dâhilinde birçok isyanın meydana gelmesi ve kadi sicillerinin kaybolması orada uygulanan reformların etkilerini takip etmeyi pek mümkün kılmamaktadır.

a. Mahalleler

Niş'in mahallelerine dair en eski tarihli bilgilere tahrîr defterlerindeki kayıtlardan ulaşılabilmektedir. Bu çerçevede ilk bilgiler XV. yüzyıl sonlarına aittir. 1498 yılına ait tahrîr defterine göre'de şehirde müslüman toplumuna ait 3 mahalle bulunmaktadır. Bunlar da Câmi, Hacı Balaban ve Köprübaşı mahalleleridir. Bunlara ek olarak şehirde, müstakil bir mahalle ismi verilmeden gerek müslümanlardan bir topluluğun gerekse gayrimüslimlerin bulunduğu yerler vardır. Nitekim *dervişler* adındaki bir topluluğun yaşadıkları yer, *Yeni Tekke civarı* şeklinde bir semt adıyla belirtilmiştir.²⁶⁸ Hıristiyan toplum oturdukları yere dair ise hiçbir açıklamada bulunulmadığı görülmektedir.²⁶⁹ İsmi belirtilmeyenlerle birlikte XV. yüzyıl sonlarında şehirde 5 mahallenin bulunduğu söylenebilir.

XVI. yüzyıl verilerine göre şehirde Câmi, Hacı Balaban ve Köprübaşı mahallelerine ek olarak *Tekeliyan cemaatinin oturdukları mahalle*, *hıristiyanların oturdukları mahalle* ve *Ulakların*²⁷⁰ oturdukları mahalle şeklinde belirtilen 3 mahallenin daha bulunduğu görülmektedir.²⁷¹ Bu durum zamanla şehirdeki mahalle sayısının arttığını göstermektedir.

Niş'te bulunan diğer mahalleler ise şunlardır: Cedid mahallesi²⁷², Cehçad mahallesi²⁷³, Debbağhane mahallesi²⁷⁴, Belgrad Kapı mahallesi²⁷⁵, Sokova mahallesi²⁷⁶, Arnavut Pazarı

²⁶⁷ Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri*, s. 109.

²⁶⁸ Milenkoviç, a.g.e., s. 118-119.

²⁶⁹ Milenkoviç, a.g.e., s. 124.

²⁷⁰ Kaynakta (Eren, "NİŞ", a.g.md., C. IX, s. 295) "Ulaklar" ifadesi geçmekte ise de bunun "Ulahlar" olma ihtimali vardır. Ulah Osmanlılar'ca Romanya'nın yerli halkına ve bu halkın soyundan olan kimselere verilen ad. Bkz. İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, C. 3, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2005, s. 1458; Şükrü Haluk Akalın, *Türkçe Sözlük*, 11. b., Ankara: T.D.K. Yayınları, 2011, s. 3233.

²⁷¹ Eren, "NİŞ", a.g.md., C. IX, s. 295.

²⁷² B.O.A., *Evkaf Defteri*, No: 13839/5; B.O.A., ML. VRD. *Temettuât Defteri*, No: 11059/2.

²⁷³ Ayhan, *Rumeli ve Akdeniz Adalarında Türk Varlığı*, s. 319-320.

²⁷⁴ B.O.A., *Hatt-ı Hümayûn*, No: 1605/11.

²⁷⁵ B.O.A., *Evkaf Defteri*, No: 13839/3.

²⁷⁶ B.O.A., *İrade-i Meclis-i Vâlâ*, No: 295/11941.

mahallesi²⁷⁷, Tekke mahallesi²⁷⁸, Niş Kalesi varoşunda yer alan Taşköprü mahallesi²⁷⁹, Rızai mahallesi²⁸⁰, Hacı Bekir mahallesi²⁸¹, Yogodin mahallesi²⁸², Papaz Yone mahallesi²⁸³, Hünkâr mahallesi²⁸⁴, Sagir Kıbtıyan mahallesi²⁸⁵, Kebir Kıbtıyan mahallesi, Defterdar mahallesi, Lika mahallesi, Papaz Gorki mahallesi, Papaz İstanko mahallesi, Papaz Kosta mahallesi, Yukarı mahalle, Kale mahallesi, Kanlı Tabya mahallesi, Nevaşa (Nişava?) Nehri mahallesi ve İstanbul Kapısı mahallesi.²⁸⁶

b. Köyler

Niş sancağında tespit edilebilen köylerin sayısı toplam 140'dır. Bunlar da: Balatırnova, Barbaşı (bâlâ ve zîr)²⁸⁷, Barbut, Basnadol, Bayna, Becice, Beletonca, Belinzor, Bella Kuruyiçe, Belotanca, Berçin, Berdava, Berez (bâlâ ve zîr), Beritona, Berzibut, Bilibrek, Bojorine, Boyince, Brislub, Cerye, Çaçarodil, Çapalence, Çerneviş, Çernok, Çeronibek, Çinepave, Çirdene Yabuka, Çoğrofca, Çolkut, Çökelnik, Diragde (bâlâ ve zîr), Dodoloyca, Doğupolen, Dokat Laskojek, Lipoyca, Drajeçe, Draşkova Kotina, Dravla (bâlâ ve zîr), Duhan, Dokat (bâlâ ve zîr), Eflâk Ebulasa, Emin Kotna, Erinas, Estoda (bâlâ ve zîr), Eyvejne (bâlâ ve zîr), Geliye, Gibrofça, Gobtin, Gorine Gare, Görkafça, Gradişte, Haldinefaka, Hom, Homince, İmamçiftliğ, İstopnice, İvlaca, İvranje (bâlâ ve zîr), Kalandirice, Kaltance, Kamran (bâlâ ve zîr), Karayakofça, Karstafça, Kensel, Kırçemir (bâlâ ve zîr), Kırkına, Kobrunca, Koçana, Kokos, Kokovice, Komariçe, Komerle, Kovanlık, Korıca (bâlâ ve zîr), Kraviya, Koroşoyca, Lehçe, Lepoye, Leskovik, Makverava (bâlâ ve zîr), Mekurve (bâlâ ve zîr), Melkofça, Merşofça, Mezgaraya, Modorişte, Naşoşkoyçe, Nevasil (bâlâ ve zîr), Ofsince, Opaşince, Orlan, Pasyapolaya, Patres (bâlâ ve zîr), Pelşence, Pencirkana, Pensiyon, Peragola (bâlâ ve zîr), Perince, Poligrad, Popofça, Poyota, Praska, Prekoca Kutna, Radinçe, Radikne, Radoşin, Rahon, Rakadol, Rosna, Runik, Sahra İvralla, Simaniçe, Simce, Siredar, Soharitofça, Spotniçe, Stadofça, Sterelce, Stobla, Stavdınye (bâlâ ve zîr), Storşka, Svorki, Tartuşunca, Tavirdiş,

²⁷⁷ H. Yıldırım Ağanoğlu vd. (haz.), *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilâyeti*, İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2007, s. 225-226.

²⁷⁸ B.O.A., *Evkaf Defteri*, No: 13839/4.

²⁷⁹ B.O.A., *Hatt-ı Hümayûn*, No: 1626/6; B.O.A., *Evkaf Defteri*, No: 13839/5; B.O.A., ML. VRD. *Temettuât Defteri*, No: 11101.

²⁸⁰ B.O.A., *Evkaf Defteri*, No: 13839/2.

²⁸¹ B.O.A., *Evkaf Defteri*, No: 13839/3; B.O.A., ML. VRD. *Temettuât Defteri*, No: 11172/2.

²⁸² B.O.A., ML. VRD. *Temettuât Defteri*, No: 11170/2.

²⁸³ B.O.A., ML. VRD. *Temettuât Defteri*, No: 11127/2.

²⁸⁴ B.O.A., ML. VRD. *Temettuât Defteri*, No: 11082.

²⁸⁵ B.O.A., ML. VRD. *Temettuât Defteri*, No: 11142.

²⁸⁶ Ayhan, *Rumeli ve Akdeniz Adalarında Türk Varlığı*, s. 319-320.

²⁸⁷ *Bâlâ*, yüksek ve yukarı, *zîr* ise altta, alt ve aşağıdaki anlamlarına gelmektedir. Bkz. Şemseddin Samî, *Kâmûs-ı Türkî*, Dersaâdet: İkdâm Matbaası, H1317, s. 272-694. Barbaş-ı Bâlâ Yukarı Barbaş, Barbaş-ı Zîr Aşağı Barbaş şeklinde kullanılır.

Tehorşince, Tırnova (bâla ve zîr), Trupala, Usviz Gılava, Velepod, Vrapola, Vuçidil, Vukaman, Yağlıç, Yesnevik, Yaşhice, Yaylak Estudan, Yaylak-ı İvrela, Yulançe ve Zirvirtop'tur.²⁸⁸

²⁸⁸ Ayhan, *Rumeli ve Akdeniz Adalarında Türk Varlığı*, s. 321.

1. TABLO: SALNÂMELERE GÖRE NİŞ'İN İDARÎ YAPISI (1847-1878)

Aşağıdaki tabloya mahsus olmak üzere kullanılan kısaltmalar şunlardır:

A.: Ağa B.: Bey Df.: Defterdâr Ef.: Efendi Ey.: Eyâlet H.: Hicrî Kmk.: Kaymakam M.: Miladî
MM.: Mal Müdürü MIA.: Muhassılı İstabl-ı Âmire Mts.: Mutasarrıf Mdr.: Müdür Nb.: Nâib Sl.: Salnâme

H.	M.	Sl.	Ey.	Vali / Mutasarrıf / Defterdar / Mal Müdürü / Muhasebeci / Mektupçu	Sancaklar	Kaymakam / Muhassılı İstabl-ı Âmire / Müdür	Kazalar / Nahiyeler	Kaymakam / Müdürü
1263 ¹	1847	Osmanlı	Niş	Vali: Müşir Vasıf Paşa Df.: Sâniyeden Ali Bey	Sofya Samako Köstendil	Kmk: Sâniyeden Şakir Paşa Kmk: Kapıcıbaşı Mehmet A.		
1264 ²	1848	Osmanlı	Niş	Vali: Müşir Vasıf Paşa Df.: Sâniyeden Ali Bey	Sofya Samako Köstendil	Kmk: Mîrimîran Cemal Paşa MIA.: Papalos A. Kmk: Mîrimîran Timur Paşa		
1265 ³	1849	Osmanlı	Niş	Vali: Müşir Vasıf Paşa Df.: Sâniyeden Ali Bey	Sofya Samako Köstendil	Kmk: Mîrimîran Cemal Paşa Kmk: Kapıcıbaşı Mehmed A.		
1266 ⁴	1850	Osmanlı	Niş	Vali: Müşir Vasıf Paşa Df.: Sâniyeden Ali Bey	Sofya Samako Köstendil	Kmk: Sâniyeden Şakir Bey Kmk: Hâcegândan Hurşiya Ef. Kmk: Kapıcıbaşı Mehmed A.		
1267 ⁵	1851	Osmanlı	Niş	Mts.: Mîrimîran Hurşid Paşa ⁶ MM.: Sâliseden Refik Ef.	Sofya Samako Köstendil	Kmk: Mîrimîran Zeynel Paşa Kmk: Râbiadan Hurşid Ef. Kmk: Kapıcıbaşı Hurşid A.		
1268 ⁷	1852	Osmanlı	Niş	Mts.: Mîrimîran Hurşid Paşa MM.: Sâliseden Refik Ef.	Sofya Samako Köstendil	Kmk: Mîrimîran Said Paşa Kmk: Sâliseden Hurşid Ef. Kmk: Kapıcıbaşı Hurşid A.		
185 ⁸	1858	Osmanlı	Niş	Mts.: Mîrimîran İsmail Paşa ⁹	Sofya	Kmk.: Evveliden Ethem Bey		

¹ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H.1263 (M.1847), 1 defa, s. 81.

² *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H.1264 (M.1848), 2 defa, s. 110.

³ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H.1265 (M.1849), 3 defa, s. 72-73.

⁴ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H.1266 (M.1850), 4 defa, s. 41.

⁵ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H.1267 (M.1851), 5 defa, s. 69.

⁶ Hurşid (Mehmed) Paşa, Silahdar Ali Ağa'nın kölesi idi fakat daha sonra önce zabıt sonra livâ rütbesini aldı. Mart 1850'de mîrimîranlık Rumeli rütbesini alarak aynı senede Temmuz ayında Niş mutasarrıfı olan Hurşid Paşa Şubat 1852'de Rumeli beylerbeyi rütbesiyle Belgrad muhafızı oldu. Farklı yerlerde görev yaptı ve 1876 senesinde vefat etti. Süreyya, a.g.e., C. 2, s. 679-680.

⁷ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H.1268 (M.1852), 6 defa, s. 68.

⁹ İsmail Paşa (Cündî), Silahdar Ali Paşa'nın kölesi idi. Sonra devlet idareciler sınıfına geçen İsmail Paşa mîrimîran ve beylerbeyi rütbesi aldı. 1852'de Niş mutasarrıfı oldu ve daha sonra 1858'de Şehrizar mutasarrıfı görevine üstlendi. Bir müddet sonra görevine son verildi ve 1864 senesinde vefat etti. Süreyya, a.g.e., C. 3, s. 831.

H.	M.	Sl.	Ey.	Vali / Mutasarrıf / Defterdar / Mal Müdürü / Muhasebeci / Mektupçu	Sancaklar	Kaymakam / Muhassılı İstabl-ı Âmire / Müdür	Kazalar / Nahiyeler	Kaymakam / Müdürü
1269 ⁸				MM.: Sâliseden Şefik Ef.	Samako Köstendil	Kmk.:Sâliseden Faik Ef. Kmk.:Sâliseden Mustafa Ef.		
1270 ¹⁰	1854	Osmanlı	Niş	Mts.: Mîrimîran Ednâ İsmail Paşa Df.: Sâliseden Şefik Ef.	Sofya Samako Köstendil	Kmk.:Evveliden Ethem Bey Kmk.:Sâliseden Faik Ef. Kmk.:İstabl-ı Âmire Pâyelü Yusuf Ziya		
1271 ¹¹	1855	Osmanlı	Niş	Mts.: Rumeli Beylerbeyliği Pâyelü İsmail Paşa Df.: Sâliseden Ahmed Şukrî Ef.	Sofya Samako Köstendil	Kmk.:Evveliden Şakir Ef. Kmk.:Sâniyeden Raşid Ef. Kmk.:İstabl-ı Âmire Pâyelü Yusuf Ziya B.		
1272 ¹²	1856	Osmanlı	Niş	Mts.: Rumeli Beylerbeyliği Pâyelü İsmail Paşa Df.: Sâliseden Ahmed Şukrî Ef. Nb.: Ragıp Ef. , Mahrec Emin Ef. Nb.: Müderrisinden Takiyuddin Ef. , Nb.: Nail Ef.	Sofya Samako Köstendil	Kmk.:Mîrimîran Abdulatif Paşa Kmk.:Sâniyeden İzzet Bey Kmk.:Sâliseden Mustafa Ef.		
1273 ¹³	1857	Osmanlı	Niş	Mts.: Mîrimîrandan Vasıf Paşa Df.: Sâliseden Ahmed Şukrî Ef. Nb.: Ragıp Ef. , Mahrec Emin Ef. Nb.: Mahrec Mevâlisinden Emin Ef. Nb.: Nuri Ef. Nb.: Sıdkı Ef.	Sofya Samako Köstendil	Kmk.:Mîrimîran Abdulatif Paşa Kmk.:Sâniyeden İzzet Bey Kmk.:Sâliseden Mustafa Ef.		
1274 ¹⁴	1858	Osmanlı	Niş	Mts.: Rumeli Beylerbeyliği Pâyelü İsmail Paşa Df.: Sâliseden Ahmed Şukrî Ef. Nb.: Devriyeden Emin Ef. Nb.: Müderrisinden Muhtar Ef. Nb.: Sıdkı Ef.	Sofya Samako Köstendil	Mts.: Rumeli Beylerbeyliği Pâyelülerinden Ethem Paşa Kmk.:Rikâb Kapıcıbaşlarından Hüseyin A. Kmk.: Sâliseden Mustafa Ef.		
1275 ¹⁵	1859	Osmanlı	Niş	Mts.: Mîrimîrandan Zeynel Paşa ¹⁶ MM. Sâliseden Ragıp Bey Nb.: Ragıp Ef. Nb.: Müderrisinden Arif Ef. Nb.: Müderrisinden Muhtar Ef. Nb.: Ethem Ef.	Sofya Samako Köstendil	Mts.: Rumeli Beylerbeyliği Pâyelülerinden Ethem Paşa Kmk.:Rikâb Kapıcıbaşlarından Hüseyin A. Kmk.: Sâniyeden Hayri Ef.		
1276 ¹⁷		Osmanlı	Niş	Mts.: Mîrimîrandan Zeynel Paşa	Sofya	Mts.: Mîrimîrandan Hasan Tahsin Paşa		

⁸ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H.1269 (M.1853), 7 defa, s. 70.

¹⁰ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H.1270 (M.1854), 8 defa, s. 77.

¹¹ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H.1271 (M.1855), 9 defa, s. 66.

¹² *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H.1272 (M.1856), 10 defa, s. 62.

¹³ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H.1273 (M.1857), 11 defa, s. 61.

¹⁴ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H.1274 (M.1858), 12 defa, s. 69.

¹⁵ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H.1275 (M.1859), 13 defa, s. 66.

¹⁶ Zenel (Zeynelâbidin) Paşa, mîrimîran olduktan sonra H.1274'senesinde (1857-1858) Niş Mutasarrıfı olmuştur. 1277'de (1860-1861) Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın Balkanlarda teftişi sırasında Zeynel Paşa'dan rütbesini geri almıştır. Paşa bu durumdan fazlasıyla etkilenerek vefat etmiştir. Süreyya, a.g.e., C. 5, s. 1712.

¹⁷ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H.1276 (M.1860), 14 defa, s. 67.

H.	M.	Sl.	Ey.	Vali / Mutasarrıf / Defterdar / Mal Müdürü / Muhasebeci / Mektupçu	Sancaklar	Kaymakam / Muhassıl İstabl-ı Âmir / Müdür	Kazalar / Nahiyeler	Kaymakam / Müdürü
				MM. Sâliseden Ragıp Bey Nb.: Müderrisinden Arif Ef. Nb.: Müderrisinden Fehmi Ef. Nb.: Ragıp Ef. Nb.: Mevali Devriyeden Emin Ef. Nb.: Ethem Ef.	Samako Köstendil	Kmk.: Rikâb Kapıcıbaşlarından Derviş Bey Kmk.: Sâliseden Mahmud Bey		
1277 ¹⁸	1861	Osmanlı	Niş	Vali: Vezir Osman Paşa ¹⁹ Mhs. Sâliseden Ragıp B. Nb.: Müderrisinden Mustafa Fehim Ef. Nb.: Ahmed Sıdkı Ef. Nb.: Ragıp Ef. Nb.: Ahmed Nazif Ef. Nb.: Ethem Ef.	Sofya Samako Köstendil	Mts.: Mîrimîrandan Hasan Tahsin Paşa Kmk.: Rikâb Kapıcıbaşlarından Derviş B. Kmk.: Sâliseden Mahmud Bey		
1278 ²⁰	1861	Osmanlı	Niş	Vali: Vezir Midhat Paşa ²¹ Mhs. Rıfat Ef. Nb.: Kazadan Ali Besim Ef. Nb.: Mevâlîden Salih Ef. Nb.: Kazadan Ali Rıza Ef. Nb.: Kazadan Mustafa Ragıp Ef. Nb.: Ragıp Ef.	Sofya Samako Köstendil	Mts.: Mîrimîrandan Hasan Tahsin Paşa Kmk.: Sâniyeden Salih B. Kmk.: Sâliseden Mahmud Bey		
1279 ²²	1862	Osmanlı	Niş	Vali: Vezir Midhat Paşa Mhs. Rıfat Ef. Nb.: Kazadan Mahmud Salih Ef. Kadı.: Mevâlîden Hasan Hüsnî Bey. Nb.: Müderrisinden Kamil Ef. Nb.: Müderrisinden Nuri Ef.	Sofya Samako Köstendil	Mts.: Sâniyeden Ahmed Mdr.: Mdr.:		
1280 ²³	1863	Osmanlı	Niş	Vali: Vezir Midhat Paşa Mhs. Rıfat Ef.	Sofya	Mts.: Mîrimîran Ahmed Rasim Paşa		

¹⁸ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H.1277 (M.1861), 15 defa, s. 72.

¹⁹ Osman Paşa Rauf Paşa'nın oğludur. 1840'de Sadrazam mektupçusu ve Mayıs 1848 yılında Meclis-i Vâlâ ikinci katib olan Paşa 1851'de Anadolu başkâtibi olmuştur. Paşa 1855'de Meclis-i Vâlâ üyesi olmuş ve aynı senede Rumeli rütbesiyle Canık Mutasarrıfı görevine getirilmiştir. Şubat 1860'da Niş valisi olup 1861 ortalarına kadar görevini sürdürmüştür. Daha sonraki yıllarda da çeşitli görevlerde bulunmuş ve 2 Mayıs 1878 yılında vefat etmiştir. Süreyya, a.g.e., C. 4, s. 1303; Sinan Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricalı (1839-1922)*, İstanbul: İsis Yayınları, 1999, s. 116.

²⁰ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H.1278 (M.1861), 16 defa, s. 72.

²¹ Midhat Paşa'nın gerçek adı Ahmed Şefik'tir. Ekim 1822'de İstanbul'da dünyaya geldi. Rusçuklu Hacı Hafız Mehmed Eşref'in oğludur. On yaşında iken hafız oldu. 1834 yılında Akif Paşa'nın desteğiyle Divân-ı Hümâyûn kalemine girdi. Böylece bu bürodaki başarılarından dolayı "Midhat" mahlasını aldı. Sonra çeşitli yer ve görevlerde bulundu ve başarı gösterdi. Paşa kariyerin ikinci aşamasını Ocak 1861'de Balkanların en sorunlu vilâyetlerden biri olan Niş'e vali tayin edilmesiyle başladı. Birkaç sene içerisinde Balkanlarda çok büyük başarı gösterdiği için 1864'te İstanbul'a çağırıldı ve yeni oluşturulacak Tuna Vilâyetin başına getirilen Paşa 1868'e bu görevini kadar sürdürdü. Daha sonra Bağdat valisi olup olan Paşa 6'cı ordu komutanı ve Sadrazamlığına kadar yükseldi. Paşa 7-8 Mayıs 1884 yılında Taif'te vefat etti. Çetinsaya, Buzpınar, "Midhat Paşa", s. 7-8-10; Kuneralp, a.g.e., 58.

²² *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H.1279 (M.1862), 17 defa, s. 74.

²³ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H.1280 (M.1863), 18 defa, s. 67.

H.	M.	Sl.	Ey.	Vali / Mutasarrıf / Defterdar / Mal Müdürü / Muhasebeci / Mektupçu	Sancaklar	Kaymakam / Muhasıslı İstabl-ı Âmir / Müdür	Kazalar / Nahiyeler	Kaymakam / Müdürü
				Nb.: Kazadan Mahmud Salih Ef. Kadı.: Mevâliden Edib Ef. Nb.: Müderrisinden Kamil Ef. Nb.: Müderrisinden Nuri Ef.	Samako Köstendil	Kmk.: Sâniyeden Salih B. Mdr.:		
1281 ²⁴	1864	Osmanlı	Niş	Vali: Vezir Midhat Paşa Mhs. Rıfat Ef. Nb.: Kazadan Ragıp Ef. Nb.: Kazadan Hakkı Ef. Nb.: Mahrec Mevâlisinden Ahmed Edib Ef. Nb.: Kazadan Ömer Fehim Ef. Nb.: Devriye Mevâlisinden Rıfat Ef.	Sofya Samako Köstendil Üsküp	Mts.: Mîrimîran Ahmed Rasim Paşa Mdr.:		
1282 ²⁵	1865	Osmanlı	Tuna	Vali: Vezir Midhat Paşa Mhs.: Vilâyet Sâliseden Rıfat Ef.	Ruşçuk Varna Tulça Vidin Niş Tırnova Sofya	Kmk.: Mîrimîran Necib Paşa Kmk.: Mîrimîran Abdurrahman Paşa Kmk.: Mîrimîran Ahmed Rasim Paşa Kmk.: Mîrimîran Sabri Paşa Kmk.: Mîrimîran Süleyman Paşa Kmk.: Mîrimîran Cavit Paşa Kmk.: Mîrimîran Fehim Paşa		
1283 ²⁶	1866	Osmanlı	Tuna	Vali: Vezir Midhat Paşa Mhs.: Vilâyet Edip Ef.	Ruşçuk Varna Tulça Vidin Niş Tırnova Sofya	Kmk.: Mîrimîran Esad Paşa Kmk.: Mîrimîran Abdurrahman Paşa Kmk.: Mîrimîran Ahmed Rasim Paşa Kmk.: Mîrimîran Sabri Paşa Kmk.: Mîrimîran Süleyman Paşa Kmk.: Evveli Sınıf Sâniyesi Ali Bey Kmk.: Mîrimîran Fehim Paşa		
1284 ²⁷	1867	Osmanlı	Tuna	Vali: Vezir Midhat Paşa Mhs.: Vilâyet Sâniye Edip Ef.	Ruşçuk Varna Tulça Vidin Niş Tırnova Sofya	Kmk.: Mîrimîran Esad Paşa Kmk.: Mîrimîran Abdurrahman Paşa Kmk.: Mîrimîran Ahmed Rasim Paşa Kmk.: Mîrimîran Sabri Paşa Kmk.: Mîrimîran Süleyman Paşa Kmk.: Evveli Sınıf Sâniyesi Ali Bey Kmk.: Mîrimîran Fehim Paşa		
1285 ²⁸	1868	Osmanlı	Tuna	Vali: Vezir Sabri Paşa	Ruşçuk	Kmk.: Mütemâyiz Hilmi Ef.		

²⁴ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H.1281 (M.1864), 19 defa, s. 65.

²⁵ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H.1282 (M.1865), 20 defa, s. 64.

²⁶ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H.1283 (M.1866), 21 defa, s. 70.

²⁷ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H.1284 (M.1867), 22 defa, s. 87.

²⁸ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H.1285 (M.1868), 23 defa, s. 97.

H.	M.	Sl.	Ey.	Vali / Mutasarrıf / Defterdar / Mal Müdürü / Muhasebeci / Mektupçu	Sancaklar	Kaymakam / Muhasıslı İstabl-ı Âmire / Müdür	Kazalar / Nahiyeler	Kaymakam / Müdürü
				Mkt.: Mütemâyiz Rifât Ef.	Varna Tulça Vidin Niş Tırnova Sofya	Kmk.: Mirimîran Asım Paşa Kmk.: Rumeli Süleyman Paşa Kmk.: Rumeli Aziz Paşa Kmk.: Rumeli Abdurrahman Paşa ²⁹ Kmk.: Evveli Sınıf Ali Bey Kmk.: Rumeli Esad Paşa		
1285 ³⁰	1868	Tuna	Tuna	Vali:	Niş	Mts. Rumeli Pâyelülerinden Abdurrahman Paşa	Şhirköy Leskofça İvranye Ürgüp <i>Nahiye: Kurşunlu</i> İznepol	Halil Bey Cemil Ef. Osman Bey Abdullah Bey <i>Müdür: Ali A.</i> Hasan Tahsin Ef.
1286 ³¹	1869	Tuna	Tuna	Vali:	Niş	Mts. Rumeli Pâyelülerinden Abdurrahman Paşa	Şhirköy Leskofça İvranye Ürgüp <i>Nahiye: Kurşunlu</i> İznepol	Halil Bey Ahmed Hasip Ef. Osman Bey Abdullah Bey <i>Müdür: İbrahim Ef.</i> Hasan Tahsin Ef.
1287 ³²	1870	Osmanlı	Prizren	Vali: Vezir İsmail Paşa	Niş Üsküp	Mts. Rumeli Pâyelülerinden Abdurrahman Paşa Nb. Kibâr-ı Müderrisinden Mehmed Samî Ef. Nb. Sâniyeden Şükrü Ef. Mts.: Mirimîrandan Reşid Paşa Nb. Ahmed Ferhat Ef. Nb. Sâdetin Ef.		
1288 ³³	1871	Osmanlı	Prizren	Vali: Müşir Saffet Paşa	Merkez-i Prizren	Mts.: Evveli Sınıf Sâniyesinden Hasbi Ef. Nb.: Kazadan Vehbi Ef.		

²⁹ Abdurrahman (Nurüddin) Paşa, Kütahyalı Hacı Ali Paşa'nın Oğlu olup 1836'da Kütahya'da dünyaya geldi. Abdurrahman çocuk iken çok kaliteli eğitim gördü. Çeşitli yer ve görevlerde rütbeler kazandı. 1864'te Tuna vilâyetinin oluşturulmasıyla Varna Mutasarrıfı olarak iki sene üç ay orada bulundu. 12 Mayıs 1867'de 15 bin kuruş maşla Niş Mutasarrıfı olup beş buçuk sene görevde kaldı. Ağustos 1872 Prizren, Nisan 1873 Tuna ve Nisan 1874'te Ankara gibi yerlerde vali olarak görevlendirildi. Daha sonra yine çeşitli görevlerde bulundu ve Bağdat'ta vali iken 1882'de Sait Paşa'nın yerine Sadrazam oldu fakat ancak iki ay bu görevde bulundu. Dahasonra farklı görevlerde bulunan Abdurrahman Paşa 1912'de İstanbul'da vefat etti. İbrahim Alâettin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, İstanbul: Yedigün Neşriyatı, 1946, s. 5-6; Kunalalp, a.g.e., s. 52; İnal, "Abdurrahman Nurüddin Paşa", *Son Sadrazamlar*, C. 3, s. 1320.

³⁰ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, H. 1285 (M.1868), 1 defa, s. 66-73.

³¹ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, H. 1286 (M.1869), 2 defa, s. 73-80.

³² *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1287, (M.1870) 25 defa, s. 141-146-148.

³³ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1288, (M.1871) 26 defa, s. 152-162-63.

H.	M.	Sl.	Ey.	Vali / Mutasarrıf / Defterdar / Mal Müdürü / Muhasebeci / Mektupçu	Sancaklar	Kaymakam / Muhassılı İstabl-ı Âmir / Müdür	Kazalar / Nahiyeler	Kaymakam / Müdürü
					Üsküp	Mîrimîran Raşid Paşa		
					Niş	Mts.:Rumeli Beylerbeyliği Abdurrahman Paşa Mehmed Samî Ef.		
					Debre	Mîrimîran Raşid Paşa Nb.: Eşrâf-ı Kazâdan Raşid Ef.		
1289 ³⁴	1872	Osmanlı	Prizren	Vali: Ferik Galip Paşa	Üsküp	Kmk: Mîrimîran Raşid Paşa Mîrimîran Raşid Paşa Müderisinden Mehmet Niyazi Ef.		
					Niş	Mehmet Tevfik Ef.		
					Debre	Kmk: Mütemyyiz Raşid Paşa Mahmud Hilmi Ef. ,		
1290 ³⁵	1873	Prizren	Prizren	Vali:	Niş	Mts. Ali Rıza Paşa	Şehirköy Leskofça İvranye Ürgüp <i>Nahiye: Kurşunlu</i> İznepol	Halil Bey Cafer Bey İsmail Ef. Servet Bey <i>Müdür: Yusuf Ziyadin Ef.</i> Mustafa Tevfik Ef.
1291 ³⁶	1874	Prizren	Prizren	Vali:	Niş	Mts. Ali Rıza Paşa	Şehirköy <i>Nahiye: Palanka</i> Leskofça İvranye Ürgüp <i>Nahiye: Kurşunlu</i> İznepol	Rıza Bey <i>Müdür: Mehmed Arif Ef.</i> Cafer Bey Ali Faik Ef. Mehmet Servet Bey <i>Müdür: Raşid Ef.</i> Yusuf Hurşid Bey
1292 ³⁷	1875	Tuna	Tuna	Vali:	Niş	Mts. Ali Rıza Paşa	Şehirköy <i>Nahiye: Palanka</i> Leskofça İvranye Ürgüp <i>Nahiye: Kurşunlu</i> İznepol	Ali Rıza Bey <i>Müdür: Mehmed Arif Ef.</i> Cafer Bey Ahmed Fethi Ef. Ali Bey <i>Müdür: Osman Şakir Ef.</i> Yusuf Hurşid Bey
1293 ³⁸	1876	Tuna	Tuna	Vali:	Niş	Mts. Mîrimîran Ali Rıza Paşa	Şehirköy <i>Nahiye: Palanka</i>	Cafer Bey <i>Müdür: Mehmed Ef.</i>

³⁴ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1289, (M.1872) 27 defa, s. 144-154.

³⁵ *Salnâme-i Vilâyet-i Prizren*, H. 1290 (M.1873), 2 defa, s. 81-93.

³⁶ *Salnâme-i Vilâyet-i Prizren*, H. 1291 (M.1874), 2 defa, s. 95-135.

³⁷ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, H. 1292 (M.1875), 8 defa, s. 81-90.

³⁸ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, H. 1293 (M.1876), 9 defa, s. 86-95.

H.	M.	Sl.	Ey.	Vali / Mutasarrıf / Defterdar / Mal Müdürü / Muhasebeci / Mektupçu	Sancaklar	Kaymakam / Muhasıl İstabl-ı Âmir / Müdür	Kazalar / Nahiyeler	Kaymakam / Müdürü
							Leskofça İvranye Ürgüp Nahiye: Kurşunlu	Hüseyin Ef. Sezai Ef. Ali Bey Müdür: Mehmed Arif Ef.
							İznezol	Ali Rasim Ef.
	1294 ³⁹	1877	Sofya	Sofya Vali: Mazhar Paşa	Sofya	Mts. Mîrimîran Ali Rıza Paşa	Orhaniye İzledi Cuma Radomir Dupnice Samako	
					Niş	Mts. Ali Rıza Paşa	Şehirköy Leskofça İvranye Ürgüp Nahiye: Kurşunlu	
	1295 ⁴⁰	1878	Osmanlı Kosova	Vali: Rufat Paşa	Priştine Prizren Üsküp Yeni Pazar Debre			
					Niş	Mts. Reşid Paşa ⁴¹	Ürküb Nahiye: Kurşunlu	
							Leskofça	

³⁹ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1294, (M.1877) 32 defa, s. 434.

⁴⁰ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1295, (M.1878) 33 defa, s. 336-339.

⁴¹ Reşid Paşa, aslen Vanlıdır. Paşa kalemde yetişmiştir. Mehmed Arif Paşa'nın damadı olan Reşid Paşa mîrimîran rütbesine yükseltildi ve 1878'de Niş Muhafızı olarak güzel hizmetlerde bulundu. Bundan dolayı şehremini ve Rumeli rütbesiyle çeşitli yerlerde görev yapmıştır. Mayıs 1889'da Musul vali iken vefat etti. Süreyya, a.g.e., C. 5, s. 1385-1386.

1 no'lu tablodan da anlaşılacağı üzere Niş, 1847-1864 yılları arasındaki Osmanlı devleti salnâmelerinde eyalet olarak gösterilmiştir. Ancak 1864 senesinde Tuna vilâyetinin kurulmasıyla Niş'in statüsünde değişiklik yapıldığı ve sancak olarak buraya bağlandığı görülmektedir. Bununla birlikte Niş'in Tuna vilâyetine bağlılığı uzun sürmemiştir. Zira 1870 senesinde gerçekleşen idarî değişiklikler neticesinde Niş sancak olarak Prizren vilâyetine bağlanmış ve bu durum 1874 yılına kadar devam etmiştir. Fakat 1875 ve 1876 yıllarına ait salnâmelerden Niş'in tekrar sancak statüsüyle Tuna vilâyetine bağlandığı anlaşılmaktadır. Ancak yapılan yeni idarî düzenlemeler sonucunda Niş'in 1877 senesinde sancak olarak Sofya vilâyetine ve bir yıl sonra 1878 yılında ise Kosova vilâyetine bağlandığı görülmektedir. Niş'in bu statüsü de uzun ömürlü olmamıştı. Zira 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Osmanlılar'ın mağlubiyetiyle sonuçlanması üzerine gerçekleştirilen Ayastefanos Antlaşması ve bunun akabinde yapılan Berlin Kongresi'nde alınan kararlar gereği Niş, Osmanlı hâkimiyetinden çıkarak Sırp toprağı haline gelmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

NİŞ SANCAĞININ DEMOGRAFİK, SOSYAL VE MİMARÎ DURUMU

I. NÜFUS

A. OSMANLI DEVLETİ'NİN NÜFUSU

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren ele geçirilen toprakların sahiplerini tespit etmek için *Tahrîr Defterleri* olarak bilinen defterde zapt altına alarak sayım yapmıştır.¹ Nüfus yazımı Osmanlı Devleti'nde XV. asırda başlamış olup XVI. asrın sonuna değin devam etmiştir. Daha sonra II. Mahmud'un (1808-1839) modern bir ülke düzeni inşa etme yolunda yapmış olduğu mühim ıslahatlarından biri de devlet nüfusunu ortaya çıkarması olmuştur.²

Osmanlı Devleti'nin kuruluş zamanında tahrîr defterleri yazıldıysa da modern manada ilk sayımda bütün kazalarındaki nüfus sayılmamış olup 1828-29 senesinin başında Anadolu ve Avrupa'da yapılmaya başlamıştır.³ Fakat Osmanlı-Rus Savaşından dolayı sayım neticelendirilememiştir. Bu savaşın bitmesinden sonra, 1830 yılında toplanan özel bir mecliste, ülkeyi kapsayacak bir sayımın gerçekleştirilmesi için karar alınmıştır. Ayrıca bu meclis, sayımın ilk önce nerede olup kimler tarafından nasıl gerçekleştirileceğine karar vererek gereken talimatnameleri hazırlamıştır.⁴

1830 senesinin Haziran ayında hazırlıklar yapılmış ve aynı yılın ikinci altı ayı ile 1831 senesinin ilk altı ayı içinde sayımlar gerçekleşmiştir. Böylece bu sayımda Anadolu ve Rumeli esas alınarak diğer bölgeler bunun dışında kalmıştır.⁵

Osmanlı Devleti Anadolu ve Rumeli topraklarının bir kısmında yapmış olduğu bu sayımda sadece erkek nüfusunu tespit etmiştir. Ayrıca dinî altyapıya dayalı olarak, tahmini

¹ Musa Çadircı, "1830 Genel Sayımına Göre Ankara Şehir Merkezi Nüfusu Üzerinde Bir Araştırma", *Osmanlı Araştırmaları I*, İstanbul: 1980, s. 109.

² Muammer Demirel, *1830 Bursa Nüfus Kütüğü*, C. 1, Bursa: Bursa Büyük Şehir Belediyesi Kitaplığı, 2014, s. 9.

³ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003, s. 56.

⁴ Çadircı, "1830 Genel Sayımına Göre...", s. 110.

⁵ Raif Kaplanoğlu, *1830-1843 Yılları Nüfus Defterlerine Göre Bursa'nın Ekonomik ve Sosyal Yapısı*, Bursa: Nilüfer Belediyesi Yayınları, 2013, s. 14.

etnik özellikler ve iş durumları ön plana çıkartılmıştır. 1831 yılında toplanan verilerin özetlerine göre Anadolu ve Rumeli’de sayım gerçekleşen bölgelerde nüfusun tamamı yaklaşık 7,5 milyon olarak gösterilmiştir.⁶

Osmanlı bu sayımda kendi topraklarındaki tüm nüfusun ortaya çıkartılmasından ziyade planlanan vergi değişikliğiyle vergi mükelleflerinin tespitinin yanısıra kaldırılan yeniçeri ocağının yerine tesis edilen *Asâkîr-i Mansûre-i Muhammediye*’ye alınabilecek kişilerin tespitini amaçlamıştır.⁷ Sayımın diğer bir amacı da *cizye* ve *bedel-i askeriye*ye bağlı gayrimüslim nüfusu oluşturan Ermeni, Yahudi ve Kıptilerin belirlenmesidir. Başkentten vazifelendirilen memurlar evvela bir araya getirilip bilgilendirilmiş ve daha sonra sayım bölgelerine gönderilmişlerdir. Halkın vergi konusunda kaygıya düşmemesi ve güvenin sağlanması için sayım memurları sadece ilmiye sınıfına bağlı adamlar, hocalar ve müderrislerden seçilmiştir.⁸

1830-1831’deki nüfus sayımlarında görev alan memurlar, hazırladıkları defterleri başkente göndermeye başlayınca bu defterlerin işlemleri, koruması ile ilgilenmek, buradaki kayıtlara göre vergileri hesaplamak ve nüfus değişikliklerini tespit etmekle görevli bir dairenin kurulması için ihtiyaç duyulmuştur. Bu maksatla 1831 senesinde *Ceride Nezâreti*⁹ kurulmuştur.¹⁰ Defterlerin tamamı geldikten sonra özetlenerek sonuçlar bir deftere aktarılmış, özet defterinin ilk sayfasında Sultan II. Mahmud’la ilgili bir kaç cümleye de yer verilmiştir.¹¹

Sayım bölgelerinde oldukça büyük usul ve tasnif değişiklikleri yapılmıştır. Bütün bölgelerde sadece müslüman erkek nüfus *matlûba muvâfık* ve *matlûba gayrı muvâfık*¹² olmak üzere iki grupta sıralanmıştır. Bazı yerlerde ise *matlûba gayrı muvâfık* olan erkek nüfus *ihtiyar*, *sabî*, *sakat* ve *amel-mânde* (çalışamaz) şeklinde ikinci sıradaki gruplara dâhil

⁶ Yunus Koç, “Nüfus”, *D.İ.A.*, C. XXXIII, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2007, s. 297.

⁷ Mübahat S. Kütükoğlu, “1830 Nüfus Sayımına Göre Menteşe Sancağında Hane Nüfusu”, *Osmanlı Araştırmaları XXIII.*, İstanbul: 2003, s. 75-76.

⁸ Cem Behar, “Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 sonrası Modernleşme”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, ed. Halil İnalçık, Şevket Pamuk, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 2000, s. 68.

⁹ 1831’de Osmanlı Devleti’nde maliye, nüfus ve istatistik işleri için kurulan daire, Cevdet Küçük, “Ceride Nezâreti”, *D.İ.A.*, C. VII, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 1993, s. 409.

¹⁰ Mehmet Güneş, “Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili”, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt 8, S. 15, 2014, s. 227.

¹¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara: T.C Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 1995, s. 12.

¹² İsteğe uygun veya uygun değil yani askerlik yapabilir / yapamaz.

olmuştur. Zira birkaç yörede kategorilerde yaş dikkate alınarak tutulmaya çalışılmış olup erkek nüfus 1 yaşından 16 yaşına kadar olanlar, 16 yaşından 40 yaşına kadar olanlar ve 40 yaşından yukarı olanlar şeklinde üç sınıf olarak yer almıştır. Ayrıca erkeklerin yaşa göre sıralanmasında bazı bölgelerde sakal ve bıyık asıl alınmış; *bıyıklı, ter bıyıklı, ak ve kır sakallı* başlıkları altında erkeklerin yaşları ve diğer özellikleriyle ilgili fikir verilmeye çalışılmıştır.¹³

Osmanlı Devleti 1831’de yapmış olduğu ilk genel nüfus sayımında, sayma işleminin bütün yörelerde gerçekleşmediğinden dolayı ülke geneline ait tatmin edici sonuçlar alınamamıştır.¹⁴ Zira 1831 sayımı ülkenin hepsini de kapsamamış, başkent İstanbul’da bile sayımlar gerçekleşmemiştir. Sayımda İstanbul erkek nüfusu askerlikten muaf tutulmuştur. Ayrıca sayıma dâhil olan bölgelerde bile eksik bilgiler tespit edilmiştir.¹⁵ Bununla birlikte seyyahların verdiği bilgilere göre 1836 senesinde Niş 16.000 kişilik bir nüfusa sahiptir.¹⁶

XIX. asrın ilk yarısında (1844) yapılan ikinci nüfus sayımı da bu konuda sağlıklı sonuçlar getirememiştir. 1844’te yapılan ve 1831 sayımında olduğu gibi yalnız erkek nüfusu için yapılmış olan ikinci genel sayım da, devlet genelinde uygulanmamıştır.¹⁷ 1844 yılında gerçekleşen nüfus sayımının belge ve defterleri bugüne kadar gelememiştir.¹⁸ Ayrıca (1844) bir başka sayımda Fransız tarihçisi Ubcini Balkan nüfusunu on beş buçuk milyon olduğunu göstermiştir.¹⁹

Osmanlı Devleti’nde 1866 yılı nüfus sayımının öncüsü Midhat Paşa’dır. Onun Tuna valiliği döneminde 1864 yılında sadece Tuna Vilâyeti bölgesinde uyguladığı sayım, modern anlamda ilk nüfus sayımı olarak tarihe geçmiştir. Bu sayıma ilk kez kadınlar da dâhil edilmiştir. Bu sayımın amacı vergilendirme veya asker alımına yönelik değil de nüfusun sosyal ve ekonomik vasıflarıyla beraber belirlenmesidir.²⁰

¹³ Behar, “Osmanlı Nüfus İstatistikleri”, s. 68-69.

¹⁴ Numan Elibol, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Nüfus Meselesi ve Demografi Araştırmaları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*, C. 12, S. 2, 2007. s. 152.

¹⁵ Behar, “Osmanlı Nüfus İstatistikleri”, s. 69.

¹⁶ Eren, “Niş”, *İ.A.*, C. IX, s. 296.

¹⁷ Elibol, a.g.m., s. 153.

¹⁸ Behar, “Osmanlı Nüfus İstatistikleri”, s. 69.

¹⁹ M. A. Ubcini, *Lettres on Turkey*, Fransızcadan çev. Lady Easthope, C. 1, London: W. Clowes and Sons Yayınları, 1856, s. 18; Ubcini’nin verdiği rakamları 1844’te gerçekleşmiş bir Osmanlı nüfusuna kaynaklık etmiştir. Zira bu sayımın orijinal arşiv nüfus defteri henüz ortaya çıkmış değildir; Cem Behar (haz.), *Osmanlı İmparatorluğu’nun ve Türkiye’nin Nüfusu 1500-1927*, C. 2, Ankara: T. C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 1996, s. 26; Ayrıca Bkz. “Osmanlı Nüfusu Dağılımı (Avrupa Tarafı, 1844)” adlı tablo.

²⁰ Behar, a.g.e., C. 2, s. 42.

Dâhiliye Vekâleti gözetiminde 1874'te bir *Tahrîr-i Nüfus Umum Müdürlüğü* kurulmuştur. Böylece gerek nüfus sayımları ve gerek sicill-i nüfus işlemlerini yürütmeden bu Müdürlük mesul olmuştur. 1876-1877 Osmanlı-Rus Savaşı geniş çaplı bir sayımın yapılmasına engel olmuştur. Daha sonra 1881'de bir *Sicill-i Nüfus Nizamnâmesi*²¹ yayınlanmış olup ilk nüfus sicilinin ortaya çıkması için lazım olan sayımın oluşturulması hedefiyle hazırlıklar yapılmaya başlanmıştır.²²

Osmanlı Devleti'nin en anlamlı, ehemmiyetli ve detaylı nüfus tahrirleri XIX. asrın son çeyreği (1885) ile XX. asrın ilk çeyreğinde (1907) yapılan tahrirler olmuştur. Zira söz konusu tahrirlerde nüfus; medenî durum, dinî -etnik durum, cinsiyet, yaş, meslek ve doğum yeri bilgileriyle birlikte sıralanmıştır.²³

Osmanlılar'da eskiden beri idare âdetlerine bağlı kalınarak devlet teşkilâtında ıslahat yapılmaya çalışılmıştır. Nitekim XIX. yüzyılın önde gelen iki sultanı II. Mahmud (1808-1839) ile II. Abdulhamid (1876-1909), nüfus incelemeleriyle ya da başka konularda hemen her işi yakından takip ederek gerekli düzenlemeleri yapmışlardır.²⁴

2. TABLO: OSMANLI ERKEK NÜFUSU DAĞILIMI 1831-1906²⁵

Yıl	ANADOLU'DAKİ ERKEKLER			RUMELİ'DEKİ ERKEKLER		
	MÜSLÜMAN	GAYRİMÜSLİM	TOPLAM	MÜSLÜMAN	GAYRİMÜSLİM	TOPLAM
1831	1.998.027	395.849	2.383.876	513.448	856.318	1.396.766
1843	3.101.980	-----	-----	873.077	-----	-----
1882	5.379.225	1.262.600	6.641.825	946.659	810.525	1.757.184
1895	6.084.419	1.221.209	7.305.628	1.237.325	1.186.615	2.432.940
1906	6.864.340	1.481.836	8.328.176	1.179.151	1.186.880	2.336.031

²¹ Daha detaylı bilgi edinmek için. Bkz. *Sicill-i Nüfus Nizamnâmesi makamına kaim olmak üzere ta'dilen kaleme alınan nizamnâmedir*, Dersââdet: Matbaa-i Osmaniye, R.1318 H.1320 (M.1902).

²² Behar, "Osmanlı Nüfus İstatistikleri.", s. 70.

²³ Elibol, a.g.m., s. 154.

²⁴ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 56.

²⁵ Stanford Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. II, 1. b., İstanbul: E Yayınları, 1982, s. 154.

3. TABLO: OSMANLI NÜFUSU DAĞILIMI (AVRUPA TARAFI, 1844)²⁶

BÖLGELER	NÜFUS
Trakya	1.800.000
Rumeli ve Teselya	2.700.000
Bulgaristan	3.000.000
Arnavutluk	1.200.000
Bosna Hersek	1.100.000
Eflâk	2.600.000
Boğdan	1.400.000
Sırbistan	1.000.000
Ege Adaları	700.000
Toplam	15.500.000

4. TABLO: OSMANLI ETNİK GRUPLAR DAĞILIMI (AVRUPA TARAFI) (1844)²⁷

ETNİK GRUPLAR	AVRUPA
Türk	2.100.000
Rum	1.000.000
Ermeni	400.000
Yahudi	70.000
Slav	6.200.000
Rumen	4.000.000
Arnavut	1.500.000
Tatar	16.000
Roman	214.000
Toplam	15.500.000

B. NİŞ SANCAĞININ NÜFUSU

Osmanlılar Balkanlar'a yerleştikten sonra diğer bölgelerde olduğu gibi orada da tahrîrler yapmaya başlamışlardır. Niş'te ilk tahrîr 1489²⁸ yılında yapılmış olup bir süre sonra 1516'da²⁹ tekrarlanmıştır. Nüfusları tespit etmek için tahrîr defterlerinin dışında cizye muhasebe defterleri de çok önemli olmuştur. 1488-1489 yıllarına ait Cizye Tahsilât Muhasebe Defteri'ne göre Niş bölgesinde toplam 2.233 hane bulunmaktadır.³⁰ Niş 1498 yılına ait deftere göre 169 adet müslüman hane ile toplam olarak 298 haneden ibaret olup Semendire sancağının ikinci büyük yerleşim yeridir. Daha sonra 1516 senesine ait defterde yer alan bilgi ise kentin hızla geliştiğini göstermektedir. Nitekim bu deftere göre Niş şehrinde 246 adet müslüman hane olmak üzere toplam 329 hane vardır. Deftere göre müslümanların 1/3'ü sonradan İslâm'ı kabul etmiş yerlilerden olup geri kalanı ise büyük ihtimalle Balkanlar'ın güneyinden ya da Anadolu'dan gelen Türklerden meydana gelmiştir.

²⁶ Ubicini, a.g.e., s. 18-19.

²⁷ Ubicini, a.g.e., s. 18-19.

²⁸ B.O.A., *Tapu Tahrîr Defteri*, No: 27.

²⁹ B.O.A., *Tapu Tahrîr Defteri*, No: 1007.

³⁰ Ömer Barkan, "894 (1488/1489) Yılı Cizyesinin Tahsilâtına âit Muhasebe Bilançoları", *Belgeler*, C. I, S. 1, Ankara: T.T.K. Yayınları, 1964, s. 15.

Osmanlı klasik döneminde tahrîr defterlerinin yanında seyyahların verdiği tahmini nüfus bilgileri de çok önemlidir. Paulo Contarini 1580 yılında Niş'te Türklerin ve az sayıda hıristiyanın yaşadığını, tahminen 1500 evin bulunduğunu aktarmıştır.³¹ Daha sonra 1660'larda Evliya Çelebi Niş şehrini ziyaret etmiştir. Çelebi şehrin birçok güzel konağın yanında fakir yerleşimlerini de kapsayan toplam 2.060 hanenin bulunduğunu kaydetmiştir.³²

1783-1784 yılları arasında Semendire sancağına bağlı bazı bölgelerin hane nüfusu ve dinî yapısı birkaç Avusturya subayı tarafından kaydedilmiştir. Semendireya bağlı yerlerden birisi de Niş şehri olup 1000 Türk (müslüman) ve 1000 hıristiyan hânenin olduğunu göstermiştir.³³

Balkanlar'ın ve özellikle Niş Sanacağının ilk nüfus defteri 1831³⁴ tarihli olup sonraki yıllarda da devam etmiştir. 1848³⁵ yılına kadarki zaman dilimini kapsayan nüfus defterlerini Başbakanlık Osmanlı Arşivinde görmek mümkündür.

1831 yılının ilk nüfus defteri, önceden tahrîr defterlerinde olduğu gibi hane sayısı ile değil, kişilerin sayım birimi olması ile nüfus sayımı açısından teknik farklılık göstermiştir. Osmanlı Devleti'nin 1831 yılında yapmış olduğu ilk nüfus sayımında Niş'in nüfusu 1.862 müslüman, 18.278 reaya (karışık), 65 diğer kazalardan gelenler, 35 Avrupa tüccarı, 178 Yahudi ve 575 Kıptî (Roman) olmak üzere toplam olarak 20.993 kişi olarak gösterilir.³⁶ Nikolai Todorov'a göre 1831 yılının Rumeli nüfus defterine bağlı Niş şehrinin nüfusu 18.313'ü gayrimüslim, 1.863'ü müslüman, 575'i Kıptî ve 178'i de Yahudi olmak üzere toplam 20.927'dir.³⁷

1837 yılında Niş'te ortaya çıkan veba salgını şehirde yaşayan müslüman kesimin büyük bir kısmını etkilemiştir. 1840 senesinde Niş şehrinin nüfusu 16.000'e düşmüş olup bunların 10.000'inin Sırp milletinden (gayrimüslim) olduğu gösterilmiştir.³⁸ Ubiçini'ye göre

³¹ Kiel, "Niş", s. 148.

³² Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C. 5. Dersâdet: İkdâm Matbaası, H.1314 (M.1896), s. 363.

³³ Yusuf Hamzaoğlu, *Balkan Türklüğü*, C. III, Üsküp: Logos-A Yayınları, 2010, s. 570.

³⁴ B.O.A. *Nüfus Defteri*, No: 5959, 17. Receb, H.1246 (M.1831).

³⁵ B.O.A. *Nüfus Defteri*, No: 6045, 29. Zilhicce, H.1264 (M.1848).

³⁶ *Memalik-i Mahruse-i Şahane'nin H.1247 (M.1831) Nüfus Defteri*, s. 25; 1831 tarihli Nüfus defterinde Niş'in toplam nüfusu yanlışlıkla 19.131 olarak hesaplanmıştır. Fakat tarafımızdan yapılan hesaplamada Niş'in toplam nüfusu 20.993 olarak çıkmaktadır. 1831 tarihli ilk Osmanlı Nüfus defterini transkript eden Enver Ziya Karal Niş'le ilgili 83 ilâ 85 sayfalar arasında defterde olduğu gibi transkriptini verip sayfa 199 daki tabloda Niş nüfusunu açıklamış fakat eksik olarak göstermiştir, Enver Ziya Karal, *İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 1995.

³⁷ Nikolai Todorov, *The Balkan City 1400-1900*, Amerika: University of Washington Press, 1983, s. 313.

³⁸ Kiel, "Niş", s. 148.

Niş eyaleti 1844 yılında Sofya, Samako ve Köstendil sancaklardan ibaret olup toplam olarak 50.000 nüfusa sahiptir.³⁹

1859-1860 senesine ait Rumeli nüfus defterine göre Niş sancağında 130.096 hane olup buradaki erkek nüfusun sayısı da 130.096'dır. Bunların da %18'i müslümanlardan, %82'si gayrimüslimlerden oluşmaktadır.⁴⁰ 1862 yılında Niş sancağında 27.587 hane olup bunun 102.135'i erkeklerdir.⁴¹ 1863 yılında ise hane sayısı 44.718'e, % 28.68'i müslüman ve %71.31'i de gayrimüslim olmak üzere erkek nüfus sayısı 312.971'e çıkmıştır.⁴² Yukarıda verilen bilgiler dikkate alındığında bir iki sene içinde böylesi bir nüfus artışı olması mümkün görünmemektedir. Söz konusu artışı idarî değişiklik kaynaklı bir durum olarak anlamak mümkündür. Zira Niş sancağı önceleri 4 kazadan oluşurken, sınırları genişletilerek 1863'de 8 kazaya çıkarılmıştır.

1868 Tuna Vilâyeti Salnâmesi Niş sancağının 549 köy, 100.625 gayrimüslim ve 54.510 müslüman erkek olmak üzere toplam 154.935 nüfusu olduğunu göstermektedir.⁴³ 1869 Tuna Salnâmesi'ne göre ise Niş sancağının 1208 köyü ile birlikte 131.265 gayrimüslim ve 29.331 müslüman erkek olmak üzere toplamda olmak üzere 160.596 nüfusu vardır.⁴⁴

1873 ve 1874 tarihli Prizren Vilâyeti Salnâmelerinde Niş şehrinde 4.921 müslüman ve 17.107 gayrimüslim nüfusun yaşadığı kaydedilmiştir.⁴⁵ Bununla birlikte Kiel 1874 tarihli Prizren Vilâyeti Salnâmesi'ndeki verileri kullanarak yazdığı T.D.V. İslâm Ansiklopedisi'nin Niş maddesinde oradaki gayrimüslim nüfusun tamamını Sırp olarak göstermiştir.⁴⁶ Ancak onun kullandığı 1874 tarihli salnâmede geçen 17.107 gayrimüslim nüfusun içerisinde

³⁹ Ubcini, a.g.e., s. 42.

⁴⁰ Kristaq Prifti, *Popullsia e Kosoves 1831-1912*, Tiran: Akademia e Shkencave e Shqiperise Yayınları, 2014. s. 304, (B.O.A., *ML.CRD. Defter No:1924, H.1276*).

⁴¹ Prifti, a.g.e., s. 315.

⁴² Prifti, a.g.e., s. 337.

⁴³ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, H.1285 (M.1868), 1 defa, s. 101.

⁴⁴ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, H.1286 (M.1869), 2 defa, s. 101.

⁴⁵ *Salnâme-i Vilâyet-i Prizren*, H.1290 (M.1873), 1 defa, s. 114; *Salnâme-i Vilâyet-i Prizren*, H.1291 (M.1874), 2 defa, s. 171.

⁴⁶ Kiel, "Niş", s. 148.

Sırp'ların (ortodoks) yanısıra yahudilerin⁴⁷ ve başka din ve milletlere mensup⁴⁸ insanların da yaşadığı görülmektedir.

1878 tarihli Osmanlı Devleti Salnâmesinde Kosova vilâyetine bağlı bir sancak olarak görülen Niş'in kazaları Ürgüp, Kurşunlu ve Leskofça'dan ibaret olup toplam nüfus 143.814 kişi olarak geçmektedir.⁴⁹ Niş'in 1884 yılında 16.718, 1900'de 25.127, 1931'de 35.465, 1948'de 49.332, 1958'de 76.000, 1981'de 161.376, 2002'de 250.518 kişilik bir nüfusa sahip olduğu görülmektedir.⁵⁰ 2011 yılındaki resmî Devlet nüfus sayımına göre 260.237 kişilik bir nüfusa sahip olan Niş⁵¹ Belgrad ve Novi Sad'dan sonra ülkenin üçüncü büyük şehridir.

Daha önce bahsedildiği üzere Balkanlar'da farklı milletlere ve dinlere sahip insanların yaşadığı bilinmektedir. Burada özellikle Niş sancağında yaşayan farklı din ve ırka mensup insanlara değinmek gerekmektedir. Sırp tarihçilere göre Niş sancağı, Makedonya ve Kosova'ya Arnavut milleti ancak XVII. ve XVIII. yüzyılda Mirdita ve (şimdiki Arnavutluk devletine bağlı bölge) Arnavutluk'a bağlı dağlık bölgelerden gelerek yerleşmiştir.⁵² Fakat tarihçi İljaz Rexha çeşitli belgelere ve kaynaklara dayanarak Sırp tarihçilerini tekzip etmektedir. Rexha adı geçen yerlerde Arnavutların varlığını gerek Osmanlı öncesi gerek sonrası belgelerle kanıtlamaya çalışmıştır.⁵³ Ayrıca Niş'te Arnavutların yaşadığına dair Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan bir belgede şehirde bir Arnavut Pazarı mahallesi olduğu belirtilmektedir.⁵⁴ Sonuç olarak Sırp milliyetçi tarihçilerin aksine Niş'te çok sayıda milletin yanında Arnavutların da 1878 yılına kadar yaşamlarını sürdürdüklerini söylemek mümkündür.

⁴⁷ Salnâmelerde Niş şehrinde yaşayan yahudilere ait bir havranın olduğu görülmektedir. Bkz., *Salnâme-i Vilâyet-i Prizren*, H.1291 (M.1874), 2 defa, s. 99-100; *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, H.1285 (M.1868), 1 defa, s. 109; Todorov, a.g.e., s. 313.

⁴⁸ Arşiv kayıtları arasında Niş'te diğer din ya da ırk mensupları arasında Kıbtî (Roman)'ların da bulunduğu ve onların gayrimüslimlere ait Sagir mahallesinde yaşadıklarına dair bir bilgiye rastlanmıştır. Bkz. B.O.A., ML. VRD. *Temettuar Defteri*, No: 11142.

⁴⁹ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, H. 1295, (M.1878) 33 defa, s. 338.

⁵⁰ Kiel, "Niş", s. 149.

⁵¹ 2011 Census of Population, Households and Dwellings in the Republic of Serbia Population, Statistical Office of the Republic of Serbia, Supported by the EU, Belgrade, 2014, s. 113.

⁵² Bu teoriyi ilk ortaya atan Jovan Cvijiç, daha sonra S. Protiç, Jovan Hadzivasileviç, Andria Joviçeviç, Rista Nikoliç, Todor Stankoviç, Branislav Nuşiç, Jovan Trifunovski vs. Bkz., İljaz Rexha, "Sllavizimi i Onomastikës së Vendbanimeve Mesjetare Arbane në Arealin e Novabërdës Nishit Vranjës dhe Shtipit", *VJETAR*, C. XXIX-XXX, Priştine: Arkivi i Kosovës Yayınları, 2003 s. 77-78; Bu teoriyi bu devirde bile hâlâ destekleyen yeni tarihçiler de vardır, Bkz, Miloş Jagodiç, "The Emigration of Muslims from the New Serbian Regions 1877/1878", *Balkanologie*, C. II. nr. 2, 1998, s. 3.

⁵³ Rexha, a.g.m., s. 157.

⁵⁴ B.O.A., *Hariciye Hukuk*, No: 52/11; H. Yıldırım Ağanoğlu vd. (haz.), *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilâyeti*, İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2007, s. 223-224.

5. TABLO: NİŞ SANCAĞINDAKİ HANE SAYISI VE NÜFUS (1863)⁵⁵

KAZALAR	MÜSLÜMAN HANE	GAYRİMÜSLİM HANE	TOPLAM HANE	MÜSLÜMAN NÜFUS	GAYRİMÜSLİM NÜFUS	TOPLAM NÜFUS
Niş	1.049	6.285	7.334	7.343	43.995	51.338
Ürgüp	1.253	1.132	2.385	8.771	7.924	16.695
Kurşunlu	1.055	170	1.225	7.385	1.190	8.575
Şehirköy	686	6.499	7.185	4.802	45.493	50.295
Leskofça	2.650	6.808	9.458	18.550	47.656	66.206
İvranya	2.869	7.271	10.140	20.083	50.897	70.980
Novobırda Gilan ve İzmirnik	3.228	1.774	5.002	22.596	12.418	35.014
Iznepol	35	1.954	1.989	245	13.623	13.868
Toplam	12.825	31.893	44.718	89.775	223.196	312.971

6. TABLO: NİŞ SANCAĞININ NÜFUSU⁵⁶

NİŞ SANCAĞININ NÜFUSU				
KAZALAR	HANE SAYISI	KÖY SAYISI	GAYRİMÜSLİM	MÜSLÜMAN
Niş Kazası	3.651	128	17.107	4.921
Şehirköy Kazası	2.195	219	29.741	5.772
Ivranya Kazası	2.069	325	30.061	12.502
Leskofça Kazası	2.689	254	21.030	10.525
Ürgüp Kazası	882	141	4.618	6.207
Kurşunlu Kazası	180	91	757	5.951
Iznepol Kazası	209	94	7.072	149
Toplam	11.875	1.252	110.386	46.027

7. TABLO: NİŞ SANCAĞINDA VERGİ ÖDEYENLERİN SAYISI (1879-1884)⁵⁷

YENİ BÖLGELER							
YIL	YARI YIL	İVRANYA	NİŞ	ŞEHİRKÖY	TOPLİCA (ÜRGÜP)	TOPLAM	TOPLAM (SİRBİSTAN)
1879	I	11591	23158	14148	5851	54748	322180
	II	11587	22827	14148	6038	54600	328294
1880	I	12268	24337	14602	6934	58141	330060
	II	11915	23641	14699	7550	57805	334041
1881	I	11941	23770	14452	8800	58943	335306
	II	11938	23956	14165	8766	58825	340389
1882	I	11803	24675	14347	9391	60216	341730
	II	11876	24808	14900	9885	61469	346708
1883	I	11479	24803	15059	10079	61420	349011
	II	11560	25203	15203	11043	63009	357068
1884	I	11595	25016	15370	11402	63383	357670
	II	11848	25611	15572	12067	65099	366554

⁵⁵ Prifti, a.g.e., s. 337.

⁵⁶ *Salnâme-i Vilâyet-i Prizren*, H.1290 (M.1873), 1 defa, s. 114; H.1291 (M.1874), 2 defa, s. 171.

⁵⁷ Bu tabloda verilen bilgiler Niş Sancağının Berlin Kongresi'nde Sırbistan'a dâhil edildikten sonra Sırp hükümeti tarafından yapılan resmî nüfus defteri esas alınarak hazırlanmıştır. Bkz. *Državopisi Srbije (Државопис Србије)*, C. XIII., Belgrad: Kraljevsko Srbska Državna Kњigopечатња Yayınları, 1884, s. 32.

II. EĞİTİM YAPISI

A. OSMANLI DEVLETİ'NDE EĞİTİM-ÖĞRETİM

1. Kuruluşta XVIII. Yüzyıla Kadar

Kur'ân, ilk ayetlerinden itibaren en temel mesajları okuma ve öğrenmeye yönelik öğütler ihtiva eden İslâm dininin ilahi kitabıdır. Kur'ân'da olduğu gibi hadislerin de genel anlamda ilmi teşvik etmesi, müslümanların, yüzyıllarca her türlü ilmî faaliyette bulunmalarına vesile olmuştur. Müslümanlar Kur'ân ve Sünnetin bu konudaki emirlerini yerine getirmek için İslâm'ın ilk yıllarından itibaren bütün imkânlarını seferber etmişlerdir.⁵⁸

Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminden başlayarak diğer alanlarda olduğu gibi ilmî alanda da sağlam ve düzgün bir yol takip edilmiştir. Devletin kurucusu Osman Gâzi (1302-1324) devrinden başlayarak fethedilen kaza ve nahiyelere birer kadı tayin edilip adaletin etkin bir biçimde çalışması sağlanmıştır. Daha sonra Orhan Gâzi (1324-1362) zamanından itibaren medreseler açılarak ilim adamlarının yetişmesi ve ilmin yayılması için özen gösterilmiştir. Böylelikle toplumun en önemli iki ihtiyacı olan kaza (yargı) ve öğretimin düzenli çalışmasının temelleri atılmıştır.⁵⁹

Osmanlı Devleti'nde farklı metotlarla farklı derslerin okutulduğu değişik amaçlara yönelik dört çeşit eğitimden söz edilebilir. Birincisi yönetici kadroları yetiştirmeye yönelik saray eğitim kurumu olan *enderûn*; ikincisi bürokrat yetiştirmek üzere usta çırak metodu ile bürolara eğitim veren kalem eğitimi *küttâb* (kâtipler, yazıcılar); üçüncüsü tasavvuf erbabının yetişmesine yönelik *dergâh* eğitimi ve dördüncüsü ise klasik anlamda ilim adamı yetiştiren *medrese* eğitimidir.⁶⁰

Osmanlı erken döneminde eğitim, öğrencilere yalnızca bilgi ezberletmeyi değil, aynı anda meseleleri kavrama ve analiz etme becerisi kazandırmayı da hedeflemiştir. Bu nedenle medreselerde eğitim standartları çok yüksek tutulmuş, enderunda ise yetenekli ve uzak görüşlü seçkinler yetiştirilmiştir.⁶¹

⁵⁸ Ziya Kazıcı, "XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim Kurumları". *Osmanlı*, ed. Güler Eren, C. 5, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 161-162.

⁵⁹ Mehmet İpşirli, "Osmanlı İlimi Mesleği Hakkında Gözlemler", *Osmanlı Araştırmaları VII-VIII*, İstanbul: 1988, s. 273.

⁶⁰ Mehmet İpşirli, "Osmanlı Devlet Teşkilâtı", *Osmanlı Devleti Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, C. I, İstanbul: Zaman Yayınları, 1999, s. 259.

⁶¹ Joseph S. Szyliowicz, "Osmanlı'nın Eğitsel Mirası: Efsane Mi, Yoksa Gerçek Mi?" *İmparatorluk Mirası*, çev. Gül Çağalı Güven, haz. L. Carl Brown, 5. b., İstanbul: İletişim Yayınları, 2010, s. 414.

Osmanlı Devleti'nin ilk yüz elli sene içindeki medreselerinin en önemlileri İznik, Bursa ve Edirne'de kurulmuştur.⁶² Bu çerçevede orta ve yükseköğretim veren Osmanlı medreselerinin ilki Orhan Gâzi tarafından 1331'de İznik'te açılmıştır. Daha sonra Bursa'nın fethedilmesiyle birlikte şehirde çok sayıda medrese inşa edilmiştir. Edirne Osmanlı'nın merkezi olduktan sonra orada da birçok medrese açılmıştır. Ayrıca medreselerin, müderrislerin ve talebelerin masraflarını karşılamak üzere vakıflar kurulmuştur.⁶³

Yıldırım Bayezid (1389-1402) ve özellikle de II. Murad (1421-1451) döneminde ilim hayatında ve Osmanlı medreselerinde büyük bir canlanmanın yaşandığı görülmektedir. Bu gelişmede söz konusu devirde Arabistan, Türkistan ve Kırım'dan çok sayıda âlimin Osmanlı topraklarına gelmesinin büyük etkisi olmuştur.⁶⁴ Bunların en önemlileri Molla Gürânî (d.1410-ö.1488), Alâeddin et-Tûsî (d.1414?-ö.1482), Seydi Ali Arabî ve Acem Sinan'dır.⁶⁵ İlim geleneğini, ilmî tartışma âdabı ve üslûbunu beraberlerinde getiren bu âlimler Osmanlı coğrafyasında ilmî bir hareketlilik sağlamışlardır.⁶⁶

Fatih Sultan Mehmed'in (1451-1481) İstanbul'u fethetmesinden sonra *Sahn-ı Semân*⁶⁷ medreselerini kurması ve bunlar için vakıflar tesis etmesinden sonra tam bir ilim merkezi haline gelen şehirde başta hükümdarlar olmak üzere sultan hanımları, vezirler, ilim adamları ve bazı saray mensupları tarafından çok sayıda medrese inşa edilmiştir.⁶⁸ XVI. yüzyıla gelindiğinde medreselerin, bütün vilâyet ve sancaklara, hatta kazalara kadar yaygınlaştığı görülmektedir.⁶⁹ Ancak bu yüzyılın ortalarında Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566) döneminde Süleymaniye Câmii civarında tesis edilen *Medrese-i Evvel*, *Medrese-i Sâni*, *Medrese-i Sâlise*, *Medrese-i Râbi*, *Dârü'l-hadîs* ve *Tıp Medresesi*⁷⁰ ile eğitim sisteminin yeniden düzenlenmesi dikkat çekicidir.⁷¹ Gerçekten de Fatih'in ve Kanunî'nin inşa ettirdiği medreseler fizikî görünüşleri, sahip oldukları maddi imkânlar,

⁶² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, Ankara: T.T.K. Yayınları, 1988, s. 2.

⁶³ Ziya Kazıcı, Halis Ayhan, "Talim ve Terbiye", *D.İ.A.*, C. XXXIX, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2010, s. 519; Cihan, a.g.e., s. 25.

⁶⁴ İpşirli, "Osmanlı İlimiye Mesleği", s. 274.

⁶⁵ Halil İnalçık, "Murad II.", *D.İ.A.*, C. XXXI, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2006, s. 171.

⁶⁶ Halil İnalçık, "Murad II.", *İ.A.*, C. VIII, İstanbul: M.E.B., 1979, s. 613-614.

⁶⁷ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, s. 5.

⁶⁸ Kazıcı, Ayhan, "Talim ve Terbiye", s. 519.

⁶⁹ Ahmet Cihan, *Osmanlı'da Eğitim*, İstanbul: 3F Yayınları, 2007, s. 25.

⁷⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, s. 33.

⁷¹ Feridun Emecen, "Süleyman I.", *D.İ.A.*, C. XXXVIII, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2010, s. 74.

eğitim programlarının zenginliği ve kütüphaneleriyle Osmanlı ilim hayatının iki önemli dönüm noktasını oluşturmuştur.⁷²

Dinî ilimlerin yanında mantık, belagat, lügat, nahiv, matematik, astronomi, felsefe, tarih ve coğrafya gibi ilimlerin de okutulduğu Osmanlı medreseleri,⁷³ kuruluş ve yükseliş dönemlerinde devletin eğitim ihtiyaçlarını yeterince karşılamıştır. Ancak medreselerin, XVII. yüzyıldan itibaren skolastik⁷⁴ bir yapıya bürünerek toplumdaki yenileşmeyi sağlayacak temel görevlerini yerine getiremediği de görülmektedir.⁷⁵

2. XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Eğitim-Öğretim

Osmanlı eğitim sistemi XVII. yüzyıla kadar ülkenin vasıflı insan ihtiyacını karşılayabilmiş olsa da, bu dönemden itibaren diğer alanlarda ortaya çıkan bozulma ve çözülmenin benzerinin eğitim sisteminde de görülmesi,⁷⁶ birtakım tedbirlerin alınmasını zorunlu kılmıştı. Nitekim XVIII. asrın başlarında matbaanın faaliyete geçirilmesiyle⁷⁷ başlayan değişimin ilk adımlarının, III. Ahmed (1703-1730), I. Mahmud (1730-1754) ve III. Selim (1789-1807) dönemlerinde eğitim ve öğretim alanında yapılan reformlarla atıldığı görülmektedir.⁷⁸ Bu çerçevede 1734'te Üsküdar'da *Hendesehâne*⁷⁹ adıyla açılan ilk askerî mektebi, 1773'te *Mühendishâne-i Bahr-i Hümayûn*, 1795'te *Mühendishâne-i Berr-i Hümayûn*, 1827'de *Mekteb-i Tıbbiye* ve 1834'te *Mekteb-i Harbiye* gibi diğer askerî ve meslekî teknik eğitim kurumlarıyla *rüşdiyeye* eş değerde olan iki meslek okulu takip etmiştir.⁸⁰

Eğitimin iyileştirilmesine yönelik faaliyetlerin II. Mahmud (1808-1839)⁸¹ ve Abdülmecid (1839-1861)⁸² dönemlerinde de titizlikle sürdürüldüğü görülmektedir. Nitekim

⁷² Mehmet İpşirli, "İlmiye", *D.İ.A.*, C. XXII, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2000, s. 143.

⁷³ Kazıcı-Ayhan, "Talim ve Terbiye", s. 519.

⁷⁴ *Skolastik*, genel olarak, Ortaçağ'da hâkim olan, Grek felsefesinin kavramsal araçlarından yararlanılarak oluşturulmuş Tanrı merkezli düşünce sistemini veya bu teoloji ağırlıklı felsefenin kullandığı yöntemi tanımlamak için kullanılan bir kavramdır. Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999, s. 778.

⁷⁵ M. Emin Yolalıcı, "XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim Kurumları". *Osmanlı*, ed. Güler Eren, C. 5, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 281.

⁷⁶ Cihan, a.g.e., s. 11.

⁷⁷ Cihan, a.g.e., s. 36.

⁷⁸ İpşirli, "İlmiye", a.g.e., C. XXII, s. 144; Mehmet İpşirli, "Osmanlı Devlet Teşkilâtı", *Osmanlı Devleti Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, C. I, İstanbul: Zaman Yayınları, 1999, s. 277.

⁷⁹ Kazıcı, Ayhan, "Talim ve Terbiye", s. 520.

⁸⁰ Kazıcı, Ayhan, "Talim ve Terbiye", s. 520; Cihan, a.g.e., s. 37.

⁸¹ Kazıcı, Ayhan, "Talim ve Terbiye", s. 520.

⁸² Yolalıcı, a.g.md., s. 285.

Sultan Abdülmecid'in 7 Mart 1845 tarihinde bir câmide yaptığı konuşmasında *kötülüğün kaynağı olan cahilliğin, halkın arasından kaldırılması* ifadesini kullanması, eğitim reformlarına padişahların verdiği önemi açıkça göstermektedir.⁸³ Ayrıca yine onun döneminde *ilim ve fennin yaygınlaştırılması ve eğitim işlerinin düzene konulması* amacıyla 1845'de *Meclis-i Maârif-i Muvakkat* adıyla yeni bir heyet oluşturuldu. Bu heyetin yaptığı çalışmaların sonucu olarak da 1846'da *Meclis-i Maârif-i Umûmiye* ve 1847'de *Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti* kuruldu⁸⁴, 1847'de açılmaya başlayan *rüşdiyelerin* sayısı zamanla çoğaldı ve 1848'de *Dâru'l-Muallimînler* açıldı.⁸⁵ Nihayet söz konusu nezâret 1857 yılında *Maârif-i Umûmiye Nezâreti*'ne dönüştürüldü.⁸⁶

3. 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi Ve Genel Özellikleri

Tanzimat'ın ilanından 1869 yılına kadar geçen süre içerisinde, eğitim alanında, bir taraftan klasik öğretim sistemi devam ederken bir taraftan da yapılan düzenlemelerle modern anlayışın yavaş da olsa yerleşmeye başladığı görülmektedir.⁸⁷

Kırım Savaşı (4 Ekim 1853-30 Mart 1856) ve Islahat Fermanı'ndan (28 Şubat 1856) sonra geleneksel eğitim düzeninin artık eskisi gibi devam ettirilemeyeceği, eğitim siyasetinde müslümanların yanı sıra gayrimüslimlerin de dikkate alınması gerektiği, ülke nüfusunun tamamını kapsayan köklü eğitim politikalarının geliştirilmesinin zorunluluğu anlaşılmış oldu.⁸⁸

Eğitim sisteminin daha modern bir yapıya kavuşturulması Saffet Mehmed Esad Paşa'nın (d.1815-ö.1883) Maârif Nâzırlığı döneminde 1 Eylül 1869 tarihinde çıkartılan

⁸³ Roderic H. Davison, "Osmanlı Tükiyesi'nde Batılı Eğitim", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, 3. b., İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012, s. 675.

⁸⁴ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara: T.T.K. Yayınları, 1991, s. 285.

⁸⁵ Yolalıcı, a.g.md., s. 285.

⁸⁶ İlhan Tekel, Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, 2. b., Ankara: T.T.K. Yayınları, 1999, s. 67.

⁸⁷ Çadircı, *Anadolu Kentleri'nin...*, s. 287.

⁸⁸ Selçuk Akşin Somel, "Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, 3. b., İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012, s. 696.

*Maârif-i Umûmiye Nizâmnamesi*⁸⁹ ile mümkün olabilmıştır.⁹⁰ Nitekim bu dönemde *Rüşdiyelerin* ve *Dâru'l-Muallimînlerin* sayıları arttı, 1873'ten sonra *İdadî* ve *Sultanî* açıldı, *Sıbyan Mektebi*⁹¹ zamanla *usûl-i cedîd* denilen modern eğitime geçti ve *İptidai*⁹² adı verilen ilkokullar açılmaya başladı.⁹³

B. NİŞ SANCAĞINDAKİ EĞİTİM-ÖĞRETİM KURUMLARI

Niş'deki Osmanlı klasik dönem eğitim kurumlarına dair Niş'in yapısına dair malumatlar Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiler dışında neredeyse hiç yoktur. Evliya Çelebi 1660 senesinde Niş'te 22 sıbyan mektebinin bulunduğunu aktarmıştır.⁹⁴

1. Müslüman Okulları

Tanzimat, diğer alanlarda olduğu gibi eğitim alanında da Osmanlı Devleti'nde temel değişikliklerin yapıldığı bir süreç olmuştur. Bu çerçevede II. Mahmud (1808-1839) döneminde eğitim sahasında yapılan çalışmalar yeni bir nitelik kazanmış olup eğitim yeniden ele alınarak gelişmesine yol açmıştır. II. Mahmud zamanında eğitim amaçlı Avrupa'ya öğrenci gönderilmeye başlanmıştır. Bununla birlikte geleneksel İslâmî eğitim sistemi içinde bulunan medrese ve mektepleri reform edip çağdaş eğitim sistemine göre yeni okulların yapılmasına da ihtiyaç duyulmuştur.⁹⁵

Sultan II. Mahmud'un çabalarına rağmen eğitimde reformlar kısmen başarılı oldu. Tanzimat Fermanı'na bakıldığı zaman eğitimle ilgili yine de temel değişikliğin olmadığı ve 1845'e kadar bu konuda ciddi bir adımın atılmadığı fark edilir. XIX. yüzyılın ortasında

⁸⁹ Maârif-i Umûmiye Nizâmnamesi hakkında daha ayrıntılı bilgi için, Bkz. Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nafi, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İvraatı*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1338; Muzaffer Albayrak, Kevser Şeker (haz.), *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2014, s. 100-124; Reşat Özalp, Aydoğan Ataunal, *Türk Milli Eğitim Sisteminde Düzenleme Teşkilatı*, İstanbul: Milli Eğitim Yayınları, 1977; Ali Akyıldız, "Maârif-i Umûmiye Nezâreti", *D.İ.A.*, C. XXVII, Ankara: T.D.V. Yayınları, 2003, s. 273.

⁹⁰ Tekel, İlkin, a.g.e., s. 67; Çadircı, *Anadolu Kentleri'nin...*, s. 287.

⁹¹ İlköğretim düzeyindeki okullara *sıbyan mektebi* denilmiştir. Bu adı almasının nedeni buralarda sadece *sabî* denilen beş-altı yaşındaki çocukların okumasıdır. Bu okullarda okuma-yazma öğretimi yanında bazı dinî bilgiler ve dört işlemden ibaret olan matematik dersleri de verilmiştir. Bkz. Kazıcı, *Osmanlı'da Eğitim Öğretim*, s. 77.

⁹² *İptidaiye* okulları ilk defa 1872'de kurulmuş olsa da taşrada 1880'lerde görünmeye başlamıştır. Ayrıca bu okullar ancak Sultan II. Abdülhamid (1876-1908) döneminde bir yönüyle başarı göstermiştir. Bkz. Nathalie Clayer, *Ne Fillimet e Nacionalimit Shqipetare*, Tiran: Perpjekja Yayınları, 2012, s. 197.

⁹³ Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, çev. Osman Yener, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010, s. 116; Yolalıcı, a.g.md., s. 285.

⁹⁴ Çelebi, *Seyahatname*, s. 363.

⁹⁵ Adnan Şişman, "Mekteb-i Osmani (1857-1864)", *Osmanlı Araştırmaları V*, İstanbul: 1986, s. 83.

Osmanlı Devleti'nin artık eğitimde üzerine düşen görevlerin bilincine vardığı düşünülebilir. Nitekim bu dönemde yeni mekteplere devlet tarafından malî yardımlar yapılıyor, eğitim masrafları için vergi yoluyla kaynak sağlamasına gidiliyor, şahıslara mektepler yaptırılıyor, öğretmenler yetiştiriliyor ve farklı yerlere tayin ediliyor, eğitimde merkez ve taşra teşkilâtı oluşturuluyordu. Eğitim alanında bu zamana kadar yapılan ve daha sonra yapılması düşünülen bütün bu adımlarla eğitim sisteminin modern hale dönüştürülmesini hedefleniyordu.⁹⁶

1839 yılında taşrada devlet okullarının açılması projesi planlanmış olmasına rağmen, gerçek anlamda ancak 1850'lerde uygulamaya geçirilebilmiştir. Fakat vilâyet seviyesinde maârif idaresine ilişkin hukukî düzenlemeler ise 1869'a kadar tamamlanmıştır. Bu yıla gelinceye kadar taşra seviyesindeki eğitimle ilgili gelişmeler bir nevi Balkanlar'la sınırlı kalmıştır.⁹⁷

Tanzimat dönemi Niş okulları bahsinde Midhat Paşa'dan söz etmemek mümkün değildir. Çünkü Balkanlar'ın bir kısmında ve özellikle Niş'te diğer konularda olduğu gibi eğitimde de çok sayıda başarılı projeler onun sayesinde gerçekleştirilmiştir. Midhat Paşa'nın Niş valiliği döneminde şehir ve yöresinde önemli sayılabilecek reformların yanı sıra yeni mektepler ve ıslahhaneler kurulmuştur.⁹⁸ Midhat Paşa profesyonel çabalarıyla Niş sancağını yönetirken (1861-1864) ve daha sonra da Tuna Vilâyeti kurulduktan sonra valiliği döneminde (1864-1868) köylerde yapılan yeni okulların eğitimi ve okulların genişlemesi için devlet desteğini sağlamış, bu çerçevede Niş şehrinde 1863 yılında farklı dine mensup çocukların karma eğitim görecekleri bir *ıslahhane*⁹⁹ kurmuştur.¹⁰⁰ Ayrıca Midhat Paşa'nın Niş'te ve daha sonra Rusçuk'ta yoksul ve yetimler için kurduğu ıslahhaneler birer sanat okulu niteliğinde olup başarı göstermiştir.¹⁰¹

⁹⁶ Teyfur Erdoğan, "Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Teşkilatı 1", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 51, S. 1, 1996, s. 185.

⁹⁷ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 93.

⁹⁸ Kiel, "Niş", s. 149.

⁹⁹ Islahhane, Osmanlı Devleti'nde yetim ve fakir çocuklara yönelik mesleki eğitim vermek için kurulmuş ve daha sonra sanat mektebi haline dönüşen kurumun adı olmuştur, Bkz., Cemil Öztürk, "Islahhane" *D.İ.A.*, C. XIX, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 1999, s. 190.

¹⁰⁰ Selçuk Akşin Somel, "Ottoman Islamic Education in The Balkans in The Nineteenth Century", *Islamic Studies*, special issue: Islam in The Balkans, Islamabad: Islamic Research Institute, International Islamic University Yayınları, C. 36, no. 2/3, s. 443.

¹⁰¹ Tekeli, İlkin, a.g.e., s. 72.

Midhat Paşa'ya göre dinî okullar gelecekte rüşdiye okulu öğrencileri için yeterli olmamıştır. Bu nedenle reform girişimlerini Niş ve Leskofça'da dinî okullarda yapmaya başlayıp, bütün müslüman erkek çocukların bu okullara yazılması zorunluluğunu getirmiştir. Nitekim sözü geçen şehirlerde bu okulların başarılı olması sebebiyle sancağın diğer kazalarına da bu tür okulların yapılması öngörülmüştür.¹⁰²

Midhat Paşa'nın bir yandan mahalle mekteblerini yeniden ele alması diğer yandan da karma eğitim için uygun bir ortamın oluşturulması şeklinde devam eden eğitim faaliyetleri, Tanzimat devri siyasetinin temel özellikleriyle uyum göstermiştir.¹⁰³ 1862 senesine ait bir belgede yer alan bilgiye göre Midhat Paşa muhtemelen Niş şehrinin valisi iken şehirde bir rüşdiye mektebi yaptırmıştır.¹⁰⁴ O modern eğitimin güçlü bir koruyucusu olmuş ve Tuna vilâyetinde birkaç sene sonra devlet çapında genel bir model oluşturacak bir ilkokullar reformuna girişmiştir.¹⁰⁵ Zira Midhat Paşa'nın yerel malî kaynakların kullanım tarzı daha sonra çıkarılan 1869'da Maârif Nizamnâmesi (Eğitim Tüzüğü) için bir örnek oluşturmuştur.¹⁰⁶ F. Kanitz, Midhat Paşa'nın yaptırdığı yollar, mektebler, islahhaneler ve daha buna benzer nice müesseselerden dolayı, onu büyük bir insan dostu olarak vasıflandırmıştır.¹⁰⁷

Evliya Çelebi Niş'de yirmi iki sıbyan mektebinin bulunduğunu kaydetmiştir¹⁰⁸. Niş'te bulunan okullardan *Edirneli Bali Reis Bey Medresesi*¹⁰⁹ *Medrese-i Atik*¹¹⁰, *Medrese-i Cedîde*¹¹¹ ve *Şehsuvar Paşa Medresesi*¹¹² ile *Mevzune Hanım Mektebi*¹¹³, *Mustafa Bey*

¹⁰² Somel, "Ottoman Islamic Education, s. 443-444.

¹⁰³ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 109.

¹⁰⁴ B.O.A., *İrade-i Meclis-i Vâlâ*, No: 461/20759.

¹⁰⁵ Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, çev. Osman Akınhay, 2. b., İstanbul: Agora Yayınları, 2005, s. 161.

¹⁰⁶ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 109.

¹⁰⁷ Eren, "Niş", *İ.A.*, C. IX, s. 297.

¹⁰⁸ Çelebi, *Seyahatname*, s. 363.

¹⁰⁹ Ayverdi, a.g.e., C. III, 3. Kitap, s. 129.

¹¹⁰ B.O.A., *Evkaf Defteri*, No: 13839/5.

¹¹¹ B.O.A., *Evkaf Defteri*, No: 13839/5.

¹¹² Şehsuvar Paşa Medresesi Leskofça kasabasıdır. Şahsuvar Abdi Paşa b. Ali Paşa'nın oğlu İsmail Paşa, bu medrese ile birlikte Niş eyaleti dâhilinde diğer hayratı ve Sultan Bayezid Câmii'nin önemli ihtiyaçları için 14 Haziran 1863 tarihinde bir vakıf kurmuştur. Bkz. Ayverdi, a.g.e., C. III, 3. Kitap, s. 94.

¹¹³ Bu mektebin varlığı o zamanlar Kahire'de oturan Alaca Hisarlı (Kragujevac) İbrahim b. Recep Efendinin Defterdar Câmii yakınında Mevzune Hanım Mektebi'ne yaptığı nakit yardımdan anlaşılmaktadır. Bkz. Ayverdi, a.g.e., C. III, 3. Kitap, s. 132.

Mektebi, Yahya Paşa Mektebi ve Şehid Osman Paşa Mektebi'nin¹¹⁴ isimleri bilinmektedir.¹¹⁵ Bunlara ek olarak Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre Şarköy'de (Şehirköy) de 7 mektep vardır.¹¹⁶

1868 senesine ait Tuna Vilâyet Salnâmesinde Niş sancağında toplam 28 mektep vardı. Bu mekteplerden 6'sı Şehirköy'de, 4'ü Leskofça'da, 1'i Ürgüp'de, 3'ü İvranya'da, 14'ü Niş şehrinde bulunmaktaydı. Medreseler ise 3'ü Şehirköy'de, 2'si Leskofça'da, 1'i İvranya'da ve 2'si de Niş'te olmak üzere 8 adettir.¹¹⁷ Ayrıca bir sene sonra da Tuna Salnâmesinde Niş sancağıyla ilgili aynı bilgiler verilmiştir.¹¹⁸ Daha sonra 1873 Prizren Vilâyet Salnâmesine göre Niş kaza merkezinde Mektebi Rüşdiye'de *muallim-i evvel* olarak Hasan Efendi ve *muallim-i sâni* olarak da Hafız Şerif Efendi nin görevlendirildiği anlaşılmaktadır.¹¹⁹

1874 yılının Prizren Vilâyet Salnâmesine göre Niş sancağının merkezinde 4 medrese, 1 rüşdiye mektebi ile 9 müslüman sıbyan mektebi¹²⁰; Niş sancağı Palanka nahiyesinde 3 müslüman mektebi¹²¹; Leskofça kazasında 2 medrese, 4 müslüman sıbyan ve 1 rüşdiye¹²²; İvranya kazasında 5 müslüman mektebi (5 mektepteki öğrenci sayısı 270) ve 2 medrese¹²³; Ürgüp kazasında 1 medrese 1 rüşdiye, 4 müslüman sıbyan mektebi ve müslüman köylerde 13 sıbyan mektebi¹²⁴; İznepol kazasında 1 müslüman mektebi¹²⁵ ve Kurşunlu kazasında 1 müslüman mektebi, 1 medrese ve 1 sıbyan mektebi vardı.¹²⁶

¹¹⁴ Şehid Osman Paşa, Rumeli Vâlisi olup Topal Osman Paşa olarak bilinir. Moralı'dır. 1127/1716'da Mora Seraskeri, 1130/1719'da Bosna, 1133/1722'de Rumeli, tekrar Bosna, 12 Eylül 1144/1731'de Sadrazam oldu. Sonra Erzurum, akabinde de Tiflis vâililiği yaptı. Bu görevinde iken 1146/1733-34'de savaşta şehid oldu. 1141/1728 tarihinde Rumeli vâlisi olduğu, düzenlemiş olduğu vakfiyenin başında zikrolunmaktadır. Niş muhafızlığı daha öncedir. Sicill-i Osmanî Paşayı çok akıllı, önemli olan, cesur bir zat olarak bildirir. Osman Paşa: Gümrükhane ve odaları eklentileri, bunlara bitişik 2 mahzen, 1 bakkal dükkânı, 1 oda, altta 15 ve zeminde 1 büyük odadan birleşmiş 31 oda yahudihane, bunların yanında 8 oda, Belgrad Kapısı yakınında 2 tek katlı ev, 2 iki katlı dükkân, İstanbul Kapısıyla Saray arasında Yeni Çarşı denilen yerde bir çatı altında 20 dükkân, Panteli denilen yerde uzun bir arsa üzerinde köşk ve binalar, defteri yapılmış 69 cilt kitap vakfetti. Bunlardan elde edilecek gelirleri Varoş Kalesi Taşköprü Mahallesiinde Hızır Bey'in vakıf arsası üzerinde yeni yaptırdığı câmi ve mektebe tahsis etti. Bkz. Ayverdi, a.g.e., C. III, 3. Kitap, s. 131-132.

¹¹⁵ Ayverdi, a.g.e., C. III, 3. Kitap, s. 132.

¹¹⁶ Ayverdi, a.g.e., C. III, 3. Kitap, s. 222.

¹¹⁷ *Salnâme-i Vilâyeti-i Tuna*, H.1285 (M.1868), 1 defa, s. 109.

¹¹⁸ *Salnâme-i Vilâyeti-i Tuna*, H.1286 (M.1869), 2 defa, s. 112.

¹¹⁹ *Salnâme-i Vilâyeti-i Prizren*, H.1290 (M.1873), 1 defa, s. 108.

¹²⁰ *Salnâme-i Vilâyeti-i Prizren*, H.1291 (M.1874), 2 defa, s. 100.

¹²¹ *Salnâme-i Vilâyeti-i Prizren*, H.1291 (M.1874), 2 defa, s. 104.

¹²² *Salnâme-i Vilâyeti-i Prizren*, H.1291 (M.1874), 2 defa, s. 108-109.

¹²³ *Salnâme-i Vilâyeti-i Prizren*, H.1291 (M.1874), 2 defa, s. 112.

¹²⁴ *Salnâme-i Vilâyeti-i Prizren*, H.1291 (M.1874), 2 defa, s. 116.

¹²⁵ *Salnâme-i Vilâyeti-i Prizren*, H.1291 (M.1874), 2 defa, s. 119.

¹²⁶ *Salnâme-i Vilâyeti-i Prizren*, H.1291 (M.1874), 2 defa, s. 122-123.

1875 senesine ait Tuna Vilâyet Salnâmesine göre Niş kaza merkezinde Mekteb-i Rüşdiye’de muallim-i evvel Hafız Hüseyin Efendi , muallim-i sâni Hafız Şerif Efendi ve muallim-i rik’a Selim Samî Bey görevli olarak kaydedilmiştir.¹²⁷ 1876 yılına ait salnâmede Niş’le ilgili bilgilerde herhangi bir değişikliğin olmadığı görülmüştür.¹²⁸

2. Gayrimüslim Okulları

Osmanlı farklı din, dil, ırk ve kültürlere mensup milletlerden oluşan bir devlettir. Osmanlı idaresi altındaki bu milletleri belli hukukî statüler çerçevesinde yönetiyordu.¹²⁹ Gayrimüslimler etnik bakımından yirmi ikiyi buluyordu ve devletin insan unsuru içinde önemli bir yer tutuyordu.¹³⁰

Osmanlı Devleti, diğer alanlarda olduğu gibi, eğitim alanında da gayrimüslimleri serbest bırakmış, eğitimi din ve mezhep ayrıcalıklarının bir parçası olarak kabul etmiştir. Bu çerçevede gayrimüslimler ibadethanelerini nasıl kendileri idare edebiliyorlarsa, mekteplerini de aynı şekilde kendi cemaat teşkilâtları aracılığıyla kurup işletebilmişlerdir. Nitekim eğitimin ilk kademesinde yer alan mektepler kendi yerel cemaatleri, orta dereceli mekteplerle öğretmen yetiştiren okullar ise, millet teşkilatları tarafından idare olunmuş, ayrıca kiliseler de ruhanî reislerinin denetimi altında gerçek bir eğitim kurumu gibi hizmet edebilmiştir.¹³¹

Osmanlı Devleti’nde gayrimüslimlerin okulları, cemaatin kendisi gibi, müslümanlarınkinden çok daha farklı bir gelişme göstermiştir. Bu çerçevede patrik, sinod¹³² ve mahkemeler tarafından temsil edilen mezhep liderleri, cemaatin baskısı sonucunda, ruhban sınıfından olmayanların üstünlüğünü kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu bakımdan baskı yapan grubun başını gayrimüslim tüccarlar ve zanaatkârlar çekmiştir. 1862 ilâ 1865 seneleri arasında patriklerin ve sinodun seçilmesi cemaatin tümüne bırakıldıktan sonra, eski millet sistemi son bulmuştur. Yine de bu değişime rağmen Osmanlı Devleti’nde yaşayan gayrimüslimler, dinî kurumlarına saygı göstermiş olup bunları kendi kültürel ve ulusal

¹²⁷ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, H.1292 (M.1875), 8 defa, s. 82.

¹²⁸ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, H.1293 (M.1876), 9 defa, s. 88.

¹²⁹ Ali Güler, “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve bu bakımdan Kilise Defterleri’nin Kaynak Olarak Önemi”, *OTAM*, Ankara: S. 9, 1998, s. 155.

¹³⁰ Yavuz Ercan, “Türkiye’de XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Hukuki, İçtimai ve İktisadi Durumu”, *Belleten*, C. XLVII., S. 188, Ankara: 1983, s. 1130.

¹³¹ Güler, “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet”, s. 164.

¹³² *Sinod* (synod): *Sinodus* yol almak anlamına gelen Yunanca bir kelimedir. *Sinod* ise cemaatin işlerini tartışmak için davet edilmiş dinî liderlerin toplantısına verilen addır. Mehmet Aydın, *Ansiklopedik Dinler Tarihi Sözlüğü*, Konya: Din Bilimler Yayınları, 2005, s. 692.

kimliklerinin kaynağı olarak görmüştür. Ayrıca düşüşe geçen müslüman okullarının tersine, gayrimüslim eğitim müesseseleri tam bir devrim yaşamıştır.¹³³ Bu gelişmede devlet adamlarının da katkısı olmuştur. Nitekim 1862 yılına ait bir belgeden Midhat Paşanın muhtemelen Niş valisi olduğu dönemde Şehirköy kazasında bir hıristiyan mektebi yaptırdığı anlaşılmaktadır.¹³⁴

Osmanlı Devleti'nde dinî grupların ya da gayrimüslimlerin eğitimle ilgili en önemli düzenlemeleri 1869'da çıkarılan *Maârîf-i Umûmiye Nizamnâmesi* ile yapılmıştır. Bu Nizamnâmede müslüman ve gayrimüslim çocuklar için ayrı ayrı sıbyan ve rüşdiye okulları açılması düşünülmüştür.¹³⁵

Prizren Vilâyet Salnâmesinde (1874) yer alan bilgilerden Niş sancağının merkezinde üç gayrimüslim sıbyan mektebi,¹³⁶ Leskofça kazasında bir hıristiyan mektebi,¹³⁷ İvranya kazasında iki hıristiyan mektebi,¹³⁸ Ürgüp kazasında bir hıristiyan mektebi¹³⁹ ve İznepol kazasında ise iki hıristiyan mektebi vardır.¹⁴⁰

XIX. yüzyılın başında, hıristiyan okulları çoğunlukla tek odalı, küçük yerler olmuştur. Bu okullarda eğitim, rahipler tarafından yürütülmüştür. Hıristiyanlar arasında bir seçkin tüccar grubunun ortaya çıkmasıyla birlikte hızla modern okullar kurulmaya başlamıştır. Bu tüccarlar gözünde eğitim, önceleri ticaretin ve aydınlanmanın sonraları ise ulusal uyanışın çok önemli bir parçası haline gelmiştir. Bu okullar XIX. yüzyılın sonlarına kadar devlet kontrolünün dışında kalmıştır. Böylece XIX. yüzyılın sonlarında Osmanlı hıristiyanlarının eğitim sistemi, her ne kadar Avrupa'nın eğitim sistemi kadar hizmete yönelik olmasa da yine müslümanlarınkinden daha üstün bir konuma gelmiştir.¹⁴¹

¹³³ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2. b., 2014, s. 108.

¹³⁴ B.O.A., *İrade-i Meclis-i Vâlâ*, No: 461/20759.

¹³⁵ Güler, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, s. 165.

¹³⁶ *Salnâme-i Vilâyet-i Prizren*, H.1291 (M.1874), 2 defa, s. 100.

¹³⁷ *Salnâme-i Vilâyet-i Prizren*, H.1291 (M.1874), 2 defa, s. 108-109.

¹³⁸ Burada isimleri belirtilen 6 mektepteki toplam öğrenci sayısı 280'dir. Bkz. *Salnâme-i Vilâyet-i Prizren*, H.1291 (M.1874), 2 defa, s. 112.

¹³⁹ *Salnâme-i Vilâyet-i Prizren*, H.1291 (M.1874), 2 defa, s. 116.

¹⁴⁰ *Salnâme-i Vilâyet-i Prizren*, H.1291 (M.1874), 2 defa, s. 119.

¹⁴¹ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi Toplum*, s. 108-109.

III. İLETİŞİM YAPISI

A. POSTA TEŞKİLÂTI

Osmanlılar'da haberleşmeyle ilgili olarak *posta* ve *berîd* kelimeleri kullanılmıştır. *Posta* sözcüğü *menzil*, *durak*, *menzilden menzile ulakla haber iletme sistemi* anlamlarında İtalyanca bir kelime olup, *mevzi*, *menzil* manasındaki Latince *postus*¹⁴² sözcüğünden, *berîd* ya da *barîd* sözcükleri ise *posta hayvanı* anlamında olan yine Latince *veredus* kelimesinden türetilmiştir.¹⁴³ İslâm'dan önceki Türk devletlerinde *ulak*, *ulağı*¹⁴⁴ Moğol devletlerinde *yam*¹⁴⁵ adlarıyla bilinen *berîd* kelimesi, İslâmiyet'in ilk yüzyılından itibaren önceleri *posta hayvanı*, *devlet postası*, *süvari postacı* ve *posta menzili* anlamlarında kullanılmış, sonradan ise bunlara ek olarak *iki posta menzili arasındaki mesafe* anlamı da kazanmıştır.¹⁴⁶ Türkler ve Moğollar *ulak*, *ulağı* ve *yam* kelimelerini İslâmiyeti kabul etmelerinden sonra da korumuşlar,¹⁴⁷ ayrıca Osmanlılar da bunlara ek olarak zamanla *tatar*¹⁴⁸, *menzilhâne* ve *posta kurumu* sözcüklerini de kullanmışlardır.¹⁴⁹

Haberleşme ihtiyacı, eski zamanlardan itibaren toplumların ve devletlerin ihtiyaç duyup önem verdiği bir konu olmuştur. Nitekim bugün Anadolu'nun bulunabilen ilk yazılı kaynakları, m.ö. 1950-1800 tarihlerini taşıyan Asurlulara ait ticarî mektuplardır.¹⁵⁰ Bu çevrede haberleşmeye ilişkin kurumlara Sasaniler ve Bizans'ta olduğu gibi Cahiliye

¹⁴² Bkz. İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, C. 3, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2005, s. 2523; <https://www.etimolojiturkce.com/kelime/posta>, 11.03.2018.

¹⁴³ Fuad Köprülü, "Berîd", *İ.A.*, C. II, İstanbul: M.E.B., 1979, s. 541.

¹⁴⁴ Yusuf Halaçoğlu "Ulak", *D.İ.A.*, C. XXXXII, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2012, s. 77.

¹⁴⁵ Halaçoğlu "Ulak", s. 77.

¹⁴⁶ Köprülü, "Berîd", s. 541.

¹⁴⁷ Halaçoğlu "Ulak", s. 77.

¹⁴⁸ Posta atlarının değiştirildiği konak yerleri olan menzilhânelerin zamanla işlevlerini yeterince yapamaması üzerine, devletin resmî evrakının gerek İstanbul'a ve gerekse çevrede bulunan diğer vali ve emirlere ulaştırılması *tatarlar* tarafından yerine getirilmeye başlanmıştır. (Ahmet Temir, "Tatarlar", *Türk Ansiklopedisi*, XXX, 495). Posta hizmetini yürüten bu kişilere *tatar* denilmesinin nedeni önceleri bu işleri at koşturmakta ün yapmış Tatar halkının üstlenmiş olmasıdır. (Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vuku'ât, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, Sadeleştiren, notlar ve açıklamaları ekleyen: Neşet Çağatay, 3. b., Ankara: T.T.K. Yayınları, 1992, III-IV, 110). Gittikçe önemi artan tatarlar I. Abdülhamid (1774 -1789) zamanında *Tatarân Ocağı* adıyla teşkilatlanmışlardır. Bkz. Nesimi Yazıcı, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Haberleşme Kurumu" *150. Yılında Tanzimat*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: T.T.K. Yayınları, 1992, s. 140.

¹⁴⁹ Şemseddin Samî, "Berîd", *Kâmûs-ı Türkî*, Dersâadet: İkdâm Matbaası, H.1317, s. 291; Nesimi Yazıcı, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Haberleşme Kurumu". *Osmanlı*, C. 3, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 619; Yusuf Halaçoğlu, "Menzil", *D.İ.A.*, C. XXIX, Ankara: T.D.V. Yayınları, 2004, s. 159.

¹⁵⁰ Nesimi Yazıcı, "Klasik İslam Döneminde Haberleşme Kurumu İle İlgili Bazı Mülâhazalar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara: C. 29, 1987, s. 377.

dönemindeki Araplarda, İslâmla birlikte Hz. Muhammed ve onu takip eden dönemlerde kurulan müslüman devletlerde de yer verilmiştir.¹⁵¹

Avrupa devletlerinde hem bir taşıma şekli hem de haberleşme işlevi anlamlarına gelen *posta* tabiri¹⁵² Osmanlılar'da Tanzimat'a yakın yıllardan sonra¹⁵³ görülmeye başlamış¹⁵⁴ ve önceleri belirli düzen içinde yapılan taşımacılığı ifade etmiştir. Ancak bu tabir daha sonra geleneksel Osmanlı haberleşme teşkilâtı *ulak-menzilhâne* ikilisinin yaptığı görevlerle birlikte, halkın da mektup ve diğer posta maddelerinin taşınmasını gerçekleştiren bakanlık için, *posta nezâreti* şeklinde kullanılmıştır.¹⁵⁵

Balkanlar'da Roma döneminden kalan yolları devralan Osmanlılar, güzergâh üzerinde konaklar, hanlar ve kervansaraylar inşa ederek yolları geliştirmişler ve bakımlı tutmuşlardır.¹⁵⁶

Posta Nezâreti'nin kuruluşundan sonra taşrada posta merkezleri oluşturulmaya başlanmıştır. Bunların ilki Edirne'de kurulmuştur. İhtiyaca göre kısa sürede yeni merkezlerin faaliyete geçirilip buralara yönetici olarak müdürlerin atandığı görülmektedir. Nitekim ticarî faaliyetlerin geliştiği şehirlerden Rumeli'de Yenişehir, Selanik, Serez, Niş ve Yanya ile Anadolu'da Ankara ve Kayseri'de oluşturulan posta merkezlerine 1841 yılında birer müdür tayin edilmiştir. Posta merkezlerine atanan müdürlerin sayısı yarıya yakını Rumeli'de olmak üzere 1847'de 37'ye¹⁵⁷ 1849'da ise 44'e¹⁵⁸ ulaşmıştır.

Posta Nazırlığı'nın beşinci bakanı olan Agâh Bey'in (d.1832-ö.1885) posta hizmetleri alanında yeni bir atılım başlattığı görülmektedir. Nitekim onun bakanlığı döneminde ilk defa posta pulu kullanılmış (1863), *muntaazam* ve *gayr-ı muntaazam posta*

¹⁵¹ İbrahim Harekat "Berîd", *D.İ.A.*, C. V, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 1992, s. 498-499.

¹⁵² Yazıcı, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Haberleşme Kurumu", s. 140-141.

¹⁵³ Osmanlı topraklarındaki ilk posta taşımacılığı faaliyeti XVI. yüzyılın sonlarında Venedikliler tarafından başlatılmıştır. Bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, "Tanzimat Devrinde Yabancıların İktisadi Faaliyetleri" 150. *Yılında Tanzimat*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: T.T.K. Yayınları, 1992, s. 128.

¹⁵⁴ II. Mahmud (1808-1839) zamanında posta teşkilâtının ilk defa kurulmasının (Bkz. Harekat, "Berîd", s. 500.) hemen ardından posta yolları yapılmaya başlanmış (Bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, s. 156-157) ve teşkilâtın *posta işleri dairesi* gibi alt birimleri Abdülmecid (1839-1861) döneminde 1840 yılında oluşturulmuştur. Bkz. Osman Tural vd. Komisyon, *Geçmişten Günümüze Posta*, Ankara: T.C. Ulaştırma Bakanlığı PTT Genel Müdürlüğü Yayınları, 2007, s. 145.

¹⁵⁵ Yazıcı, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Haberleşme Kurumu", s. 140-141-153-154; Bostanoğlu, a.g.e., s. 155.

¹⁵⁶ 1841 yılında Balkanlardan geçen bir seyyah, Osmanlı Devleti'nde "*doğru düzgün işleyen tek kamu hizmeti*" ifadesiyle Osmanlıların posta sistemine verdiği önemi vurgulamıştır. Bkz. Mark Mazower, *Balkanlar Bizans'ın Çöküşünden Günümüze*, çev. Ayşe Ozil, İstanbul: Alfa Yayınları, 2014, s. 51.

¹⁵⁷ Bostanoğlu, a.g.e., s. 155-156.

¹⁵⁸ Yazıcı, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Haberleşme Kurumu", s. 157.

*hizmetlerinin*¹⁵⁹ verildiği yerler posta haritası üzerinde gösterilmiş ve yeni posta merkezleri açılmıştır. Bu atılım sayesinde sadece Rumeli’de açılan merkezlerin sayısı 1868 yılında 116’ya, yine aynı bölgede *muntazam* postacılık yapan merkezlere atanan müdür sayısı da 36’ya ulaşmıştır.¹⁶⁰

Posta nezareti 21 Eylül 1871 tarihinde *telgraf müdürlüğü* ile birleştirilerek *posta ve telgraf nezâreti* adını aldı¹⁶¹ ve bu birleşmenin taşra teşkilâtına yansımalarıyla da *posta ve telgraf müdürlükleri* oluşturuldu. Bu çerçevede 1874 yılında Niş sancağının posta ve telgraf müdürlüğüne Zeki Efendi getirildi.¹⁶² Zeki Efendi’nin iki yıl süren müdürlüğünden sonra¹⁶³ 1876 yılında yerine Ethem Efendinin tayin edildiği görülmektedir.¹⁶⁴

B. BASIN-YAYIN

Matbaa ya da basının tarihi oldukça eskilere dayanır. Matbaa sert bir basmakalıbının yerine daha yumuşak bir maddenin üzerine baskıya çıkarma esasına dayanan *tab’etme-basım* sanatıdır. Kâğıt üzerine ilk baskı örnekleri Çin’de ortaya çıkmıştır. Burada VI. asra doğru *blok kitap* basımı yapılmaya başlanmış ve bunu Kore ve Japonya takip etmiştir. Daha sonra Uygur Türkeri IX. yüzyıldan itibaren Çin modelini örnek alarak ağaç harflerle baskı yapmaya başlamıştır. Matbaanın Avrupa’da ortaya çıkışı ise XV. yüzyılda,¹⁶⁵ Hollandalı Johann Gutenberg’in 1450-51 yıllarında Almanya’da hareketli harfler kullanarak seri üretim halinde kitap basımıyla gerçekleşmiştir. Ortodoks-Slav dünyasının matbaayla tanışması ise yaklaşık bir asır sonra İvan Federov’un 1563 yılında Moskova’daki bazı teşebbüsleriyle başlamıştır. Ancak tutucu rahiplerin kendisini kiliseye karşı gelmekle ve büyücülükle suçlayıp matbaasını da yakmaları nedeniyle İvan Polonya’ya kaçmak zorunda kalmıştır. Matbaaya yönelik olarak sergilenen benzer tutumlar Sırbistan’da yaşayan ortodoksların basım teşebbüslerini de önlemiştir.¹⁶⁶

¹⁵⁹ Osmanlılarda başkent dışındaki posta teşkilâtı *muntazam* ve *gayr-ı muntazam* olmak üzere ikiye ayrılmış olup bunlardan kendisine müdür tayin edilen merkezlere ve bu merkezler arasında yapılan postacılığa *muntazam*, kendisine müdür tayin edilmeyen merkezlere ve bu merkezler arasında yapılan postacılığa ise *gayr-ı muntazam* postacılık denilmiştir. Bkz. Yazıcı, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Haberleşme Kurumu”, s. 153-154.

¹⁶⁰ Bostanoğlu, a.g.e., s. 157.

¹⁶¹ Bostanoğlu, a.g.e., s. 157-158.

¹⁶² *Salnâme-i Vilâyet-i Prizren*, H. 1291 (M.1874), 2 defa, s. 98.

¹⁶³ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, H.1292 (M.1875), 8 defa, s. 83.

¹⁶⁴ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, H.1293 (M.1876), 9 defa, s. 89.

¹⁶⁵ Kemal Beydilli, “Matbaa”, *D.İ.A.*, C. XXVIII, Ankara: T.D.V. Yayınları, 2003, s. 105.

¹⁶⁶ Franz Babinger, İbrahim Müteferrika, *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası*, çev. Nedret K. Burçoğlu-Machiel Kiel, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004, s. 65.

Matbaa, Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim tebaası arasında XV. yüzyılın sonlarında kullanılmaya başlanmış olsa da¹⁶⁷ müslüman tebaa Avrupa'dan yaklaşık üç asır sonra mühtedi bir Macar esir olan İbrahim Müteferrika¹⁶⁸ sayesinde matbaayla tanışabilmiştir.¹⁶⁹ İbrahim Müteferrika Sultan III. Ahmed'in (1703-1730) fermanı ve Şeyhülislâm Abdullah Efendi'nin (d.?-ö.1744) verdiği fetva ile 1727 yılında İstanbul'da kendi evinde madenî harflerin kullanılabilceği *dâru't-tıba'ati'l-ma'mûre* adı verilen¹⁷⁰ bir tesis kurarak¹⁷¹ 31.01.1729 tarihinde *Vankulu Lugati* adlı kitapla¹⁷² ilk basımını yapmıştır.¹⁷³

Balkanlar'daki ilk matbaayı 1859 yılında Dominiken¹⁷⁴ bir papaz kurmuştur. Özel olan bu matbaanın akabinde Midhat Paşa'nın valiliği sırasında (1861-1863) Türkçe ve Arapça çıkan *ez-Zevrâ* gazetesinin matbaasından yararlanarak bir de resmî bir matbaa açılmıştır.¹⁷⁵ Midhat Paşa'nın Tuna vilâyetindeki bu girişimi yararlı görülmüş ve Anadolu'daki bütün vilâyet merkezlerinde 1867 yılından itibaren matbaalar tesis edilmeye, gazete ve yıllıklar basılmaya başlamıştır.¹⁷⁶

¹⁶⁷ İspanya'dan göç etmiş olan David ve Samuel ben Nahmias kardeşlerin bastığı Jacob ben Asher'in standart bir hukuk kitabı olan *Arba'ah Turim* yahudilerin İstanbul'da kurdukları matbaanın ilk ürünüdür (13 Aralık 1493). Bu matbaanın 1492'deki göçlerin ardından açılarak faaliyete geçmesinin zayıf bir ihtimal olarak görülmesi Nahmias kardeşlerin İstanbul'a gelmeden birkaç yıl önce Napoli'de bir matbaa açtıklarının dikkate alınmasıyla geçerliliğini kaybeder. Bkz. Beydilli, "Matbaa", s. 106.

¹⁶⁸ Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, İstanbul: Eren Yayınları, 1995, s. 99. İbrahim Müteferrika ile ilgili daha fazla bilgi edinmek için Bkz. Erhan Afyoncu, "İbrahim Müteferrika", *D.İ.A.*, C. XXI, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2000, s. 324-327.

¹⁶⁹ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim*, Ankara: T.T.K. Yayınları, 1991, s. 2.

¹⁷⁰ İbrahim Müteferrik'nin kurduğu matbaa zamanla *basmahâne*, *tab'hâne* ve *kârhâne-i basma*, *dâru't-tıba'ati'l-âmiri*, *tab'hâne-i hümayûn* vs. farklı adlarla da anılmıştır. Bkz. Turgut Kut, "Darüttıbaa", *D.İ.A.*, C. IX, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 1994, s. 11.

¹⁷¹ Turgut Kut, "Darüttıbaa", *D.İ.A.*, C. IX, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 1994, s. 11.

¹⁷² Matbaada ilk basılan eserin bir lugat kitabı olmasının nedeni Osmanlı âlimlerinin kitap basımını bilimsel, tarihî eser ve sözlüklerle sınırlandırmaları ve teolojiyle ilgili kitapların basımına izin vermemiş olmalarıdır. Bkz. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, s. 23.

¹⁷³ Turgut Kut, "Matbaa", *D.İ.A.*, C. XXVIII, Ankara: T.D.V. Yayınları, 2003, s. 112; İbrahim Müteferrika'nın kurduğu ilk Osmanlı matbaasıyla ve özellikle orada basılan eserlerle ilgili daha fazla bilgi için bkz. Kemal Beydilli, "Müteferrika ve Osmanlı Matbaası 18. Yüzyılda İstanbul'da Kitabiyat", *Toplumsal Tarih*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, S. 128, 2004, s. 44-52.

İbrahim Müteferrika'nın basım faaliyetleri yabancılar tarafından yakından takip edilmiş ve gazetelerinde yeni basılan kitaplara dair haberler yer almış, basılan kitapların listeleri çıkartılmıştır. Bkz. Orlin Sabev, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2006, s. 179.

¹⁷⁴ Dominik, XIII. yüzyılda ortaya çıkan Vaizler Tarikatı diye de anılan hıristiyan bir tarikatın adıdır. Tarikat bu adı İspanya'da doğan Dominik de Guzman'dan (d.1171-ö.1221) almıştır. Muhammet Tarakçı, "Fransiskan ve Dominiken Tarikatları", *Felsefe Ansiklopedisi*, ed. Ahmet Cevizci, İstanbul: Ebabil Yayınları, 2009, C. VI, s. 831

¹⁷⁵ Beydilli, "Matbaa", C. XXVIII, s. 108.

¹⁷⁶ Çadırcı, *Anadolu Kentleri'nin...*, s. 291.

C. TELGRAF

Amerikalı Samuel F. B. Morse (d.1791-ö.1872) tarafından icat edilen ve geliştirilen telgraf, 1842 yılında Washington-Baltimor arasındaki ilk hattın devreye girmesiyle, dönemin en hızlı haberleşme aracı olma hüviyetini kazanmıştır. Telgraf, haberleşme alanında sağlamış olduğu hızla doğru orantılı olarak çok kısa sürede tüm yeryüzünde yayılmaya başlamıştır.¹⁷⁷ Bu çerçevede Osmanlılar'da 1847 yılında Abdülmecid döneminde ilk denemeler yapılmıştır.¹⁷⁸

Telgrafın Osmanlı topraklarına taşınıp kurulması işinde Fransız ve İngilizler öncülük etmişlerdir. Osmanlı topraklarında telgraf hattı ilk defa Kırım Savaşı esnasında 1854'te, Fransız ve İngilizlerin kendi askerî birlikleriyle hızlı irtibat sağlayabilmeleri amacıyla kurulmuştur. Yapılan anlaşma çerçevesinde bu hatlar savaştan sonra Osmanlılar'a bırakılmıştır.¹⁷⁹ Telgraf tesislerinin kurulmasıyla hem merkezî yönetim idarî, iktisadî ve askerî alanda, hem de yerli ve yabancı tüccarlar dâhil halk ülke içinde ve dışında gerekli hızlı haberleşme ihtiyacını karşılayabilmiştir.¹⁸⁰ Dolayısıyla ilk telgraf hatlarını, askerî ve sivil hedefli hatlar olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür.

Fransa ve İngiltere, Rusya'nın 1853 yılında Eflâk ve Boğdan'a girmesiyle başlayan Osmanlı-Rus savaşında, 1854 yılı Şubat ayından itibaren Osmanlılar'ın müttefiki olarak yer almışlardır. Müttefiklerin, ordularıyla hızlı haberleşme ihtiyacını karşılamaya yönelik olarak İngilizler 13 Nisan 1855'te Varna'nın kuzeyinde Kalikarya Burnu'ndan Kırım sahiline kadar 600 km'lik bir deniz hattı, buradan da savaş alanına doğru ayrı bir hat kurmuşlardır. Bu hat Fransızların kurduğu Varna-Şumnu-Ruşçuk-Bükreş hattı aracılığıyla Avrupalı müttefiklerin başkentleriyle irtibatı sağlamıştır.¹⁸¹ Savaştan sonra Osmanlılar'a devredilen bu hatlardan

¹⁷⁷ Neriman E. Hacısalihoğlu, "Kırım Savaşında Haberleşme: Varna Telgraf Hattı Şebekesi", *Savaşın Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması*, İstanbul, 22-23 Mayıs 2006, Bildiriler, İ.Ü.E.F. Tarih Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2007, s. 119.

¹⁷⁸ Davison, "Osmanlı İmparatorluğuna Elektrikli Telgrafın Girişi", s. 383; Nesimi Yazıcı, "Tanzimatta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı", *OTAM*, Ankara: S. 3, 1992, s. 344; Nesimi Yazıcı, "Balkanlarda İlk Osmanlı Telgraf Hatları" *Balkanlar'da İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyum Tebliğleri*, ed. Ali Çaksu, Sofya: 21-23 Nisan 2000, s. 110; Yazıcı, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Haberleşme Kurumu", s. 179.

¹⁷⁹ Kütükoğlu, a.g.mk., s. 133.

¹⁸⁰ Yazıcı, "Tanzimatta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı", s. 344-345; Yazıcı, "Balkanlarda İlk Osmanlı Telgraf Hatları", s. 117; Roderic H. Davison, "Osmanlı İmparatorluğuna Elektrikli Telgrafın Girişi", çev. Durdu Mehmet Burak, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 14, 2003, s. 369.

¹⁸¹ Yazıcı, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Haberleşme Kurumu", s. 180.

İstanbul-Varna kısmı uzun zaman kullanılmış olup bilahare havâî hat şeklinde yenilenmiştir.¹⁸²

Osmanlılar'ın müttefikleri tarafından kurulan askerî amaçlı ilk telgraf hatlarının yanı sıra aynı dönemde Osmanlılar da kendi ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak telgraf hatları kurmaya başlamışlardır.¹⁸³ Bu tesislerde öncelik devletin Rumeli bölgesine verilmiş ve müttefik hatlarıyla bütünleşme dikkate alınmıştır. Osmanlılar'ın kurduğu hatlar İstanbul'dan başlayarak Edirne'ye, oradan bir kol Şumnu'ya, diğeri ise Filibe, Sofya, Niş, Aleksinçe ve Belgrad'a kadar ulaşmıştır. Böylece ülke içinde iki ayrı noktadan Avrupa bağlantısının sağlanması hedeflenmiştir.¹⁸⁴ Ayrıca devlet, hızlı haberleşmeye imkân sağlayan telgrafın kurulmasında önceliği Rumeli coğrafyasına vermiş olmakla birlikte Anadolu'yu da ihmal etmemiştir.¹⁸⁵ Edirne-Aleksinçe telgraf hattı için Edirne eyaleti bütçesinden 3000 kuruşluk ödenek ayrılmış, Sofya ve Niş'teki telgrafhanelerin masrafları ise halk tarafından karşılanmıştır.¹⁸⁶

Telgrafhanelerde görevli personel ilk zamanlarda Fransızcaya hâkim kişiler¹⁸⁷, telgraftaki haberleşme dili de Fransızca olmuştur. Ancak Mustafa Efendi, 3 Mayıs 1856'da

¹⁸² Yazıcı, "Balkanlarda İlk Osmanlı Telgraf Hatları", s. 111. Osmanlıların ilk telgraf hatlarının İstanbul-Edirne-Şumnu arasında daha önce hizmete girdiğine dair görüşler de vardır. Bkz. Yazıcı, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Haberleşme Kurumu", s. 624.

¹⁸³ Yazıcı, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Haberleşme Kurumu", s. 183.

¹⁸⁴ Soli Shahvar, "Concession Hunting in the Age of Reform: British Companies and the Search for Government Guarantees; Telegraph Concessions through Ottoman Territories 1855-58", *Middle Eastern Studies*, C. 38, no. 4, Ekim 2002, s. 170; Yazıcı, "Balkanlarda İlk Osmanlı Telgraf Hatları", s. 112.

¹⁸⁵ Yazıcı, "Balkanlarda İlk Osmanlı Telgraf Hatları", s. 117.

¹⁸⁶ *Takvîm-i Vekâyi'*, nr. 560 defa, selh-i Cemaziyel ahir H.1274.

Niş telgrafhanesi Kaleiçi deniz kenarında yapılmış ve inşasına 158 bin kuruş harcanmıştır. Bu harcama Niş ve ona bağlı olan Berkofça, Leskofça, Şehirköy, Ürgüp ve Kurşunlu kazalarının bütçesinden karşılanmıştır. Bkz. *Cerîde-i Havâdis*, nr. 926, Salı 3 Şaban 1275 (M.1859); Niş'te yapılan ilk telgrafhane, ilk dönemde halkın telgraf teşkilâtlarının kurulmasına katkısını gösterme bakımından önemlidir. Niş'te telgrafla ilgili belgelerden örnekler: B.O.A., *İ.DH*, No: 26995, H.1274, *İ.MVL*, No: 25253, H.1292.

¹⁸⁷ İlk telgrafçılar Fransız diline hâkim olan Mustafa Efendi ve Vuliç Efendi olup Tercüme bürosundan gelmişlerdir. Ayrıca 1855-1856 yıllarındakilerin de çoğu yine tercüme bürosundan görevlendirilen kişilerdir. Balkanlarda ve İstanbul'da telgraf bürolarında çalışan kişilere dair listelerde Fransız ve diğer milletlere ait isimler vardır. Belgelerde yabancılar genelde *mösyö*, Osmanlı vatandaşları ise *efendi* veya *bey* hitabıyla kaydedilmiştir. Bkz. Davison, "Osmanlı İmparatorluğuna Elektrikli Telgrafın Girişi", s. 373.

İstanbul telgraf bürosunda görev yapan Mösyö Camsis ve Mösyö Laşez Filibe Telgraf ofisine, Mösyö Şanilen Niş'e ve Mösyö Sirat Sofya telgrafhanesine Fransızca bilen muhabere memuru olarak atanmıştır. Bkz. Çakılcı, "Osmanlı-Avrupa Telgraf Hatlarında Sırbistan Emeti'nin Rolü", s. 73.

Osmanlı telgraf teşkilâtında azınlık mensuplarının üst makamlara kadar yükseldiği görülmektedir. Nitekim 1855 yılının başlangıcından posta ve telgraf teşkilâtlarının birleştirildiği 1871'e yılına kadar geçen sürede görev yapan 11 telgraf müdürünün 5'i müslüman 6'sı da gayrimüslimlerden olmuştur. Bu durum memur kademesi içinde benzer şekildedir. Ancak 1909 yılına gelindiğinde teşkilâta çalışan elemanların neredeyse tamamı müslümandır. Bkz. Davison, "Osmanlı İmparatorluğuna Elektrikli Telgrafın Girişi", s. 378.

kişisel katkılarıyla Edirne'den İstanbul'a ilk Türkçe telgraf göndermiştir. Bu girişim, halkın telgraf haberleşmesinden daha fazla faydalanmasına yönelik bir dönüm noktası olmuştur.¹⁸⁸

Telgrafhanelerde görevlendirilecek memurlar İstanbul ve başka bölgelerdeki telgrafhanelerden temin edilmiştir. Bu çerçevede Niş telgrafhanesine, Şumnu telgraf dairesinden Rıfat Efendi 1.500 kuruş¹⁸⁹ maaşla müdür tayin edilmiş ve Niş'ten Aleksinçe'ye kadar olan tellerin korunması için seçilen on süvariye 300'er kuruş ve bunlarla ilgilenen bir baş çavuşa ise 500 kuruş maaş bağlanmıştır.¹⁹⁰

Osmanlı Devleti'nde telgrafhane şubeleri ilk yıllardan itibaren hızla çoğalmaya başlamıştır. Nitekim 1863 yılında 52 şubede hizmet verilirken bu sayı, 1866'da 135'e, 1869'da ise 320'ye ulaşmıştır. 1869'a gelindiğinde sadece Rumeli vilâyetlerindeki sayıları 143'tür.¹⁹¹ Bunlardan dördü Niş, İvranya, Leskofça ve Şehirköy kazalarındadır.¹⁹² Bu şubelerin bir kısmı müdür tarafından yönetilmiştir. Bu çerçevede 1869 yılında Niş Telgraf Müdürlüğüne Raci Efendi atanmıştır.¹⁹³ Daha önce ifade edildiği üzere *posta ve telgraf nezaretinin*¹⁹⁴ kurulmasının ardından *posta ve telgraf müdürlükleri* oluşturulmuştu. Bu çerçevede 1874 yılında Niş Telgraf ve Posta Müdürü Zeki Efendidir.¹⁹⁵ Onun iki yıl süren¹⁹⁶ görevinin ardından 1876 yılında yerine Ethem Efendi tayin edilmiştir.¹⁹⁷

IV. SOSYAL MÜESSESELER, MİMARÎ YAPI VE ŞEHİRLER

Niş ve civarında gerek Osmanlı dönemi ve gerekse Osmanlı öncesine ait birtakım mimarî eserler ya da bunlara ait kalıntılar vardır. Bunların en eskisi İliiryalılar dönemine aittir. İliiryalıların dört silahhanesinden birisinin Niş'te olduğu belirtilir.¹⁹⁸ Ayrıca Bizans

¹⁸⁸ Yazıcı, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Haberleşme Kurumu", s. 625.

¹⁸⁹ Tegrafhanelerde çalışan yabancı uzmanların maaşları Osmanlı vatandaşlarından çok daha yüksektir. Bkz. Davison, "Osmanlı İmparatorluğuna Elektrikli Telgrafın Girişi", s. 373.

¹⁹⁰ Diren Çakılcı, "Osmanlı-Avrupa Telgraf Hatlarında Sırbistan Emareti'nin Rolü", *OTAM*, 34/Güz 2013, s. 72-73.

¹⁹¹ Davison, "Osmanlı İmparatorluğuna Elektrikli Telgrafın Girişi", s. 361.

¹⁹² *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, H.1285 (M.1868), 1 defa, s. 109; *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, H.1286 (M.1869), 2 defa, s. 112.

¹⁹³ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, H.1286 (M.1869), 2 defa, s. 75.

¹⁹⁴ Bostanoğlu, a.g.e., s. 157-158.

¹⁹⁵ *Salnâme-i Vilâyet-i Prizren*, H. 1291 (M.1874), 2 defa, s. 98.

¹⁹⁶ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, H.1292 (M.1875), 8 defa, s. 83.

¹⁹⁷ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, H.1293 (M.1876), 9 defa, s. 89.

¹⁹⁸ Stanoje Stanojević, "Niş", *Narodna Enciklopediya Srpsko-Hrvatsko-Slovenačko*, C. 3, Zagreb: Bibliografski Zavod D. D. Yayınları, 1928, s. 113.

tapınakları ile Gornji Marovac adında bir Latin kilisesine ait eski mimarî eser kalıntıları vardır. Bunlar da XI. ve XII. yüzyıllara aittirler.¹⁹⁹

1554 senesinde İstanbul'a giderken Niş'e uğrayan seyyah Busbecq, küçük mermer taştan, Latin harflerle yazılı sütunları bulunan söz konusu kilisenin Roma dönemine ait olduğunu, Osmanlılar'da yaygın olarak kullanılan kervansarayı ilk kez Niş'te gördüğünü belirtmiştir.²⁰⁰

Busbecq'ten yaklaşık bir asır sonra 1660 yılında Niş'ten geçen Evliya Çelebi (d.1611-ö.1682) şehri şöyle tasvir etmektedir:

“Şehirde baştanbaşa kiremit örtülü tek ve iki katlı yüksek saraylar ve fukara haneleri vardır. Hepsi şenliklidir, bunlardan Nişli Ali Ağa Sarayı ve Kayınbaba Sarayı ve nice 100 adet bakımlı evler vardır. Niş kalesi şehir içinde korunaksız ve daha ziyade han biçiminde taş yapıya sahiptir. Hisar içinde hiçbir yapı bulunmamaktadır. Şehrin ortasında I. Murad Câmii ile Musli Efendi ve Hüseyin Kethüda câmilere vardır. Ayrıca şehirde 22 sıbyan mektebi, köprübaşında Bektaşî tekkesi ile Zahide Bacı ve Haydar Kethüda tekkeleri bulunmaktadır.”²⁰¹

Görkemli surlarıyla birlikte Niş kalesi, Balkanlar'daki en büyük Osmanlı hisarı olma özelliğine sahiptir. Niş, Malkoçoğlu Bali Bey Câmii'nin yanı sıra XIX. asrın ortalarından kalma İslâm Ağa Câmii ve etrafında toplanan küçük müslüman cemaatiyle zengin Osmanlı döneminin izlerini taşır.²⁰² Stratejik bir öneme sahip olmanın yanında Niş aynı zamanda ticaret bakımından da önemlidir. Bu özelliği sebebiyle şehir, XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Sırbistan'a karşı en önemli dayanak noktalarından birisini oluşturmuştur.

1874 tarihli Prizren Vilâyeti Salmâmesi'ne göre sancak merkezi olan Niş, 30 mahalleye ayrılmış olup, şehirde 4.921 müslüman ve 17.107 gayrimüslim yaşamaktadır. Şehrin toplam hane sayısı ise 3.651'dir. Şehirde 1.507 dükkân, 3 mağaza, 26 han, 4 hamam, 13 câmi, 6 mescid, 4 medrese, 1 rüşdiye mektebi, 9 müslüman sıbyan mektebi, 3 gayrimüslim sıbyan mektebi, 24 çeşme, 1 hükümet konağı, 1 telgrafhane, 2 hastane, 2 kilise ve 1 havra bulunmaktadır. Ayrıca Belgrad kapısının önünde Derviş Baba ve Zahide Bacı

¹⁹⁹ Vladimir Aleksić (Владимир Алексић), “Povlastice Grada Niša na Kraju XII. Veka (Повластице Града Ниша на Крају XII. Века)”, *Niš i Vizantija X. (Ниш и Византија X.)*, ed. Миша Ракоциуа, Niş: Симпозиум, Niş 3-5 Haziran 2011, 2012, s. 540.

²⁰⁰ Busbecq, *Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq*, s. 96-97.

²⁰¹ Çelebi, *Seyahatname*, C. 5. s. 363.

²⁰² Kiel, “Niş”, s. 149.

türbeleri yer almaktadır.²⁰³ Şehirde ayrıca krala özel bir saray ile meclis-i mebusan dairesi vardır.²⁰⁴

A. NİŞ MERKEZİ

1. Câmi ve Mescitler

Osmanlılar zamanında Sırbistan, Karadağ ve Sancak'ta (Yeni Yugoslavya) inşa edilmiş ve kayıt altına alınmış vakıf eserlerinin sayısı 1.140 olarak zikredilmektedir. Günümüzde ise mevcudiyetini koruyabilmiş eser sayısı sadece 30'dur.²⁰⁵ Evliya Çelebi Niş câmilerinden, özellikle Niş çarşısının merkezinde bulunan ve sade bir mimarî yapı olan I. Murad Câmii ile Musli Efendi ve Hüseyin Kethüda câmilerinden bahseder.²⁰⁶

Dernschwam'ın tasvirine göre Niş şehrinin etrafında surlar görülmemektedir. Fakat o zamanında buranın müstahkem bir yer olduğunu²⁰⁷ ve orada kuleye benzeyen minarelerle 3 câmi gördüğünü ifade etmektedir.²⁰⁸

Niş'de bulunan câmiler şunlardır: *Abdi Dede-Köprübaşı Câmii*, *Damad Mehmed Paşa Câmii*²⁰⁹, *Debbağhane Mahallesi Câmii*²¹⁰, *Cedid Mahallesi Câmii*²¹¹, *Belgrad Mahallesi Câmii*²¹², *Edirneli Bali Reis Bey Câmii*²¹³, *Şehid Osman Paşa Câmii*²¹⁴, *Fethiye-Hüdavendigâr Kilise Câmii*, *Hacı Balaban-Köprübaşı Mescidi*, *Hacı Mustafa ve Hacı Durmuş Câmii*²¹⁵, *Hacı Mukbil Câmii*²¹⁶, Niş kalesinde bulunan *Hacı Mustafa Câmii*²¹⁷, *Hacı Bekir Mahallesi Mescidi*²¹⁸, *Hacı Ebubekir Câmii*, *Hacı Hüseyin Câmii*, *Hacı Muslihiddin Câmii*, *Hacı Piri Bey Câmii*, *Hacı Süleyman Câmii* ve *Zaviyesi*, *Hamza Bey*

²⁰³ *Salnâme-i Vilâyet-i Prizren*, H.1291 (M.1874), 2 defa, s. 99-100.

²⁰⁴ Samî, "Niş", *Kâmûsu'l-A'lâm*, C. VI, s. 4631.

²⁰⁵ Mehmet İbrahimgil, "Eski Yugoslavya", *Günümüz Dünyasında Müslüman Azınlıklar, III. Kutlu Doğum İlmî Toplantısı*, İstanbul: T.D.V. İSAM Yayınları, 1998, s. 157.

²⁰⁶ B.O.A., *Evkaf Defteri*, No: 13839/3; E. Çelebi, *Seyahatname*, C. 5. s. 363; Kiel, "Niş", s. 148.

²⁰⁷ Dernschwam, a.g.e., s. 25.

²⁰⁸ Dernschwam, a.g.e., s. 27.

²⁰⁹ Ekrem H. Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya*, C. III, 3. Kitap, İstanbul: Bilmen Basımevi, 1981, s. 129.

²¹⁰ B.O.A., *Hatt-ı Hümayûn*, No: 1605/11.

²¹¹ B.O.A., *Evkaf Defteri*, No: 13839/5.

²¹² B.O.A., *Evkaf Defteri*, No: 13839/3.

²¹³ B.O.A., *Evkaf Defteri*, No: 13839/3; Ayverdi, a.g.e., C. III, 3. Kitap, s. 129.

²¹⁴ B.O.A., *Evkaf Defteri*, No: 13839/2.

²¹⁵ V.G.M.A. Defter No: 731, sene 1142 H. (1729M.), sayfa no 2, sıra no 2.

²¹⁶ Ayverdi, a.g.e., C. III, 3. Kitap, s. 130.

²¹⁷ B.O.A., *Hatt-ı Hümayûn*, No: 1529/41; B.O.A., *Hatt-ı Hümayûn*, No: 1500/4; B.O.A., *Hatt-ı Hümayûn*, No: 1514/57; B.O.A., *Hatt-ı Hümayûn*, No: 1514/64;

²¹⁸ B.O.A., *Evkaf Defteri*, No: 13839/3.

*Câmi*²¹⁹ ve İmareti, Niş kalesi İstanbul Kapısı dâhilinde bulunan *Varoş Câmi*²²⁰, Niş kalesinde bulunan *Tekke Câmi*²²¹, *Burmali Câmi*²²², *Hüseyin Kethüda Câmi* ve *İslâm Ağa Câmi*.²²³ İslâm Ağa Câmi, (XIX. yüzyılın sonlarında harap olunca İslâm Ağa isminde birisi tarafından, temelini varıncaya yenilenmişti).²²⁴ Mehmed Bin Mihal Koçi Bey Câmi, Mehmed Bin Minnet Câmi, Musli veya Musili Câmi adlarındaki câmi (Evliya Çelebi'nin övgüyle bahsettiği bir câmidir).²²⁵ Niş kalesinde bulunan *Sultan Süleyman Han Câmi*²²⁶, Sadrazam Yeğen Mehmed Paşa'nın yaptırdığı *Fethiye Câmi*²²⁷, Osman Paşanın ihya ettiği *Bayraklı Câmi*²²⁸, Niş kalesi varoşunda Taşgir mahallesinde bulunan *Veziriazam Osman Paşa Câmi*²²⁹, Şeyh Hacı Süleyman Mescidi veya Şeyh Süleyman Câmi (varoşta Taşköprü mahallesinde *Şeyh Süleyman Câmi* adıyla bilinmektedir). *Terzi Başı Hacı Durmuş Câmi*, *Tekye Mescidi*²³⁰, *Yahya Paşa Câmi*²³¹ ve *Yeğen Mehmed Paşa Câmi* isimleri bilinen diğer câmilerdir.²³²

Kale İçi Câmi: Morava'nın Dere kolu, İskra'nın sağ sahilindedir. Zamanla yıkılıp yeniden yapıldığı anlaşılmaktadır. Zira kalenin geniş avlusundaki câmi, Viyana yenilgisi ardından, XVIII. yüzyılın başında Avusturyalıların bütün Sırbistan, Makedonya ve Bosna-Hersek'i yakıp yıktıkları 1717-1739 senelerinden sonra yapılmış olmalıdır. Ancak bunun inşa tarihi tam olarak tespit edilememiştir. Bununla birlikte kitabelerden kale ve istihkâmın Sultan Mecid zamanında, 1273/1852'de yapıldığı anlaşılmaktadır. Fakat mükemmel işçiliği, topuzlu parmaklıkları ile bir XVII. yüzyıl sonu veya XVIII. yüzyıl başlarına ait gibi görünen câmi, XIX. yüzyıl ortaları eseri gibi durmamaktadır. Çünkü XIX. yüzyıl ortasında yapılan kale kapısı, baruthane vesairenden çok farklı bir tarzdadır. Bu sebeple câmi, ikinci bir kalenin varlığını hatırlatmaktadır. Câmi, dört tarafından tuğla ile sarılmış kesme taşla yapılmış olup

²¹⁹ B.O.A., *Hatt-ı Hümayûn*, No: 1533/78; B.O.A., *Hatt-ı Hümayûn*, No: 1534/27; B.O.A., *Hatt-ı Hümayûn*, No: 1550/52.

²²⁰ B.O.A., *Hatt-ı Hümayûn*, No: 1572/40.

²²¹ B.O.A., *Hatt-ı Hümayûn*, No: 1589/34; B.O.A., *Evkaf Defteri*, No: 13839/4.

²²² B.O.A., *Evkaf Defteri*, No: 13839/3.

²²³ Goran Milosavljevič (Горан Милосављевић), “Niške Džamije u Osmanskim Popisima i Delima Putopisaca, (Niške Džamije u Osmanskim Popisima i Delima Putopisaca: Пет Векова Доминације Ислама)”, *Zbornik (зборник)*, Niş: nr. 22, 2013, s. 105; Ayverdi, a.g.e., C. III, 3. Kitap, s. 130.

²²⁴ Ayverdi, a.g.e., C. III, 3. Kitap, s. 130.

²²⁵ Ayverdi, a.g.e., C. III, 3. Kitap, s. 131.

²²⁶ B.O.A., *Hatt-ı Hümayûn*, No: 1526/20759; Ayverdi, a.g.e., C. III, 3. Kitap, s. 131.

²²⁷ B.O.A., *İrade-i Meclis-i Vâlâ*, No: 527/23661.

²²⁸ B.O.A., *İrade-i Meclis-i Vâlâ*, No: 529/23724.

²²⁹ B.O.A., *Hatt-ı Hümayûn*, No: 1626/6.

²³⁰ Ayverdi, a.g.e., C. III, 3. Kitap, s. 132.

²³¹ B.O.A., *Evkaf Defteri*, No: 13839/4.

²³² B.O.A., *İrade-i Meclis-i Vâlâ*, No: 549/24651; Ayverdi, a.g.e., C. III, 3. Kitap, s. 132.

yakın vakte kadar harabe halinde idi. Ayverdi, yakın zamanlarda iki tarafına ikişer oda eklendiğini belirtmiştir. Söz konusu eklentiler 1923’de neşredilen Minnetti’nin kitabında yoktur. 1964’de ekleme binalar kaldırılmıştır. Câmînin 1977’deki tamirâtı çok yavaş yapılmıştır. Câmînin, seyyahlar için çok kıymeti vardır. Câmînin tamirâtının yavaş yürümesi, muhtemelen Osmanlılar’a ait eserlerin nasıl bir itina gösterilerek korunmakta olduğu izlenimini devam ettirmek içindir.²³³

Osmanlı hâkimiyetinin son senelerinde Niş’de 19 câmî bulunmakta olduğu kaydedilmektedir.²³⁴ Zamanımıza ulaşabilen iki câmîden birisi 1896’da şiddetli bir sel nedeniyle harap olmuştur.²³⁵ 1970-1980 yılları arasında iyi bir şekilde restorasyonu yapılmıştır. İslâm Ağa Câmîi ise 17 Mart 2004 tarihinde Kosova’daki Kilise tahribi olayları neticesinde yüzlerce Sırp radikal grup tarafından yakılmıştır.²³⁶ İslâm Ağa Câmîsi restorasyon gördükten sonra şu an Niş’te bir ve tek açık câmî olarak görevini yerine getirmektedir.

2. Tekke, Zaviye ve Türbeler

Niş şehri Köprübaşı’nda yer alan *Bektaşî Tekkesi* ile *Zahide Bacı* ve *Haydar Kethüda* tekkeleri Evliya Çelebi’nin özellikle söz ettiği yerlerdendir. Haydar Kethüda Tekkesi’ne ait bir de çeşme vardır. Yine aynı tekkenin hemen yakınında muhtemelen meşhur Mihaloğulları ailesinden olan Mihalzâde’nin ziyaretgâhı bulunmaktadır.²³⁷ Ayrıca *Ali Bey b. Mihalzâde Zaviyesi* onunla birlikte derviş tekkesi, imaret ve kuyu²³⁸, *Hacı Süleyman Zaviyesi*, *Köprübaşı Tekkesi*²³⁹, *Şeyh Seyyid Mustafa Halveti Tekkesi*, *Şeyh İbrahim Dürdi Baba Türbesi*²⁴⁰, Leskofça kasabasındaki Halveti Tekkesi ve Sadi Tekkesi²⁴¹ ile İvranya’daki İsa Bey Türbe ve Zaviyesi²⁴² de bölgede isimleri tespit edilebilen eserlerdendir.

²³³ Ayverdi, a.g.e., C. III, 3. Kitab, s. 131.

²³⁴ Kiel, “Niş”, s. 149.

²³⁵ Eren, “NİŞ”, a.g.md., C. IX, s. 297.

²³⁶ Kiel, “Niş”, s. 149.

²³⁷ Kiel, “Niş”, s. 148.

²³⁸ Dimitriye Milenkoviç, Slavko Sariç, *İstorija Niša I od Najstarijih Vremena do Oslobodjenje od Turaka 1878 Godine*, Niş: Gradina i Prosveta Yayınları, 1983, s. 122; Ayverdi, a.g.e., C. III, 3. Kitab, s. 132.

²³⁹ Köprübaşı Tekkesi Evliya Çelebi’ye göre ünlü bir tekkedir. Bu tekkenin Taşköprü mahallesindeki Hacı Süleyman Tekkesi’yle aynı olması mümkündür. Bk. Ayverdi, a.g.e., C. III, 3. Kitab, s. 132.

²⁴⁰ Türbe Belgrad Mahallesindedir. Türbenin varlığı Niş muhafızı Mahmud Paşa’nın bu türbeye vakfettiği ekmeççi dükkanından anlaşılmaktadır. Bkz. Ayverdi, a.g.e., C. III, 3. Kitab, s. 132.

²⁴¹ Ayverdi, a.g.e., C. III, 3. Kitab, s. 94.

²⁴² Ayverdi, a.g.e., C. III, 3. Kitab, s. 71.

3. Hamam ve eşmeler

Niş’de bulunan Osmanlı dönemi eserlerinden diğere bir grubu da hamam, çeşme ve sebillerdir. XVI. yüzyılda Niş’te iki hamam olup daha sonra Hüseyin Sipahi Semendire Sancak beyinden ve Niş kadısından izin alarak Niş’te bir hamam yaptırdı.²⁴³ Tespit edilebilen bu tür eserlerin isimleri şunlardır: Ali Bey b. Mihal Hamamı, Mehmed b. Minnet Bey Hamamı, Haydar Kethüda Çeşmesi²⁴⁴, Yusuf Bey Çeşmesi ve Zahide Bacı Sebili. Evliya Çelebi, Haydar Kethüda Çeşmesi’nin meşhur olduğunu ve 1590-1591 tarihini taşıdığını, Yusuf Bey Çeşmesi’nin 1627-1628 senesini gösterdiğini ve Zahide Bacı’nın ise türbesinin bulunduğunu belirtir.²⁴⁵ Ayrıca Leskofça’da Hüseyin Ağa Hamamı²⁴⁶, Şarköy’de 2 muhtasar hamam²⁴⁷ ile İvranya’da bir hamam vardır.²⁴⁸

4. Vakıflar ve Çiftlikler

1521 ve 1523 senesine ait verilerden Niş’te Ali Bey Mihail Vakfı, Suleyman Paşa Vakfı, Mehmet Bey Minet Vakfı, Mihal Koçun oğlu Mehmed Vakfı, Fırıncı Sinan’ın eşi Çiçek Hanım Vakfı, Abdi Dede Vakfı, Hacı Balaban Vakfı, Hoca İbrahim Vakfı, Hamza Cerrah Vakfı, Hacı Durmuş Vakfı, Bali Yadranlı Vakfı, Mustafa Baba Vakfı²⁴⁹ ve Abdurrahman b. Hüseyin Vakfı²⁵⁰ olmak üzere 13 adet vakıf bulunduğu tespit edilebilmiştir.

²⁴³ Milenkoviç, a.g.e., s. 128.

²⁴⁴ Çeşme’nin kitabesinden 989/1581 tarihinde yapıldığı anlaşılmaktadır, Kiel, “Niş”, s. 148.

²⁴⁵ Ayverdi, a.g.e., C. III, 3. Kitap, s. 132-133.

²⁴⁶ İstanbul’da Çemberlitaş ile Çarşıkapısı arasında çatılı bir câmi ve kiliseden bozma küçük Ayasofya Câmi ile bu câmiin yanındaki 36 hücrelik (göze) büyük bir tekkenin Çardaklı Hamamı ve Kırklareli’nde bir çift hamamın kurucusu olan Babüssaade Ağası Hüseyin Ağa’nın evkafından olduğu bilinmektedir. Tahrîr defterlerinden anlaşıldığına göre Hüseyin Ağa’nın Leskofça’daki hamamının yıllık 1900 akçe geliri olduğu anlaşılmaktadır. Hüseyin Ağa’nın hayratı için tahsis ettiği vakıf eserler arasında Leskofça’da yıllık 2100 akçe gelir getiren değirmenler vesaire de vardır. Bkz. Ayverdi, a.g.e., C. III, 3. Kitap, s. 94.

²⁴⁷ Ayverdi, a.g.e., C. III, 3. Kitap, s. 222.

²⁴⁸ Zdravkoviç, eserinde İvranya’ya çok yer ayırmış, eserine bir hamam ile bir de çeşme rölövesi koymuş olmasına karşın câmilerden hiç söz etmemiştir. Zaten bir yüzyıl önce Sırlar onların tamamını yıkmıştı. Yazar hamamın banisinin bilinmediğini, muhtemelen XVIII. yüzyıl eseri olduğunu ve 1954 – 1955 yıllarında tamir gördüğünü belirtir. Hamam, büyük ihtimalle Prizren’de bir câmi yaptırmış olan Mehmed Paşa’nın vakfı olmalıdır. Zira Köstendil sancak beyliğinde de bulunmuş olan Mehmed Paşa, düzenlediği vakfiyesinde câmiin akarları arasına İvranya’da yaptırmış olduğu bir hamamı da almıştır. Ayverdi, a.g.e., C. III, 3. Kitap, s. 72.

²⁴⁹ Milenkoviç, a.g.e., s. 127.

²⁵⁰ Abdurrahman b. Hüseyin tarafından kurulan vakıf Niş şehrindeki kalenin içinde bulunmaktadır. Vakfiyeye göre vakfedilen mallar şunlardır: Kale içinde Hacı Mustafa ve Hacı Durmuş Câmi mukata olarak 2880 akçe, çarşıda alt katında ahır, üst katında odalar olmak üzere iki katlı ev, ev yakınında 8 dükkân, alt katında ahır üst katında odalar olmak üzere iki katlı 32 odalı ev, ocaklı ev, aynı çarşıda 3 dükkân ve kalenin dışında Yagodina mahalesinde bir çiftlik. Vakfın şartları ise şunlardır: Kendisi hayatta olduğu müdetçe vakfın yönetimi ve tamirinin kendi üzerinde, vefatından sonra ise azadlı kölelerinin büyüklerinden reşid olanların üzerinde olması, 3 adet ev, 20 dükkân ve çiftlikten her yıl elde edilen gelirin öncelikli olarak vakfın bakım ve onarım gereken yerlerine harcanması, sonra günde 6 akçe mütevelliyeye ve günde 2 akçe de vakıf nazırına

Niş'te bulunan çiftlikler şunlardır: Hacı Davud Çiftliği²⁵¹, Mustafa Bey Çiftliği, Hacı Hafız Çiftliği²⁵², Abdülkerim Bey Çiftliği²⁵³, Kanaviçe Çiftliği²⁵⁴, Lalanca Çiftliği²⁵⁵, Ağus Ağa Çiftliği, Raşid Ağa Çiftliği²⁵⁶, Molla Ömer Çiftliği²⁵⁷, İmam Çiftliği²⁵⁸, Binali Çiftliği, Emin Ağa Çiftliği, Hasan Bey Çiftliği, Macık Çiftliği, Turna Çiftliği, Kiremithane Hanım Çiftliği, İskender Çiftliği, Köprülü Çiftliği, Çolak Ahmed Çiftliği, Moyu Ağa Çiftliği, Kostadin Çiftliği, Mahmud Paşa Çiftliği²⁵⁹, Ahmet Bey Çiftliği, Ali Ağa Çiftliği, Cedid İbrahim Bey Çiftliği, Eğridereli Çiftliği, Ene Türbesi Çiftliği, Hacı Ali Çiftliği, Hacı Memiş Çiftliği, Hacı Miras Çiftliği, Hacı Nabi Çiftliği, Hafızağa Çiftliği, Karabacak Bahçesi Çiftliği, Kara İbrahim Çiftliği, Korişka Çiftliği, Kirkesto Çiftliği, Köseoğlu Şerif Ağa Çiftliği, Kosta Çiftliği, Kula Çiftliği, Mehmet Burcu Çiftliği, Muhammed Bey Çiftliği, Muslu Mehmed Ağa Çiftliği, Orsofça Çiftliği, Polilola Çiftliği, Softa Çiftliği, Şişman Arif Çiftliği, Terzi Ali Ağa Çiftliği ve Tuzcu Hasan Ağa Çiftliği.²⁶⁰

5. İmaret ve Hanlar

Niş'te Osmanlı külliyelerinin önemli birimleri arasında yer alan imaret ve hanlar da bulunmaktadır. Bunlardan sadece iki tanesinin ismi tespit edilebilmiştir. Onlar da Mehmet b. Minnet Bey İmaretini ile Memi Çavuş Hanı'dır.²⁶¹ Ancak Evliya Çelebi Şehirköy'de de bir Çarşı Hanı olduğunu belirtmiştir.²⁶²

6. Kaleler

Niş Kalesinin üç kapısı vardır. Ana Kapı'sı İstanbul Kapısı, İstanbul Kapısı'nın sağ tarafında Vidin Kapısı, sol tarafında ise Belgrad Kapısı vardır.²⁶³

verilmesi, vakfın artan parasından bir kısmının vakfa ait yerlerin kiralalarıyla ilgilenen kişiye ve diğer kısmının da Mekke ve Medine fukarasına verilmesi. Bkz. V.G.M.A. Defter No: 731, sene 1142 H. (1729M.), sayfa no 2, sıra no 2.

²⁵¹ B.O.A., ML. VRD. *Temettuât Defteri*, No: 11174/2.

²⁵² B.O.A., ML. VRD. *Temettuât Defteri*, No: 11174/6.

²⁵³ B.O.A., ML. VRD. *Temettuât Defteri*, No: 11142/2.

²⁵⁴ B.O.A., ML. VRD. *Temettuât Defteri*, No: 11157/2.

²⁵⁵ B.O.A., ML. VRD. *Temettuât Defteri*, No: 11046.

²⁵⁶ B.O.A., ML. VRD. *Temettuât Defteri*, No: 11062.

²⁵⁷ B.O.A., ML. VRD. *Temettuât Defteri*, No: 11074.

²⁵⁸ B.O.A., ML. VRD. *Temettuât Defteri*, No: 11084.

²⁵⁹ Hasan Babacan, Abidin Temizer, "XIX. Yüzyıl Ortalarında Niş Sancak Merkezinde Ekonomi ve Meslekler" *Osmanlı Dönemi Balkan Ekonomisi*, ed. Zafer Gölen vd., Ankara: Uluslararası Balkan Tarihi Araştırmaları Komitesi Gece Kitaplığı, 2018, s. 183.

²⁶⁰ Ayhan, *Rumeli ve Akdeniz Adalarında Türk Varlığı*, s. 321.

²⁶¹ Ayverdi, a.g.e., C. III, 3. Kitap, s. 132.

²⁶² Ayverdi, a.g.e., C. III, 3. Kitap, s. 222.

²⁶³ BOA, *İrade-i Meclis-i Vâlâ*, No: 271/10478.

Kaynaklarda yer alan bilgilerden Niş’de Osmanlı öncesinde de bir kalenin bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Birinci Haçlı seferi (1096) tarihçisi olan Türelî William, Niş kalesinin muhkem duvar ve kaleleriyle büyük bir garnizona sahip olduğundan bahseder.²⁶⁴ Niş kalesinin Osmanlı döneminde restore edilmesi ve kullanılmış hale getirilmesi muhtemelen Niş Taş Köprü’sünün yapılma dönemine dayanır (1619).²⁶⁵

Evliya Çelebi’nin Niş kalesi hakkında verdiği ayrıntılı bilgi, şehrin içine yöneliktir. Bunun da tarihi XVII. yüzyıl ortalarına, 1660 yılına aittir. O, Niş kalesinin içinde hiçbir bina bulunmadığını, kalenin içinde bir han avlusuna benzer meydanlık bir alan olduğunu bildirir.²⁶⁶ Bu kale İskra nehrinin sol sahilindeki düzlükte olan asıl şehrin içindedir. Günümüzde ise sağ sahilde olan geniş bir ordugâh şeklinde bir XIX. yüzyıl kalesi, daha doğrusu bir istihkâmı vardır. Bu istihkâmın avlusunda da bir câmi bulunmaktadır ki buna “Câmi ve Mescitler” başlığı altında değinilmiştir.

Ayrıca Pasarofça Antlaşması’yla (1718) Sırbistan’ın kuzey yarısının Avusturya’ya bırakılması nedeniyle Osmanlılar 1723 yılına kadar Niş’te yeni teknikler kullanarak büyük bir kale inşa etmişler²⁶⁷ ve kalenin nehir tarafındaki cephesine de 25 top yerleştirmişlerdir.²⁶⁸

Ayverdi, kale hakkında şu bilgileri vermektedir: Kale, çok geniş yapılmış ve birçok kapısı olan bir ordugâh ya da XIX. yüzyıldaki ifadesiyle istihkâm adı verilen cinstendir. Duvarları ince olup üstlerinde akıntı yeri ile doğal mazgal ya da burç veya kule bulunmamaktadır. Aksine altlarında sığınaklar olan dolambaçlı surlar, güllerin tesirini kırarak kalın bir toprak tabyasıyla örtülüdür. Ayrıca kalede cephanelik, depo olarak kullanılmış birçok bina, hamam, câmi ve bir de konak vardır. Kalenin kapısı kesme taştan yapılmış olup Osmanlı geleneğine aykırı şekilde süslü bir eserdir. Kapının derinliği fazladır. Ortada bir nöbetçi eyvanı (terası), ön ve arkada ikişer oda vardır. İnşaatı tamamen kesme taştandır. İç taraf düz kesme taş duvardır. Arka odaların topuz parmaklıklı pencereleri görülmektedir. İki taraftaki kemerlerin oranı, silmeler, baş nöbetçi yerleri ve arkadaki gayet düzgün işlenmiş temiz topuz parmaklıklar bir XIX. yüzyıl işine hiç benzemez. Bunlar câmi ve hamam dâhil XVII. yüzyıl sonu ya da XVIII. yüzyıl başı eseri gibi durmaktadır.²⁶⁹

²⁶⁴ Kiel, “Niş”, s. 147.

²⁶⁵ Milenkoviç, a.g.e., s. 115.

²⁶⁶ Ayverdi, a.g.e., C. III, 3. Kitap, s. 133.

²⁶⁷ Mehmet Hacısalihioğlu, “Sırbistan”, *D.İ.A.*, C. XXXVII., İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2009, s. 122.

²⁶⁸ Eren, “Niş”, *İ.A.*, C. IX, s. 296.

²⁶⁹ Ayverdi, a.g.e., C. III, 3. Kitap, s. 133;

Ayverdi'nin kale hakkındaki diğer bilgileri şunlardır: Kalenin kapısının çok üstünde bir satırda ikişer beyitten, 6 sırada 12 beyitlik bir kitabe vardır. Kuzeyde, Belgrad Kapısı denilebilecek tarafta iki kenarı burma sütunlu olup, sütunlarla çerçeve arası lale ve şakayıklarla bezenmiştir. Zencirek süsler de barok kırmasıdır. Güney tarafında üstünde Sırpça ve Fransızca *Pres de l'Eau* levhalarını taşıyan su kapısı vardır. Kapının dış tarafıdır, resimde istihkâmlardan bir kısmı da belli olmaktadır. Bu kapı tarafında bir açık hava amfisi yapılmıştır. Metrisler ve istihkâmlar yilankavi (dolambaçlı) bir gidişle, birbirine dolambaçlı yollarla bağlı olarak devam eder. Yükseklikleri şimdi görüldüğünden çok fazla idi. Etraftan çıkan molozlar yollara doldurulmuştur. Bazıları da çocuklar için oyun sahası yapılmıştır.²⁷⁰ Kalede iki halvetliği ve bir de soğukluğu bulunan bir hamam vardır. Yan duvarları iki tuğla, bir kesme taş sırasıyla yapıldığı halde soğukluk yüzü döküntülüdür. Kalede kale muhafızı Paşaya ait bir de konak yapılmıştır. Ancak yalnızca kapısı ile içeride bina kalıntıları vardır. Kapısında Sırpça ve Fransızca saray ismiyle şişirilmiş birer levha vardır. Bir de üstünde Sırpça “burada Türk Kaptan Paşa yatıyor” levhasını taşıyan ufak bir bina vardır. Ayrıca ikisi ufak, birisi dar pencereleri olan 3 ambar binası daha vardır.²⁷¹ Kalede bir de Sultan Mecid zamanında yapılmış olan bir cebehane (baruthane) bulunmaktadır. Döşemeleri şimdi yol seviyesinden aşağıda kalmış altı göz kemerin orta gözünden asıl mahzene girilmektedir. Bina neredeyse tamamen tuğladan yapılmıştır. Yalnız bölmeler döküntülüdür. Baruthanenin girişine bir de Yunanca kitabe (fronten) oturtulmuştur. Üstü kiremitle kaplıdır. Kapının üstünde yukarısında Sultan Mecid tuğrası bulunan talik yazı ile yazılmış bir kitabe vardır.²⁷² Kale ile ilgili 1854 tarihli bir belgede kalenin tamir esnasında onun harita şeklinde çizimi bulunur.²⁷³ Ayrıca bölgede iki kale daha vardır. Bunlardan biri Şehirköy kalesi²⁷⁴ diğeri ise İvranya kalesidir.²⁷⁵

7. Köprüler

Niş bölgesinde üç köprünün ismi tespit edilebilmiştir. Bunlar *Mehmed Paşa Köprüsü*, *Ak Köprü* ve *Hüseyin Paşa Köprüsü*'dür. Mehmed Paşa Köprüsü Niş'de bulunmaktadır. Evliya Çelebi, şehir içinde İskra nehri üzerinde bulunan bu köprünün inşa

²⁷⁰ Ayverdi, a.g.e., C. III, 3. Kitap, s. 134.

²⁷¹ Ayverdi, a.g.e., C. III, 3. Kitap, s. 134.

²⁷² Ayverdi, a.g.e., C. III, 3. Kitap, s. 134.

²⁷³ B.O.A., *İrade-i Meclis-i Vâlâ*, 271/10478.

²⁷⁴ Machiel Kiel, “Şehirköy”, *D.İ.A.*, C. XXXVIII, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2010, s. 454.

²⁷⁵ Ayverdi, a.g.e., C. III, 3. Kitap, s. 222.

tarihini 1619 olarak gösterir. Köprübaşı mahallesi diye birçok defa anılan yerin ismi büyük ihtimalle bu köprü esas alınarak verilmiş olsa gerektir.²⁷⁶

Ak Köprü, İvranya'da (Vranje), İvranya köyü deresi üstünde 4,95 m. açıklığında tek gözlü bir köprüdür. Düzgün kesme taştan yapılmıştır. Köprü'nün ortasında parlak, içte bir yanında "Ya Hâfız", iki yanında dörder satır yazılmış bir kitabesi vardır. Ancak kitabenin tamamı ne fotoğrafından, ne de üstünden kalemle geçilmiş suretinden okunabilmiştir. Bununla birlikte vâkıfının Ayşe Hanım ve tarihinin de 1844 olduğu tespit edilebilmiştir.²⁷⁷

Hüseyin Paşa Köprüsü de İvranya'da bulunmakta olup Ak Köprü gibi 4,9 m. açıklığındadır. Ancak 1929'dan önce meydana gelen şiddetli bir sel, kemeri yıkmıştır. Daha sonra köprü'nün yerinde ahşap bir geçit yapılmıştır. Bu köprü'nün güzel üçte bir zıtlığıyla yazılmış kitabesinin bir fotoğrafı ile kalemle çizilmiş bir sureti olsa da çok eksik olduğu için okumaya elverişli değildir.²⁷⁸

B. KAZALAR

1. Leskofça

Leskofça (Leskovac), Niş şehrinin 35 km güneyinde olup Osmanlı devrinde birçok şairin vatanı olan 9.790 kişilik nüfusa sahip bir kaza merkezidir.²⁷⁹ Yahya Kemal'in dedelerinin bir kolu da buraya yerleşmiştir.²⁸⁰ Ayrıca XIX. yüzyılda yaşamış olan meşhur şair Leskofça'lı Galib de burada doğmuştur.²⁸¹

Leskofça'nın ortasından Veternica nehri geçmektedir. Ayrıca Leskofça'nın vadisi de bulunmaktadır. Batı, güney ve doğu tarafından dağlarla sınırlı olup kuzeyde ise Dobriç havuzlarını geçerek Niş vadisine çıkan Leskofça vadisi, Güney Morava bölgesinde Sırbistan'a ait en büyük vadi sayılır. Leskofça vadisi su varlığı açısından zengin olup oradan Güney Morava, Veternica, Jablanica, Pusta Reka, Crnatovačka, Toplica ve Vlasina nehirlerine akmaktadır.²⁸²

²⁷⁶ Çelebi, *Seyahatname*, s. 363; Ayverdi, a.g.e., C. III, 3. Kitap, s. 133; Milenkoviç, a.g.e., s. 116.

²⁷⁷ Ayverdi, a.g.e., C. III, 3. Kitap, s. 72.

²⁷⁸ Ayverdi, a.g.e., C. III, 3. Kitap, s. 72.

²⁷⁹ Şemseddin Samî, "Leskofça", *Kâmûsu'l-A'lâm*, C. V, İstanbul: Mihran Matbaası, H.1316 (M.1898), s. 3991.

²⁸⁰ Ayverdi, a.g.e., C. III, 3. Kitap, s. 94.

²⁸¹ İsktender Pala, "Leskofçalı Galib", *D.İ.A.*, C. XXVII., Ankara: T.D.V. Yayınları, 2003, s. 140.

²⁸² Stanoje Stanojeviç, "Leskovac", *Narodna Enciklopediya Srpsko-Hrvatsko-Slovenačko*, C. 2, Zagreb: Bibliografski Zavod D. D. Yayınları, 1928, s. 635.

Osmanlı vakıflarıyla ilgili araştırmaları bulunan Sırp tarihçilerden Olga Zirojeviç, Radmila Tričkoviç ve Milan Vasiç Leskofça'da Sultan II. Bayezid Câmî²⁸³, Yeni Câmî, 3 mescit, musalla, zaviye, hamam, kervansaray, mektep ve köprü gibi İslâm dinine ait mimarî eserlerin bulunduğunu belirtmişlerdir.²⁸⁴

1874 tarihli Prizren Vilâyeti Salnâmesine göre Leskofça'da 2689 ev, 5 câmî²⁸⁵, 2 medrese, 6 tekke, 4 müslüman sıbyan mektebi, 1 rüşdiye, 1 hıristiyan mektebi, 1 kilise, 901 dükkân, 14 han, 3 meyhane, 13 mağaza, 34 fırın, 20 kahve hane, 480 karhane, 13 debbağhane, 95 değirmen ve 3 demir madeni vardı.²⁸⁶

2. Şehirköy

Şehirköy (Pirot)'un ilk izleri Roma dönemindeki III. asırda Tabula Peutingeriana'da rastlanmıştır. Burada Niş-Sofya yolunda Turres diye işaretlenen bir gözetleme kulesine rastlanmıştır. Bu kule VI. asırda Slav istilası zamanında yok edilmiştir. Bulgaristan Sırbistan ve Bizans sınırında hassas bir yerde bulunan şehir tarihte birçok kere el değiştirmiştir. Şehirköy'ün kalesi kim tarafından ve ne zaman yapıldı bilinmiyor ama muhtemelen X. asrın ikinci yarısında Bizanslılar tarafından inşa edilmiş olabilir. Osmanlı kaynaklarında bazen Şarköy olarak da geçer. Kara ve demiryolu üzerinden Belgrad, Sofya ve İstanbul önemli bir bağlantı noktası olup bugün küçük bir sanayi şehri durumundadır. Ortaçağ'dan kalma ufak bir kalenin etrafında gelişmiş olan şehir, Osmanlı devrinde Paşa livâsında uzun zaman kadılık merkezi olmuştur. I. Murad (1362-1389) zamanına Osmanlı güçleri Balkanlar'da ilerledikleri, Sofya ve Niş'e hâkim oldukları sırada ana yol üzerinde ve nehrin kıyısında bulunan kaleyi 1386'da ele geçirmişler, müslümanlar ondan sonra Şehirköy'e yerleşmeye başlamışlardır.²⁸⁷

Osmanlı Devleti hâkimiyetinde şehirle ilgili en eski bilgi H. 932 (1525-1526) yılına ait Tahrîr Defteri'ne (B.O.A.. TD. No: 130, H.932) dayanmaktadır. O devirde Şehirköy beş

²⁸³ Leskofça'da en eski ve en önemli vakıflardan birisi Saltan II. Bayezid câmî olmuştur. II. Mehmed zamanında Leskofça tamamen Osmanlıların eline girer ondan dolayı câmî II. Mehmed zamanında yapılma ihtimali vardır, Dragana Amedoski, "Leskovački Vakufi u Periodu od Osmanskog Osvajanja do kraja XVI. Veka", *Īstorijski Časopis*, Belgrad: Īstorijski Īnstitut, C. LVII., 2008, s. 138-139.

²⁸⁴ Amedoski, *Īstorijski Časopis*, s. 138.

²⁸⁵ Ayverdi, Leskofça'da Atik Câmii, Akşehir Mahallesi Câmii, Çarşı Câmii, Hacı İbrahim Câmii, Hamidiye Câmii, Sultan Bayezid Han Câmii, Tekye Mahallesi Câmii, Yakup Bey Câmii ve Malişeva Köyü Câmii (Leskofça'ya tabi İzmirlik nahiyesinde) olmak üzere dokuz câmînin bulunduğunu belirtmiştir. Bkz. Ayverdi, a.g.e., C. III, 3. Kitap, s. 94.

²⁸⁶ *Salnâme-i Vilâyet-i Prizren*, H.1291 (M.1874), 2 defa, s. 104-105.

²⁸⁷ Kiel, "Şehirköy", s. 454.

mahalleden oluşmaktaydı: Sultan Mehmed Han Câmii, Halil Bey Mescidi, Öte Yaka ve Asıl Bey mahalleleriyle sakinlerinin yarısı müslüman, yarısı da hıristiyanlardan oluşan Şehirli mahallesiydi. 1525 yılında Şehirköy’de bir câmi, dört mescit, bir hamam ve birkaç okul vardı. 1544’te 20 yılda şehrin pek fazla gelişmediği, yalnız Şeyh Bali Halife Mescidi ve Zaviyesi etrafında aynı isimle anılan yeni bir mahallenin kurulduğu anlaşılmaktadır. 1570 yılına ait kayıtlarda ise İskender Bey b. İbrahim Câmii adıyla yeni bir mahallenin oluştuğu dikkat çeker.²⁸⁸

Evliya Çelebi Şehirköy’de kalenin boş olduğunu ve kullanılmadığını fakat iyi durumda bulunduğunu kaydeder. Varoшта ise 1000 ev, birkaç câmi, yedi mektep, bir han, iki hamam ve 200 dükkândan meydana gelen bir çarşı bulunmaktaydı.²⁸⁹

Şehirköy’ün eski Atruni veya Atrubi şehri olma ihtimali olup bu şehrin Niş Sırbistan arasında olduğu belirtilir. İlk kez XVI. yüzyılda bu isimle kayda geçmiştir. Daha sonra XVI. ve XVII. yüzyıllarda Şehirköy büyük şirin bir kasaba haline gelmiş olup nüfusunun çoğunluğunu muhacir gelen Türkler oluşturmuştur. Şehir Nitekim XVIII. yüzyılda meşhur bir ticaret merkezi yeri olmuştur.²⁹⁰ Kasabaya XVIII. asır boyunca Yunan ve Ermeni tüccarları da yerleşmeye başlamıştır. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda ise hıristiyanlar nüfusun çoğunluğunu oluşturmuştur.²⁹¹

Şehirköy zamanla önemli ticaret ve zanaat merkezi haline gelmiştir. Şehrin yanından Nişava nehri geçmektedir. Sırbistan’ın en zengin yerlerinden bir olan Şehirköy kasabası koyun yetiştiriciliği, şarap, yün, deri, peynir ve özellikle kilimleriyle meşhurdu. Şehirköy kilimler Balkan yarımadasının her tarafında bulunuyordu.²⁹²

XIX. asırda Nişava nehrinin sağ kıyısında Sırpların yaşadığı Tiya Bara isimli yeni bir varoş bölgesi oluşmuştur. Ancak müslümanların önemli bir kısmı kalenin karşısında bulunan Galata mahallesinde yerleşmişlerdir.²⁹³

1291H. (1874M.) tarihli Prizren Vilâyeti Salnâmesine göre Şehirköy’de 2195 ev, 9 câmi, 3 müslüman mektebi, 3 tekke, 2 kilise, 1 havra, 2 hıristiyan ve 1 yahudi mektebi, 870

²⁸⁸ Kiel, “Şehirköy”, s. 454-455.

²⁸⁹ Kiel, “Şehirköy”, s. 455.

²⁹⁰ Stanoje Stanojevič, “Piroť”, *Narodna Enciklopedija Srpsko-Hrvatsko-Slovenačko*, C. 3, Zagreb: Bibliografski Zavod D. D. Yayınları, 1928, s. 471.

²⁹¹ Kiel, “Şehirköy”, s. 455.

²⁹² Stanojevič, “Piroť”, C. 3, s. 471.

²⁹³ Kiel, “Şehirköy”, s. 455.

dükkân, 22 han, 119 meyhane, 80 mağaza, 42 fırın, 31 kahve (kahve hane), 46 bahçe, 8 değirmen, 3 debbağhane, 2 hamam, bir büyük saat çalar, bir büyük muntazam hükümet konağı, 1 kale ve bir tabya (top yeri) vardı.²⁹⁴

Şehirköy'ün Beyoğlu, Balli²⁹⁵, Kırka ve Mestan köylerinde birer câmi olduğu bilinmektedir. Bunlardan Balli'dekinini adı Mağlayı-Zâde Ali Efendi Câmii, Kırka'dakinin adı Meylani-Zâde Mehmet Ağa Câmii, Mestan'dakinin adı ise Câmi-i Kebir'dir.²⁹⁶

3. İvranya

İvranya, Sırbistan'da Niş şehrinin 85 km. güneyinde, Priştina'nın ise 60 km. doğusundadır.²⁹⁷ 1093 senesinde İvranya'yı Yunanlılardan alan Jupan Vukan olmuştur. Daha sonra Sırlar kaybettiler fakat İvranya'yı tekrar geri alan Kral Milutin olmuş ve Osmanlılar'ın gelmesine kadar yani 1455'e kadar Sırların elinde kalmıştır. İvranya'daki Osmanlı hâkimiyeti 1878'e kadar devam etmiştir. İvranya Osmanlı döneminde ve bugüne kıyasla çok daha büyük bir ticari öneme sahipti. Kasabaya her taraftan ve özellikle Kosova, Makedonya, Bulgaristan ve Kuzey Sırbistan'dan gelenlerin olması onun önemini gösterir. Nitekim İvranya sanayisinin ürettiği en önemli iki ana ürün halatlar ve iplerdir. Tüccarlar bu ürünleri Bosna, Makedonya ve Bulgaristan'da satmaktaydılar. Kasabada bilinen zanaatlardan birisi de demircilik olup bu meslekle üretilen silah, balta, at nalı vs. ürünler tüm Balkan yarımadasında satılıyordu. İvranya maden pazarında da meşhurdur. Ayrıca onun yakınında bulunan İvranya Banyası kaplıcaları o günden bu güne değin faaliyet göstermektedir.²⁹⁸

İvranya'da Hanya Fatih Yusuf Paşa Câmii, Kurdoğlu Câmii, Mehmed b. Kemal-Kara Hoca Mescidi, Hızır Celebi Câmii, (İvranya yakınlarında Surdolica'da) Süleyman Paşa Câmii, Breşeva Köyü Câmii, Kratofoča Köyü'nde Ali Baba b. Hasan Câmii, Miratofça Köyü Câmii, Rahoviçe Köyü Câmii ve Tırnofça Köyü Câmii olmak üzere on adet câmi vardır.²⁹⁹

1874 tarihli Prizren Vilâyeti Salnâmesine göre İvranya'da 2069 ev, 5 câmi, toplan 270 öğrencinin okuduğu 5 müslüman mektebi, 2 medrese, 8 tekke, 1 hamam, 1 memleket

²⁹⁴ *Salnâme-i Vilâyet-i Prizren*, H.1291 (M.1874), 2 defa, s. 104-105.

²⁹⁵ Prokuple'ye bağlı Balçak köyü olabilir. Bkz. Ayverdi, a.g.e., C. III, 3. Kitap, s. 222.

²⁹⁶ Ayverdi, a.g.e., C. III, 3. Kitap, s. 222.

²⁹⁷ Ayverdi, a.g.e., C. III, 3. Kitap, s. 71-72-73.

²⁹⁸ Stanoje Stanojevič, "Vranje", *Narodna Enciklopediya Srpsko-Hrvatsko-Slovenačko*, C. 4, Zagreb: Bibliografski Zavod D. D. Yayınları, 1929, s. 1154.

²⁹⁹ Ayverdi, a.g.e., C. III, 3. Kitap, s. 71-72-73.

saati, 2 kilise, toplam 280 öğrencinin okuduğu 2 hıristiyan mektebi, 1 telgraf hattı, 990 dükkân, 14 han, 5 mağaza, 28 fırın, 86 meyhane ve 23 değirmen vardı.³⁰⁰

4. Ürgüp

Niş'in 35 km. güneybatısında, Toplica nehri kenarında kayalar üzerinde kurulmuş bir şehir olan Ürgüp (Prokuplje) günümüzde Sırbistan sınırları içerisinde bulunmaktadır. Eski adı farklı olup XIV. yüzyılın sonuna doğru Prokuplje adıyla tanınmaya başlamıştır. XVI. asrın ortalarında önemli bir ticaret merkezi haline gelmiştir. O devirde Dubrovnik yolunun, üzerinden geçmesi nedeniyle Ürgüp, güçlü bir Dubrovnik kolonisi olmuştur. Ürgüp'te XVII. yüzyılın sonuyla XVIII. asrın başlarında duraklama yaşanmaya başlamıştır.

Ürgüp'ün Antik çağdan kalma önemli kalesi vardır. Kaleye önce Bizanslılar daha sonra da Sırlar hâkim olmuştur. Ürgüp erken dönemde Osmanlılar'ın eline geçmişse de Segedin Antlaşmasıyla 1444 yılında iade edilmiş, bununla birlikte 1455 senesinde tekrar geri alınmıştır. 1689 yılında kısa bir süre için Avusturya hâkimiyetine giren Ürgüp, daha sonra 1877 senesine kadar Arnavutların daha sonra da Sırların eline geçmiştir.³⁰¹

Evliya Çelebi Ürgüp'e uğramışsa da şehir hakkında pek ayrıntılı bilgi vermemiştir. Ancak bu ufak kasabada da birkaç câmi olduğu bilinmektedir. Bunlardan ikisi Hacı Hızır Câmii ve Fatih Câmii'dir. Fatih Câmii, Viyana bozgunundan sonra birinci Avusturya istilasında harap olmuştur. Temmuz 1696 yılına ait bir tamir keşfinden hemen bakıma alınmazsa yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya olduğu anlaşılmaktadır.³⁰²

1874 tarihli Prizren Vilâyeti Salnâmesine göre Ürgüp'te 5 mahalle, 882 ev, 5 câmi, 1 medrese, 1 rüşdiye mektebi, 4 müslüman sıbyan mektebi, 1 hıristiyan mektebi, 1 kilise, 6 han, 229 dükkân, 1 mağaza, 6 kahve hane, 8 değirmen, 1 meydan saati, 13 çeşme, 88 müslüman köyü ve 53 de hıristiyan köyü, müslüman köylerinde 15 câmi ve 13 adet sıbyan mektebi vardı.³⁰³

³⁰⁰ *Salnâme-i Vilâyet-i Prizren*, H.1291 (M.1874), 2 defa, s. 112-113.

³⁰¹ Stanoje Stanojevič, "Prokuplje", *Narodna Enciklopediya Srpsko-Hrvatsko-Slovenačko*, C. 3, Zagreb: Bibliografski Zavod D. D. Yayınları, 1928, s. 706-707.

³⁰² Ayverdi, a.g.e., C. III, 3. Kitap, s. 246.

³⁰³ *Salnâme-i Vilâyet-i Prizren*, H.1291 (M.1874), 2 defa, s. 116.

8. TABLO: NİŞ SANCAĞINDAKİ OSMANLI MİMARİ ESERLERİ (1868) ³⁰⁴

NİŞ SANCAĞI KASABALARINDAKİ EV, DÜKKÂN VE DİĞER BİNALARIN SAYISI							
EMLAK TÜRÜ	İZNEPOL	ŞEHİRKÖY	LESKOFÇA	ÜRGÜP	İVRANYA	NİŞ	TOPLAM
CAMİ	2	7	6	4	4	18	40
HANE (EV)	237	1853	1951	886	1759	3077	9763
DÜKKÂN	29	910	876	223	814	1389	4241
MAĞAZA	1	79	22	1	7	50	160
HAN	12	30	27	13	12	75	169
HAMAM	-	2	1	1	1	4	9
DEĞİRMEN	9	11	-	29	23	5	77
FIRIN	3	35	34	-	16	52	140
DEBBAĞHANE	1	3	12	2	5	26	49
MEYHANE	21	119	-	2	72	47	261
KOĞUŞ VE KARAKOLHANE	-	-	-	-	-	18	18
TABYA VE TOPHANE	-	-	-	-	-	10	10
CEPHANE	-	-	-	-	-	7	7
ISLAHHANE	-	-	-	-	-	1	1
TELGRAFHANE	-	1	1	-	1	1	4
HASTAHANE	-	-	-	-	-	1	1
FABRİKA	-	4	35	1	-	14	54
KIŞLA	-	-	-	-	-	4	4
AMBAR	2	11	-	-	2	19	38
HÜKÜMET KONAĞI	1	1	-	1	-	1	4
MAHKEME	-	-	-	-	-	1	1
GÜMRÜK	-	-	-	-	-	1	1
MEMLEKET SAATİ	-	1	1	1	1	1	5
MEDRESE VE İMARET	-	3	2	-	1	2	8
MEKTEB	-	6	4	1	3	14	28
TEKKE VE TÜRBE	-	3	13	2	6	10	34
KİLİSE VE HAVRA	2	2	1	1	1	2	9
GAZİNO	-	-	-	-	-	3	3

³⁰⁴ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, H.1285 (M.1868), 1 defa, s. 109; aynı bilgiler sonraki yılına ait aynı Salnâmede bulunmaktadır, Bkz. *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, H.1286 (M.1869), 2 defa, s. 112.

9. TABLO: NİŞ SANCAĞINDAKİ OSMANLI DÖNEMİ ESERLERİ³⁰⁵

ŞEHİRLER	CAMİ VE MESCİD	MEDRESE	MEKTEP	TEKKE	İMARET	HAN	HAMAM	TÜRBE	KÖPRÜ	KALE	KERVANSARAY	ÇEŞME	SEBİL
NİŞ	25	2	4	7	2	1	2	--	1	1	1	2	1
LESKOĞA	8	1	--	2	--	--	1	--	--	--	--	--	--
İVRANYA	5	--	--	--	--	--	1	1	2	--	--	1	--
ŞEHİRKÖY	2	--	7	--	--	1	2	--	--	--	--	--	--
ÜRGÜB	3	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--
TOPLAM	43	3	11	9	2	2	6	1	3	1	1	3	1

10. TABLO: NİŞ SANCAĞINDA YOK OLAN OSMANLI DÖNEMİ ESERLERİ³⁰⁶

ŞEHİRLER	CAMİ	MEDRESE	MEKTEP	TEKKE	İMARET	HAN	HAMAM	ÇEŞME -SEBİL	KALE	KÖPRÜ
NİŞ	23	2	4	7	2	1	2	3	1	1
ŞEHİRKÖY	2	--	7	--	--	1	1	--	--	--
ÜRGÜB	2	--	--	--	--	--	--	--	--	--
TOPLAM	27	2	11	7	2	2	3	3	1	1

³⁰⁵ Ayverdi, a.g.e., C. III, 3. Kitap, s. 340-342-345.

³⁰⁶ Ayverdi, a.g.e., C. III, 3. Kitap, s. 350.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

NİŞ'İ ETKİLEYEN SİYASÎ, SOSYAL VE ULUSLARARASI HADİSELER (1839-1878)

I. SİYASÎ GELİŞMELERİN ETKİSİ

A. SIRP İSYANLARI

İsyan kelimesi sözlükte; asi olmak, mevcut düzene karşı başkaldırmak, ayaklanmak, serkeşlik¹, karşı gelmek, itaatsizlik etmek ve başkaldırmak gibi anlamları içermektedir.² Osmanlı Devleti'nde farklı zamanlarda farklı nedenlerle çok sayıda isyan meydana gelmiştir. Ancak bunlar dinî veya etnik bakımdan farklılık gösteren bir halkın Osmanlılar'dan ayrılması sonucunu doğurmamıştır.

Osmanlı toplumunu oluşturan müslümanların XIX. asırda milliyetçilik hareketlerine feda edilmelerinin kökleri 1821'deki Yunan isyanlarına kadar götürülebilir. Her ne kadar Sırlar Osmanlılar'a ilk ayaklanan millet ise de onların isyanı ilk başlarda yeniçerilerin baskısına karşı olmuş, daha sonra başka hedefler doğrultusunda devam etmiştir. Dolayısıyla müslümanların topluca katliama maruz kalmaları ve yaşadıkları topraklardan sökülüp atılmalarıyla sonuçlanacak isyan, ilk kez Yunan ayaklanmasıyla başlamıştır. Bu nedenle Yunan isyanı sonraki yıllarda ortaya çıkan Osmanlı karşıtı milliyetçi akımlara örnek olan bir ayaklanma olmuştur.³

1. İsyanlar

a. *Sırbistan'daki İsyanlar*

Sırlar önce, VI. ve VII. yüzyılda, Bizans İmparatorluğu'nun Avarlara karşı sınırlarını korumak amacıyla günümüzde yaşadıkları bölge olan Balkanlar'a yerleştirildiler, akabinde IX. asra doğru da ortodoksluğu kabul ettiler. Daha sonra giderek gelişen Sırlar, bir devlet kurmayı başardılar ve kurdukları devlet XIII. yüzyılda Balkanlar'ın en güçlü

¹ Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, 2. b., Ankara: Birlik Yayınları, 1982, s. 483.

² İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, C. 2, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2005, s. 1458; Şükrü Haluk Akalın, *Türkçe Sözlük*, 11. b., Ankara: T.D.K. Yayınları, 2011, s. 1218.

³ Justin McCarthy, *Ölüm Ve Sürgün*, çev. Fatma Sarıkaya, Ankara: T.T.K. Yayınları, 2012, s. 9-10.

devleti haline geldi. Fakat Sırp Devleti'nin uzun ömürlü olamadığı görülmektedir. Zira Osmanlılar'ın XIV. yüzyıl ortalarından itibaren Balkan coğrafyasındaki fetihlerine paralel olarak, Sırp toprakları da yavaş yavaş Osmanlı egemenliğine girmeye başlamış, II. Murad (1421-1451) devrinde ise tamamen Osmanlı hâkimiyetine alınmıştır.⁴

XVIII. asrın sonlarına doğru Sırbistan toprakları birçok savaşa sahne olmuştur. Bu isyanlar ve mücadele uzun sürmüş ve genelde Osmanlılar'ın başarısızlığıyla neticelenmiştir. İsyanların bitiminde devlet hazinesi boşalmış, askerlere verecek maaş bulamaz hale gelmiştir. Ancak isyanlara karşı mücadelenin uzun sürmesiyle yeniçeriler bu durumlarda yetersiz kalması neticesinde Osmanlı Rumeli'deki voyvodaların⁵, dayıların⁶ ve beylerin emrinde bulunanlardan yararlanmışlardır. Bu durumdan faydalanan söz konusu gruplar bölgede nüfuslarını daha fazla arttırarak savaşlar sırasında halktan kat kat haraç almışlardır. Diğer taraftan devletin Rumeli'de tayin ettiği idarecilerin bir kısmı da başıbozuk beylerle anlaşıp, halka yapılan zulme sessiz kalmışlardır. Bu haksızlıklara maruz kalan halkı Ruslar ve Avusturyalılar da kışkırtarak isyana teşvik edince Sırp'lar da isyan hazırlığına başlamışlardır. Bununla birlikte bölgede meydana gelen isyanları sadece bu provokasyonlarla izah etmenin isabetli olmadığı, isyanların sebepleri arasında sosyal problemlerin de bulunduğu dikkate alınmasının daha doğru olacağı düşünülmektedir.⁷

XIX. asırda Rumeli'de Osmanlı Devleti'nin çözülüşünde önemli rol oynayan olaylardan birisi de Sırp İsyanı olmuştur. İsyanın başlangıcı, dayıların Sırp liderlerini öldürmesiyle ortaya çıkmıştır. Bir isyanla karşı karşıya olduklarına ikna olunan yeniçeriler, onlardan önce kendileri hareket etmeye karar vermiş olup 1804 yılının Ocak ve Şubat aylarında yaklaşık 150 kişiyi öldürmüşlerdir. Ancak bu da Sırp nüfusun kendini savunma önlemleri almasına sebep olmuştur. Başlangıçta merkezî bir lidere sahip olmayan Sırp'lar yeniçeri saldırılarına karşı anlık savunma yapmışlardır. Şubat ayında ileri gelenlerden üç yüze yakın kişi merkez Sumatya'daki Orasac'ta toplanmış olup Kara Yorgi'yi lider seçmişler.⁸ Kara Yorgi, 1788-1791 Osmanlı-Avusturya harbinde Avusturya'nın yapmış

⁴ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, Ankara: T.T.K. Yayınları, 1997, s. 271.

⁵ Voyvoda Slavlarda ordu komutanına verilen isim anlamına gelmekte olup Osmanlı Devleti'nde mukataa ve hassalarda vergileri toplamakla görevli olan kimsedir. Çağbayır, a.g.e., C. V, s. 5131.

⁶ *Dayı*, Osmanlı Devleti zamanında Tunus, Cezayir ve Trablusgarp'ta seçimle başa geçen yönetici anlamına gelmektedir. Çağbayır, a.g.e., C. I, s. 1119.

⁷ Süleyman Uygun, "Sırp İsyanı ve Hurşid Ahmet Paşa", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 4, S. 17, Bahar 2011, s. 418.

⁸ Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi 1: 18. Ve 19. Yüzyıllar*, çev. İhsan Durdu, C. I, İstanbul: Küre Yayınları, 2006, s. 221.

olduğu “freicorps” bölüklere dâhil olmuş, bir süre eşkiyalık yapmış, bundan elde ettiği mallarla hayvan ticaretine girmiş olup Hacı Mustafa Paşa (Semendire Komutanı) döneminin uygun vasatından faydalanarak zenginliğe ulaşmıştır.⁹

Sırp isyanı başlangıçta Osmanlı sultanına karşı olmaktan ziyade yeniçerilere karşı olmuştur. Bu dönem boyunca Sırp liderler Osmanlı ile müzakerelerini sürdürmüştür. İsyanın ilk dönemi boyunca Sırp liderlerin itirazları hep aynı olmuştur. Sırp III. Selim’in (1789-1807) daha önce yayınladığı fermanların uygulanmasını ve Osmanlı Devleti’nin verdiği sözleri yerine getirmesini arzulamışlar. Hedefleri bağımsızlık değil, ülkelerini dayılardan kurtarmak olmuştur. Fermanlar uygulandığı takdirde kendilerine birçok özerk hak verilmiş olup (Belgrad) Paşalığındaki Osmanlı varlığına sınırlamalar getirilmesi arzulanmıştır.¹⁰

1804 Ağustosunda Sırp liderleri dayılarını ele geçirip idam etmişlerdir. III. Selim, Sırp birliklerinin giderek artan güçlerinden ve bağımsızlık arzularından kaygılanıyorsa da, yeniçeri birlikleri bir yıl daha direnmeyi başarmışlardır. Sultan, otoritesinin yeniden kurulması için ısrar etmiş ise de Sırp liderler önce kötü yönetimin yeniden başlamaması için teminat istemişlerdir. 1805 yazında III. Selim’in, Sırp liderleri isyancı olarak kabul etmesiyle birlikte Niş’e çok sayıda asker gönderilmiştir. Fakat Sırp liderler beklenmedik bir zafer kazanmışlardır. Sırp lideri Kara Yorgi ve müttetikleri artık yozlaşmış yeniçerilerle değil devlete karşı savaşmaya başlamışlardır. Böylece Osmanlı tarihinde ilk kez hıristiyan bir milletin büyük çoğunluğu Osmanlı Devleti’ne isyan etmiştir.¹¹

Sırp isyanı, Avusturya ve Osmanlı Devleti’nin karşı çıkmasına rağmen devam etmiştir. Bu arada Kara Yorgi 1807’de Belgrad’ı almış ve şehirdeki müslümanların çoğunu katletmiştir. Kara Yorgi, Aralık 1808’de kendini tüm Sırp liderlerin kralı ilan etmiş, ancak bu durumu ne Osmanlı Devleti, ne de Avusturya kabul etmiştir.¹²

1810 senesinde Milenko Stoyanoviç’in isyanından bir sene sonra Kara Yorgi gizli Rus yardımıyla bir darbe hazırlamıştır. Ancak rakiplerinden bir kısmını güçsüzleştirme teşebbüsü tepki çekmiştir. Knezlerin haklarından yoksun bırakılmaları, Sırp liderlerin, 1812

⁹ Selim Aslantaş, “Sırbistan: İsyanlar ve Bağımsız Devleti”, *Balkanlar El Kitabı Tarih*, C. I, Ankara: Araştırma ve Kültür Vakfı Yayınları, 2006, s. 473.

¹⁰ Josef V. Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. IX, İstanbul: Medya Ofset Sabah Yayınları, 1992, s. 156; Jelavich, a.g.e., C. I, s. 221-222.

¹¹ Misha Glenny, *Balkanlar 1804-1999 Milliyetçilik, Savaş ve Büyük Güçler*, İstanbul: Sabah Kitapları, 2001, s. 33.

¹² Yıldız, a.g.e., C. XI, s. 360.

Bükreş Antlaşması¹³ ile St. Petersburg ve İstanbul'un Belgrad Paşalığının hâkimiyetini Osmanlı Devleti'ne bıraktıktan sonra, Osmanlı ordusuna direnme gücünü zayıflatmıştır.¹⁴ Bundan ötürü Hurşid Paşa, yanındaki kuvvetlerle Bosna, Vidin ve Niş'ten hareket ederek Kara Yorgi'nin birliklerini kısa sürede yenip dağıtmış ve 7 Ekim 1813'te Belgrad'ı yeniden ele geçirmiştir.¹⁵ Bunun üzerine Kara Yorgi ve asilerin elebaşlarından birçoğu, daha fazla dayanamayarak Avusturya'ya kaçmışlardır. Böylece Sırp isyanı sona ermiş olup Sırbistan yeniden Osmanlı merkezine bağlanmıştır.¹⁶ Birinci Sırp isyanı, hem modern Sırbistan hem de Osmanlı tarihi açısından önemli sonuçlar meydana getirmiştir. İsyân boyunca Sırp'ların yaşadığı tarihsel tecrübe sonraki dönemler için belirleyici bir öneme sahip olmuştur.¹⁷

1815 yılında Miloş Obranoviç liderliğinde ikinci Sırp isyanı başlamıştır. Kara Yorgi'nin en büyük rakiplerinden birinin küçük kardeşi olan Miloş olmuştur. Miloş, batı Sırbistan'da Uzice yakınlarında bir köyde yoksul bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiş ve gençliğinde hayvan yetiştiricisi olan ağabeyine yardım etmek için Rudnik'e göç etmiştir. Ağabeyinin 1811'de ölümü üzerine de prens olarak onun yerine geçmiştir.¹⁸ İkinci Sırp isyanı sırasında, modern Sırp tarihinin gördüğü en akıllı yönetici, bir askerden çok diplomat olan Miloş Obrenoviç olmuştur.¹⁹

Viyana Kongresi'nde (1815) Sırlara Osmanlı himayesi altında ayrıcalıklı bölge statüsü tanınmıştır. Kara Yorgi Rus desteğiyle tekrar ayaklanıp Miloş Obrenoviç'e karşı çıkmış, fakat Miloş onu yakalayıp kafasını kestirip İstanbul'a yollamış (1816) ve böylece Rusya'nın Sırp halkının savunuculuğunu reddetmiştir.²⁰

Miloş, bir taraftan Sultana tâbi olmuş gibi davranıyorsa da, diğer taraftan 1815'te Osmanlı Devleti ile yaptığı antlaşma uyarınca Sırbistan'daki ortodoks çıkarlarının resmî koruyucusu olan Rusya ile de yakın ilişkilerini sürdürmüştür. Bu ilişkiyi kullanarak Osmanlılar üzerindeki siyasal baskının arttırabileceğini fark etmiştir. Miloş'un bu göz kamaştırıcı diplomatik oyununda kaybeden taraf Sırp köylüsü olmuştur. Miloş'un yönetimi

¹³ Nicoara Beldiceanu, "Bükreş", *D.İ.A.*, C. VI, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 1992, s. 484-485.

¹⁴ Glenny, a.g.e., s. 37.

¹⁵ Yıldız, a.g.e., C. XI, s. 360.

¹⁶ Selim Aslantaş, "Sırp İsyanının Uluslararası Boyutu (1804-1813)", *Uluslararası İlişkiler*, C. 6, S. 21, Bahar 2009, s. 132.

¹⁷ Aslantaş, a.g.m., C. I, s. 476.

¹⁸ Glenny, a.g.e., s. 37-38.

¹⁹ Aslantaş, a.g.m., C. I, s. 477.

²⁰ Orhan Koloğlu, *Osmanlı Döneminde Balkanlar*, İstanbul: Eren Yayınları, 1993, s. 84.

bölgede düzeni sağlamışsa da Sırlar ekonomik bakımdan iyi durumda olmamıştır.²¹ Ancak 1826'da Osmanlı ile Rusya arasında yapılan Akkirman Antlaşması²² ile Osmanlı Devleti Sırlara tanınacak hakların genişletileceğine dair garanti vermiştir.²³

Sırların, Yunanlıların ve Bulgarların Osmanlıya karşı başkaldırmaları, daha sonra ulusal isyanlar haline dönüşmüştür.²⁴ Nitekim XIX. yüzyılın başlarında, Sırlar arasında başlayan milliyetçilik akımları ve farklı dönemlerde yapılan Osmanlı-Rus savaşları sonucunda yapılan antlaşmalarda Rusların koyduğu şartlar, Sırbistan'da yeni bağımsız bir devletin kurulmasının yolunu açmıştır. Özellikle 1829 Edirne Antlaşmasının getirdiği hükümler Osmanlı Devleti'nin Sırbistan üzerindeki egemenliğini oldukça sınırlamıştır.²⁵

Osmanlı Devleti 1830'da yayınlanan bir fermanla Sırp Prenslğine tamamen özerk bir statü vermiştir. Buna göre Miloş prens ilan edilmiştir. Artık Sırlar bir meclise sahip olmuş, vergi sabit hale getirilmiştir. Ayrıca Sırbistan'da doğrudan Osmanlı'ya bağlı altı kaledeki bulunan askerler dışında hiçbir müslüman varlığı kalmamıştır. Müslümanlar mal mülk ne varsa satıp ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır. O sıralarda Mısır sorunu yüzünden büyük baskı altında kalan Osmanlı, yıllık 2,3 milyon kuruş karşılığında bu topraklardan geri çekilmiştir.²⁶

Miloş'un iktidarında (1815-1839) Sırbistan görece sakin bir dönem geçirmiştir. Onun, isteklerine ulaşmak için savaştan çok diplomasiyi tercih etmesi, Sırbistan'ı savaşın yıkımlarından korumuştur. Sırp prensliğinin sınırlarını 1833'te 24,440 km²'den 37,511 km²'ye çıkarması Miloş'un en büyük başarısı olmuştur.²⁷

Miloş otoriter ruhlu olduğundan dolayı Sırp meclisiyle geçinemeyip 1839'da prenslikten çekilmiştir. Onun yerine büyük oğlu Milan geçmiş ise de, hastalıktan dolayı 15 gün sonra ölmüştür. Onun yerine Miloş'un ikinci oğlu Mihailo Obrenoviç geçmişse de babasının muhalifleriyle anlaşamadığı için 1842'de istifa etmek zorunda kalmıştır. Bundan sonra Kara Yorgi'nin oğlu Aleksandr Karacorceviç (1842-1858) başprensliğe geçmiştir.

²¹ Glenny, a.g.e., s. 39.

²² Mustafa L. Bilge, "Akkirman", *D.İ.A.*, C. II, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 1989, s. 269-270.

²³ Mehmet Hacısalihoglu, "Sırbistan", *D.İ.A.*, C. XXXVII, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2009, s. 123.

²⁴ Justin McCarthy, *Osmanlı'ya Veda, İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları*, İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2006, s. 95.

²⁵ Yıldız, a.g.e., C. XI, s. 492.

²⁶ Mehmet Çetin Börekçi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sırp Meselesi*, İstanbul: Kutup Yıldızı Yayınları, 2001, s. 187; Jelavich, a.g.e., C. I, s. 266-267.

²⁷ Aslantaş, a.g.m., C. I, s. 478.

Ancak bu defa, Obrenoviçlerin destekçileri Sırbistan'da karışıklıklar çıkarmaya başlamıştır.²⁸ Aleksandr 1842'de başprens seçilmişti fakat padişahın huzuruna hâlâ çıkmamıştı. Daha sonra 29 Nisan 1846'da Sultan Abdülmecid Rumeli tarafına yaptığı seyahat sırasında²⁹ Kızanlık'a geldiğinde, Sırp liderleriyle beraber Aleksandr da oraya giderek padişahın huzuruna çıkmış ve resmî olarak başprens olmuştur.³⁰

Aleksandr'ın yönetimi esnasında Avrupa kültür ve medeniyeti ile liberal düşünceler Sırbistan'da varlık gösterme imkânını bulmuştur. Nitekim Aleksandr, Kırım Savaşı'nda Rus panslavistlerinin hoşnutsuzluğuna rağmen tarafsız kalabilmiştir. Gerçi Sırbistan her ne kadar Paris Antlaşması sayesinde Rus himayesinden kurtulmuşsa da bu sefer Ruslardan oluşan boşluğu diğer büyük güçler doldurmuştur. Bununla birlikte yine de Sırbistan üzerindeki Rus etkisinin devam ettiği görülmektedir. Bu arada meydana gelen karışıklıklar esnasında ilerlemiş yaşına rağmen Miloş Obrenoviç ikinci defa tahta davet edilmiş, fakat kısa ve intikam almayla geçen yönetiminde 80 yaşında iken 1860'da ölüp yerine oğlu Mihailo ikinci defa yerine geçmiştir. Mihailo, babasının yolundan giderek en yüksek iktidarı etrafında toplayıp despot olmuştur. Mihailo, o zamanda millî gençlik teşkilâtının etkisiyle Sırp hâkimiyeti altında bütün güney Slavların birleştirilmesi konusunda büyük bir proje ortaya atmıştır. Bu projeye göre ilk önce Türklerin (müslümanların) memleketten çıkarılması gerekli görülmüş, kanlı mücadelelerden sonra 1866'da Rusların sayesinde bu amaca ulaşılması düşünülmüştür.³¹

1867'de Osmanlı Devleti, Sırbistan'daki bütün kalelerden çekilmeye karar vermiştir. Bunun üzerine Belgrad ve diğer kaleler Sırbistan'a bırakılmıştır. Sadece Osmanlı Devleti'nin Sırbistan üzerindeki hâkimiyetinin devam ettiğini göstermek üzere Belgrad'da Sırp bayrağının yanında Osmanlı bayrağının da bulunması kabul edilmiştir. Böylece Osmanlı Devleti topraklarından bir parçasını daha fiilen kaybetmiştir. Ancak Sırbistan resmen 1878'e kadar bir süre daha İstanbul'a bağlı görünmeye devam etmiştir.³²

Sırbistan'ın bağımsızlığa doğru geçirdiği bu olaylarda, Rusya birinci planda etkin rol oynamıştır. Kırım Savaşında Rusya yenilmesine rağmen Balkanlar'daki rolü hiç

²⁸ Armaoğlu, a.g.e., s. 273.

²⁹ Ayşe Özkan, *Miloş'tan Milan'a Sırp Bağımsızlığı (1830-1878)*, İstanbul: İQ Kültür Sanat Yayınları, 2011, s. 89.

³⁰ Raşid Belgradî, *Târîh-i Vak'a-i Hayret-nümâ-i Belgrad ve Sırbistan*, C. 1, İstanbul: Tatyus Divitcian Matbaası, 15 Cemaziyelevvel H.1291 (29 Haziran 1874), s. 214.

³¹ A. Hayek, "Sırbistan", *İ.A.*, C. X, İstanbul: M.E.B., 1966, s. 564

³² Yıldız, a.g.e., C. XI, s. 494.

azalmamıştır. Paris Kongresi'nden sonra Rusya, Balkanlar'da Slav propagandasını bütün gücüyle devam ettirmiştir.³³

Sırbistan, asıl hedefi olan bağımsızlığa ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından sonra kavuşabilmiştir. Hem Ayastefanos, hem de Berlin antlaşmalarıyla, Niş Sırbistan'a verilerek toprakları genişletilmiş, böylece Sırbistan bağımsız bir devlet haline gelmiştir.³⁴

b. Niş'teki İsyanlar

Sırpın özerklik hakkı elde etmeleri tüm Balkan toplumlarının siyasî geleceğini etkilemiştir. Çünkü ilk defa Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki bir hıristiyan topluluk isyan ederek, İstanbul'a bağlı da olsa ayrı bir siyasî birim olarak kendini tanıtabilmiştir. Kuşkusuz bu durum diğer topluluklar için de örnek olmuştur. Fakat iyice yükselen milliyetçilik duygularının etkisi ile Rusya ve Avusturya gibi devletlerin gizli ve açık desteği, Balkan topluluklarını giderek huzursuz ve kontrol edilemez hale getirmiştir.³⁵

XIX. asırda Balkan milliyetçiliği ilk olarak Osmanlılar'da Sırp, Yunan, Bulgar ve Rumen gibi hıristiyan etnik unsurları arasında başlamıştır. Osmanlı'ya karşı ortak sebeplerinin bulunduğu bu ayrılıkçı milliyetçi hareketler sonucunda Balkanlar'da yeni millî devletler meydana çıkmıştır. Bu devletler Osmanlılar'ın önemli bir Arnavut³⁶ nüfusunun yaşadığı Balkan toprakları üzerinde yeni paylaşım fırsatları oluşturma çabasına girmişlerdir. Bu durum Arnavut milliyetçiliğinin doğmasında ve gelişiminde önemli bir etken olmuştur. Balkanlar'da Arnavut milliyetçiliğinin, gelişen diğer milliyetçi hareketlere ve özellikle de bu hareketlerin yayılcı isteklerine karşı bir tepki olarak ve nispeten daha geç bir dönemde ortaya çıkmıştır.³⁷

Arnavutların arzuları diğer Balkan kavimlerin isteklerinden farklı olmuştur. Onların amacı yeni topraklar kazanmaktan ziyade kendi topraklarını korumaktır. Niş sancağındaki Arnavutlar 1823, 1826 ve 1828 yıllarında Osmanlılar'a karşı isyanlar çıkartmışlardır. Niş sancağındaki isyanlar; Seydi Menca, Baba Feka, Ahmed Pirvetiça ve Tafa önderliğinde

³³ Armaoğlu, a.g.e., s. 273-274.

³⁴ Yıldız, a.g.e., C. XII, s. 93.

³⁵ Ahmet Uzun, *Tanzimat ve Sosyal Direnişler*, İstanbul: Eren Yayınları, 2002, s. 43.

³⁶ Balkanlarda en kalabalık müslüman nüfusa sahip olan Arnavutlar bölgenin en eski sakinleri olarak kabul edilmekte; buraya Yunanlar ve Slavlardan bin sene önce geldikleri düşünülmektedir, Kemal H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, 2. b., İstanbul: Timaş Yayınları, 2013, s. 238.

³⁷ Nuray Bozbora, "Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişimi", *Balkanlar El Kitabı Tarih*, C. I, İstanbul: Araştırma ve Kültür Vakfı Yayınları, t.y. s. 568.

gerçekleşmiştir. Onlar ve özellikle Niş, Leskofça ve İvranya paşaları Osmanlı'ya karşı Babuna muharebesinde İşkodralı Mustafa Paşa Buşati'ye yardımda bulunmuşlardır. Ancak savaşta yenilgiye uğramasıyla birlikte isyancılar da hedeflerine ulaşamamışlardır.³⁸

1815-1839 yılları arasında Osmanlı Sırbistan'da etkisini büyük ölçüde kaybetmiştir. Bu süreçte müslümanların ülkeyi yavaş yavaş terk etmesiyle Sırbistan'da etnik açıdan daha homojen bir toplum meydana gelmiştir.³⁹ Bu arada ortaya çıkan gergin ortam nedeniyle Niş'te isyan olayları ve çarpışmalar eksik olmamıştır. Sırbistan'dan gelen kışkırtma tesirleri, isyan ortamını bütünüyle alevlendirmiştir. Nihayet 1841 yılının başlarında Milyo adında bir kocabaşının⁴⁰ kışkırtmasıyla Niş, Leskofça ve Şehirköy kazaları ile birlikte ayaklanan isyancılar, Milyo önderliğinde Kotine boğazını zapt ederek Niş'ten İstanbul'a giden yolu kesmiş olup ellerine geçirdikleri müslüman ahaliyi katletmeye başlamışlardır. Milyo'nun çevreye gönderdiği tahrikçilerle isyan çok kısa sürede yayılmıştır.⁴¹ Vali Sabri Paşa'nın yanındaki asker sayısı yetersiz olduğundan Niş'teki bütün müslüman halk dehşete kapılmıştır. Paşa, o sırada Niş'te bulunan Rumeli Müfettişi Arif Hikmet Bey'in de görüşlerini alarak Kosova, Yegovitsa (Gjakova) ve Prokuple (Ürgüp) havalisinden 1500 (başbozuk) Arnavut askeri getirtmiştir.⁴² 18 Nisan 1841 gecesi hareket edilerek, topların yardımıyla asilerin başlıca merkezleri olan Kameniča ve Mütafca kaleleri zapt olunmuştur. Bu çarpışmalarda asilerin reisi Milyo öldürülmüş, diğerleri ise sağ olarak ele geçirilmiştir.⁴³

1841'de Niş isyanında çok sayıda hıristiyan köylünün ayaklanması, başkaldırıları durdurmak için başbozuk askerlerinin kullanılması ve bu askerlerin köylüye verdiği zararların Avrupa devletlerine bahane olarak yetmesi neticesi, bu devletlerin Osmanlı Devleti'ne hıristiyan halkının durumunun iyileştirilmesi için baskı yapmalarına neden olmuştur. Bu isyanın sebebi muhassıla ile ilgili olup aşırı vergi alındığına dair iddiaları ortaya çıkmıştır. Fakat vergi şikâyetleri daha sonra idareden memnuniyetsizlik, müslüman ağaların ve mahalli meclislerin kötü muamelesi üzerine odaklanmıştır. Sırbistan propagandasının bu isyanda tesiri olmuş, idaredeki engellemelerin neticesi olmuştur.

³⁸ Uka, *E Drejta ...*, C. 8., s. 27.

³⁹ Aslantaş, a.g.m., C. I, s. 478.

⁴⁰ *Kocabaşı*, köy ihtiyar heyetinin başı, muhtar, eskiden hıristiyan köylerin muhtarlarına verilen ad anlamına gelir. Bkz. Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük*, C. 3, s. 2701.

⁴¹ Halil İnalçık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, İstanbul: Eren Yayınları, 1992, s. 29.

⁴² İnalçık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s. 30.

⁴³ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum Ve Ekonomi*, İstanbul: Eren Yayınları, 1996, s. 378.

Osmanlının bunu fark etmesi üzerine, bölgeye isyanları araştırmak üzere teftiş memurları gönderilmiş ve neler yapabileceğine dair incelemelerde bulunulmuştur.⁴⁴

Sırbistan'da Kasım 1861'de ortaya çıkan bir grup Bulgar eşkıyası Niş kazası köylerini basmak ve Osmanlı'ya sadık bazı Bulgarlarla Niş Zabtiyye Mülazımı Mehmed Ağa'yı katletmek üzere yola çıkmışlardır. Bu Bulgar eşkıyalar birer kiralık katil olup Parakin'li Dimitri tarafından parayla tutulmuşlardır. Bunların planı bir grup bozguncuyu Niş taraflarına göndererek Bulgarları kışkırtmak ve Sırbistan'da bekleyen iki bin eşkıyayı isyana sevkettir. Bunun için biner kişilik iki kol şeklinde Bulgaristan'a geçmeyi planlamışlardır. Hareket planlandığı gibi başlamış, fakat Niş'e doğru ilerlerken yolda piyade Zabtiyye Mülazımı Yaşar Ağa ve onun yanındaki askerlerle karşılaşmışlardır. Çıkan çatışmada eşkıyalardan biri öldürülmüş olup diğerleri kaçmayı başarmıştır. Kaçanların arasında bulunan isyancılardan başı Mihayıl oğlu Vidoya, bir Bulgar köyünde saklanmaya çalışırken köylüler tarafından yakalanmış ve askerlere teslim edilmiştir. Bundan sonra bazı eşkıyalar Sırbistan hududunu geçerek Bulgaristan taraflarında Zabtiyye Mülazımı Mehmed Ağa ve onun yanındakilerle karşılaşmıştır. İki grup arasında çıkan silahlı çatışmada eşkıyalar dağılmış ancak Sırbistan sınırını geçerek kaçmayı başarmışlardır. Yakalananlar da Niş Muvakkat Meclisi'nde yargılanarak idam edilmişlerdir.⁴⁵

Osmanlı Devleti'nin Niş isyanı ve benzer ayaklanmalardaki tavrı isyanın genel durumuna olayın vafına ve yaşandığı bölgenin nüfusuna göre değişiklik arz etmektedir. Bu isyanın Rumeli gibi önemli bir bölgede gerçekleşmesi, gayrimüslim nüfusun fazla olması ve tüm Avrupa'nın yakın ilgisi nedeniyle çok daha dikkatli davranılmasını gerekli kılmıştır. Bundan dolayı alınan bütün önlemlerde hem isyanın yaşandığı bölge halkının sakinleşmesi, hem de dış müdahalelerin engellenmesini sağlamak amaçlı müsamahakâr bir tutum sergilendiğı gözlemlenmektedir.⁴⁶

İsyan bastırıldıktan sonra merkezî hükümet, bölgeye köylüleri yeniden yerleştirmek için yardımlarda bulunmuş, özel bir komisyon kurmuştur. Bu konu Avrupa konsoloslarının

⁴⁴ Yonca Köksal, Davut Erkan, *Sadrazam Kıbrışlı Mehmet Emin Paşa'nın Rumeli Teftişi*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2007, s. 14.

⁴⁵ M. Hüdai şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, Ankara: T.T.K. Yayınları, 1992, s. 140-141.

⁴⁶ Uzun, a.g.e., s. 97.

ve özel temsilcilerin raporlarına kurulan komisyonun görevini yerine getirdiği şekilde yansımıştır.⁴⁷

2. İsyanların Sebepleri ve Dış Etkiler

Rumeli Müfettişi olarak görevlendirilen Arif Hikmet Bey'in raporlarında isyanın en temel sebebi olarak tahrikler ve kışkırtmalar gösterilmektedir. Bilhassa da Milyo isimli Sırp'ın tahrikleri başı çekmektedir. Niş'in yanısıra civardaki kazalara ve köylere gönderilen kışkırtıcı şahıslar vergileri bahane göstererek ayaklanmışlardır.⁴⁸ Edirne Valisi Yakup Paşa'ya göre ise isyanın asıl sebebi vergiyle alakalı olmuştur. Fakat başka bir takım etkenler de isyanın büyümesine neden olmuştur. Paşa'nın bütün çabalarına rağmen halkın isyanı engellenememiş olup bir gecede Kamanıçe, Mutafça ve Çepne köyleri hep birden başkaldırarak çevre köyleri de kışkırtmaya çalışmışlardır. Sonuç olarak söz konusu köylerle birlikte Leskofça, Şehirköy ve Kurşunlu kazalarındaki halk da isyan hareketine katılarak köylerde vergi toplayan görevlilerle ellerine geçirdikleri müslümanları yakalamaya ve bazılarını öldürmeye başlamışlardır. Bunun üzerine Sabri Paşa asker toplamak suretiyle asilerin üzerlerine yürümüş ve isyancıları dağıtmıştır. Ayrıca Yakup Paşa'ya göre Niş halkı zaten önceden hazırlıklı olup uygun bir bahane beklemişlerdir. Paşa'ya göre isyanın yedi sekiz ay öncesinden halkın bazı eşyalarını gömmeleri, çocuklarını da köylerinden başka yerlere göndermeleri bu durumun bir göstergesidir. Neticede Niş kazaları halkının bu yerlerde henüz Tanzimat yürürlüğe girmeden vergi mazeretiyle başkaldırmaları, isyanın önceden tertip edildiği tezini desteklemektedir.⁴⁹

XIX. Yüzyılda Niş ve çevresindeki eşkıyalık faaliyetlerinin diğer yerlerden daha yoğun olduğu görülmektedir. Etrafta hem müslüman, hem gayrimüslim haydutlar faaliyet göstermiş olup sınır bölgesinde olmanın üstünlüğünden faydalanarak eşkıyalar Sırbistan ve Niş arasında özgürce hareket etmişlerdir. Niş yakınındaki ayrılıkçı akımların daha çok mektep hocaları veya Sırbistan'dan gelen papaz⁵⁰, seyyah gibi kişiler vasıtasıyla yayılmış olduğu anlaşılmaktadır.⁵¹

⁴⁷ Mark Pinson, "Ottoman Bulgaria in the First Tanzimat Period: The Revolts in Nish (1841) and Vidin (1850)", *Middle Eastern Studies*, C. 11, 1975, s. 110.

⁴⁸ Uzun, a.g.e., s. 45.

⁴⁹ Uzun, a.g.e., s. 47-48.

⁵⁰ Kilise ve Hristiyan din adamları Bulgar isyanlarında da rol oynamışlardır. Bkz. Arzu Taşcan, *Bulgaristan'ın Bağımsızlık Sürecinde Kilisenin Fonksiyonel Rolü*, (Doktora Tezi), İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

⁵¹ Köksal, a.g.e., s. 22.

Halk açısından bakıldığında isyanın ana sebeplerinden birisinin, padişahın halka memur olarak görevlendirdiği kişilerin baskısı ve zulmü olduğu görülmektedir. Zira bu baskılar en çok vergi konusunda görülmüştür. Özellikle Niş Valisi Sabri Paşa'nın uygunsuz hareketleri ve haksız vergi toplaması isyanlara zemin hazırlamıştır. Leskofça'da çıkan isyanın da nedeni İsmet Paşa'nın halkı huzuruna toplayarak borçlarını hatırlatması ve bu borcu kabul etmeyen halkın itirazları olmuştur.⁵²

Niş isyanının ortaya çıkmasında birçok faktörün etkisi olmasına rağmen temel sebeplerden birisi de Tanzimat'la birlikte getirilen yeni vergi düzenlemelerinin geniş halk kitlelerinde yarattığı hoşnutsuzluk olduğunu düşünülmektedir. Bu durum isyandan sonra yapılan kapsamlı incelemeler neticesinde hazırlanmış raporlardan da anlaşılmaktadır.⁵³

Niş isyanının dış tepkileri de önemli olup Osmanlı Devleti'ni diplomasi sahasında oldukça zor duruma sokmuştur. Avrupa devletleri isyandan sonra olayı hemen kınayan notalar vermiştir.⁵⁴ Rusya'nın olayı protesto etmesinin yanı sıra bizzat incelemek için memur göndereceğini bildirmesi, Osmanlı'yı çok kaygılandırmıştır. Yabancı devletlerin her fırsatta Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmaları, bölge halkında kendilerine dış desteğin olduğu düşüncesini doğurmuştur. Bu sebeple isyanlar ve huzursuzluklar daha büyük isyan teşebbüslerinin ortaya çıkmasına yol açılabileceği konusunda Osmanlı yönetimini endişelendirmiştir.⁵⁵

Niş isyanlarıyla ilgili olarak Prens Metternich, Kont Nesselrode ve Baron Leon'un kaleme aldığı yazılarda, olayın tüm mesuliyetini hükümet memurlarına bırakıldığı dikkati çekmektedir. Fakat olayda memurların noksanlığı kadar halkın kışkırtmalara kapılması da önemli bir etken olmuştur. Dahası bu gerçek Mihal Bey tarafından da kabul edilmiştir. Tüm bunlara rağmen Batı ülkelerin hadiseyi abartarak tek taraflı değerlendirmelerine fırsat tanımıştır. Bununla da yetinmeyen Batı ülkelerinin, isyanları Osmanlılar'ın iç işlerine karışmak için mazeret olarak kullandıkları görülmektedir.⁵⁶

Balkanlar'da Niş isyanı ve diğer isyanların arka planına bakıldığında Yunan meselesindeki Eteryia gibi, kökü Rusya'da, birçok kolu da Sırbistan ve Bulgaristan'da

⁵² Uzun, a.g.e., s. 50.

⁵³ Pinson, a.g.mk., s. 103.

⁵⁴ Uzun, a.g.e., s. 87.

⁵⁵ Özkan, a.g.e., s. 72.

⁵⁶ Uzun, a.g.e., s. 89.

bulunan toplulukların menfi rolü görünmektedir. Bu topluluklar 40 ya da 50 sene içerisinde devamlı olarak planlarını gerçekleştirmek için çaba sarf etmişlerdir.⁵⁷

Dolayısıyla XIX. asırda Balkan halkları arasında Osmanlı'ya karşı meydana gelen isyanların ihtilale dönüşmesi Rusya ve diğer Avrupa devletlerinin desteklemesiyle mümkün olabilmiş, Romanya, Sırbistan ve Karadağ'a otonomi verilmesi Yunan ihtilalini de büyük mesele haline getirmiştir.⁵⁸

B. SLAV MİLLİYETÇİLİĞİ

1. Panslavizm

Panslavizm, Slav asıllı bütün toplumları aynı yönetim altında birleştirmeyi amaçlayan bir siyasî harekettir.⁵⁹ Bir başka ifade ile panslavizm Fransız İhtilali'nin ve Napolyon savaşlarının ortaya çıkardığı politik problemlerin etkisiyle birlikte doğu ve merkez Avrupa aydınlarının hafızalarında doğan milliyetçi düşüncelerin emperyalist ve milletler üstü meyillerin karışımının çıkardığı harekettir.⁶⁰

Panslavizm fikri ilk kez XIX. yüzyılın birinci yarısında büyük bir Slav topluluğu olmasına karşın Rusya'da değil, Alman topraklarında yaşayan Slav toplulukları arasında doğmuştur. Bu fikrin beslendiği kaynaklarından biri de Alman filozoflarından Herder ve Fichte'nin milliyet ve ırk hakkındaki fikirleri olmuştur. Fichte, insanlık tarihi felsefesinde Slavlara geniş yer ayırmış ve bu ırkın büyük bir geleceği olduğunu açıklamıştır. Slavcılığın diğer kaynağı da Romantik düşünce tarzı olmuştur. Romantizm, geçmişe sevgi ve saygı aşlamış, millî geleneklere dönüşmesi için heyecan yaratmıştır. Bu etkilerle Alman topraklarında yaşayan Slav aydınları arasında bu fikir ortaya çıkmıştır. Slav dünyasının tarihi, dili, etnografyası ve edebiyatı araştırılıp incelenmeye başlanmıştır.⁶¹

Slavcılık düşüncesi, Rusya'nın dışında Avusturya-Alman yönetimi altında yaşayan ve Slav kökünden gelen topluluklarda bu egemenliğe bir tepki olarak gelişmiştir. Bu akım başlangıçta felsefî ve edebî bir karakter taşımışken, daha sonra siyasî bir akım haline

⁵⁷ Ahmed Lütü Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütü Efendi Tarihi*, C. VI-VII-VIII, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999, s. 1102.

⁵⁸ Yılmaz Öztuna, *93 ve Balkan Savaşları Avrupa Türkiye'sini Kaybımız Rumeli'nin Elden Çıkışı*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2014, s. 22.

⁵⁹ Akalın, a.g.e., 11. b., s. 1881.

⁶⁰ Hans Kohn, *Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği*, çev. Agah Oktay Göner, İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları, 2007, s. 23.

⁶¹ Bilal N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, C. II, Ankara: T.T.K. Yayınları, 1989, s. XXXIV.

gelmiştir.⁶² Yani Slavcılık, has bilimsel nitelikten çıkmış olup siyasal bir akım olmaya yönelmiş ve “bütün Slavları birleştirme ideali olarak panslavizm” şeklini almıştır.

Panslavizm’in öncüleri Jan Kollar (1793-1852) ile Pavel Yosef Şafarik (1795-1861) adındaki iki Slovak yazar olmuştur. Şair olan Kollar, şiirlerinde *Büyük Slav İmparatorluğu* idealini dile getirmiş ve bütün Slavları bu ideal etrafında birleşmeye çağırmıştır. Yani bütün Slavların parlak geleceği ve gelecekteki büyük zaferi için sonsuz bir umut beslemiştir. Şiirlerine de Slavlığın gelecekteki zaferini kastederek *Zafer Kızı* adını vermiştir. Onun şiirleri, gelişmekte olan panslavizmin kutsal kitabı olarak görülmüştür. Şafarik ise bir teorisyen olup panslavizmin teorisini kurmuş ve Kolların eksik bıraktığı kısımları tamamlamıştır. Böylece ortaya konulan panslavizm teorisi, bütün Slavlar arasında hızla yayılmıştır.⁶³

Slav aydınları, 2 Haziran 1848’de Prag’da bir Slav Kongresi toplamışlardır. Kongrenin toplanma nedeni Slavların, kendileri için tehlike olarak gördükleri ve kendilerini asimile edeceğini düşündükleri Alman ve Macar milliyetçiliklerine ve Rus yayılmacılığına karşı alacakları önlemleri belirlemektir. Kongrede çoğunluk Habsburg İmparatorluğunda yaşayan Sırp’tan oluşmuştur. Kongreye Slav sorununu Habsburg monarşisi içinde kalarak çözmek isteyenlerle, ulusal mücadeleyi Macar ve Alman devrimcileriyle birlikte sürdürmek isteyen cumhuriyetçi kanatların tartışması egemen olmuş, fakat anlaşmaya varılamamıştır.⁶⁴

Daha önce Habsburg Slavlarının başlattıkları panslavizm ideolojisine Rusya sahip çıkmıştır. Rusya’nın bayraktarlığını yaptığı bu hareket kültürel olmaktan çok, yayılmacı isteklerini uygun olarak tamamen emperyalist nitelikli olmuştur. Rusya Balkanlar’da o vakte kadar Osmanlılar’a karşı pan-ortodoks bir siyaset izlemiştir. Panslavizm, sadece Osmanlı Devleti’ne değil, belki daha fazla Habsburglara karşı kullanmak istediği bir alet olmuştur. 1867 yılında Moskova’da ikinci Slav Kongresi toplanmıştır. Rusların Slavlar arasında ortak dilin Rusça ve ortak mezhebin de ortodoksluk olması önerisi soğuk karşılanmıştır. Rusya’nın panslavizmi daha çok Habsburg ve Balkan Slavları kadar Rus Çarlığı içindeki Polonyalılar ve Ukraynalıları Ruslaştırma arzusu olarak algılanmıştır.⁶⁵

⁶² Hakkı Dursun Yıldız (ed.), *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C. XI, İstanbul: Çağ Yayınları, 1993, s. 512.

⁶³ Şimşir, a.g.e., C. II, s. XXXIV-XXXV.

⁶⁴ Sacit Kutlu, *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007, s. 68.

⁶⁵ Kutlu, a.g.e., s. 84-85.

Panslavizm'in Osmanlı düşmanlığı ve Ruslaştırma kolunun başında *Danilevsky*⁶⁶ (Nikolay Yakovlevich Danilevsky d.1822-ö.1885) ve *Dostoyevski*⁶⁷ (*Fyodor Mikhaylovich Dostoyevsky d.1821-ö.1881*) olmuştur. Önce Danilevski faaliyette bulunmuş, “*Osmanlılar’ı Avrupa’dan uzaklaştırmak ve merkezi İstanbul olmak üzere bir Slav devleti kurmak lazımdır*” demiştir. Dostoyevski ise “*İstanbul er geç Rusların olacaktır*” sözüyle bu fikre destek vermiştir. Bu iki panslavist ve onların yolunu takip edenler gerçek amaçlarını gizlemiş olup Balkanlar’ı Osmanlı aleyhine çevirmek için, ortodoksluk ve Slav ırkından istifade etmeye çalışmışlardır. Dolayısıyla Ruslar, bu amacı gerçekleştirmek için ilk aşamada Balkanlar’da bağımsız Slav devletlerinin kurulmasını düşünmüştür.⁶⁸

Rusya’da panslavizm 1820’lerde Moskova edebiyat çevrelerinde önce Slav taraftarlığı (Slavofiller) şeklinde gelişmiştir. 1825’te Rusya’da bir ayaklanma denemesine girişen “Dekabrist” denen genç ihtilalcilerin bir kısmı panslavist olup büyük bir imparatorluk kurma emelinde bulunmuştur. Ondan sonraki çeşitli olaylar, Rus panslavizmini besleyip kamçulamıştır. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı’nda, Rus panslavizmi ilk gelişme yıllarını yaşamıştır. Bu savaşta Edirne’ye kadar gelen Ruslar, birdenbire Balkanlar’da kendilerine yakın bir dil konuşan bir Bulgar topluluğu bulunduğunu görmüş, ondan sonraki senelerde Rus panslavistleri ile Bulgarlar arasında ilişkiler gelişmiştir.⁶⁹

1830’lu yıllardan sonra, yeni iç ve dış olaylar Rus panslavizminin daha fazla gelişmesine olanak sağlamıştır. 1831’de Rusya’ya karşı bağımsızlık için savaşan Polonyalıların Batı Avrupa’da genel bir sempatiyle karşılanmış olması, Rusya’da Batı aleyhtarlarını ve panslavizm taraftarlarını arttırmıştır.⁷⁰ Zira sadece panslav birliğinin gerçekleşmesi değil aynı zamanda, güney Slavların birbirlerine yakınlaşması, başlangıçtan itibaren aşılması güç engellerle karşılaşmıştır. Panslavistler, mezhep ve lehçe farklılıklarının yanı sıra farklı tarihî geçmişe sahip olmaları nedeniyle de birtakım güçlüklerle karşılaşmışlardır. Bir yandan Sırp ve Bulgarlar Makedonya ahalisi üzerinde hak iddia

⁶⁶ Bkz., Mithat Aydın, “19 Yüzyıl Ortalarında Panslavizm ve Rusya”, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 15, 2004. s. 80.

⁶⁷ Fyodor Mihailoviç Dostoyevski 1821 Moskova’da doğmuş ve 1881’de Petersburg’da vefat etmiş, Rus asıllı meşhur edebiyatçıdır. Fyodor Mihayloviç Dostoyevski, *Ezilmiş ve Aşağılanmışlar*, çev. Ergin Altay, 10. b., İstanbul: İletişim Yayınları, 2012, s. 4.

⁶⁸ Özcan Yeniçeri, “Kırım Savaşı Islahat Fermanı ve Paris Barış Antlaşması”, *Türkler*, C. XII, ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 855.

⁶⁹ Şimşir, a.g.e., C. II, s. XXXVI.

⁷⁰ Şimşir, a.g.e., C. II, s. XXXVII.

ederken, öte yandan yine Sırlar bu sefer Hırvatlarla birlikte hareket ederek Bosna Hersek Slavlarıyla birleşmek istemiştir.⁷¹

Panslavistler davayı temelden ele almış ve işe önce eğitimden başlamışlardır. Bu çerçevede Rusya'da eğitimin milliyet temeline dayandırılmasından sonra, 1835'te Balkanlar'ın merkezinde, bu esasa göre öğretim yapacak olan ilk modern Bulgar okulu açılmıştır.⁷² 1840'larda Balkan Slav toplumlarını Rusya idaresi altında birleştirmeyi hedefleyen panslavist düşünce genel kabul görmeye başlamıştır. Aynı zamanda bütün ortodoksları Çarlığın himayesine alma yolunda da girişimler arttırılmıştır.⁷³

Avrupa aydınları ve kamuoyu panslavist tehlikesine karşı uyanık olup tepki göstermekten geri kalmamıştır. Osmanlı Devleti'nin bu oluşumları engelleyecek politikalar üretememesi nedeni ile panslavizm hareketi bu topraklarda kendine elverişli bir iklim bulmuştur. Esasen Rus emperyalizminin ilk hedefi Doğu Avrupa değil, Osmanlı ve Balkanlar olmuştur. Bu nedenle Kırım Savaşı'nı (1853-1856) izleyen yıllarda Rus panslavizminin birinci hedefi olarak Balkanlar ve bu bölgede yaşayan Balkan müslümanları gösterilmiştir.⁷⁴

Mikhail Petrovich Pogodin (1800-1875) Slavofillerin⁷⁵ en önemli önderlerinden birisi olmuştur. Kırım Harbi öncesi Rusya'da Slavofil aydın ve yazarlar 1841 senesinde kurulan *Moskovitya dergisi* etrafında toplanıp ideolojilerini gittikçe geliştirmişlerdir.⁷⁶ Pogodin'in hedefi, Habsburg ve Osmanlı'yı parçalamak ve başkenti İstanbul olan bir Slav devleti kurulmasıdır. Ayrıca Pogodin ve onu destekleyenlerin çalışmaları neticesinde 1857 yılında Moskova'da bir "Slav Yardım Derneği" ortaya çıkmıştır. Derneğin talimatnamesi 1858 Ocak ayında Rus Devleti tarafından tasdik edilerek Rus Hariciye Nezareti'nin denetimi altına girmiştir.⁷⁷

⁷¹ Kohn, a.g.e., s. 80.

⁷² Şimşir, a.g.e., C. II, s. XXXVIII.

⁷³ Koloğlu, a.g.e., s. 78.

⁷⁴ Şimşir, a.g.e., C. II, s. XLV.

⁷⁵ Slavofil, XIX. asırda Rusya'da ortaya çıkan bir düşünce akımı taraftarlarına verilen isimdir. Onlara göre Rusya'nın modernleşmesi için Batı Avrupa'yı örnek alma yerine, ülkenin özgün kimliğine ve tarihine dayalı bir yol izlenmesi gerekir. Bkz. Philip W. Goetz vd. (ed.), "Slavofil", *AnaBritannica*, haz. Selahattin Beyazıt, C. XIX, İstanbul: Güzel Sanatlar Matbaası, 1990, s. 464-465; Sezgin Kaya-Ömer Göksel İşyar, "Rus Yayılmacılığı ve Slavofil Düşüncenin Tarihsel Gelişimi", *O.A.K.A.*, C. 4, S. 8, 2009, s. 25-49.

⁷⁶ Erdoğan Keleş, "Rusya'nın Panslaviz Politikasının Balkanlarda Uygulanmasına dair bir Layiha", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)*, Güz 2008, S. 21, s. 127.

⁷⁷ Armaoğlu, a.g.e., s. 491.

1856'dan sonra Balkanlar'la ilgili siyaset üreten en önemli güç faktörlerinden birisi de panslavizm olmuştur. Panslavistlerin kilit noktalarından biri Rusya Dışişleri Bakanlığı Asya İşleri Dairesi ve bu dairenin de en önemli panslavist yöneticisi Nikolay Pavloviç İgnatiyev olmuştur. İgnatiyev, XIX. asrın ortasında Rus diplomatları arasında panslavizmin en ateşli savunucusu sayılmıştır. Panslavistlerin eline geçen dairenin Kırım Savaşı'ndan hemen sonra yapmış olduğu ilk önemli iş, Balkanlar'da yeni Rus konsoloslukları açtırıp buralara panslavistleri yerleştirmek ve daha önce açılmış olan konsoloslukların da panslavist elemanlarla güçlendirilmesi olmuştur.⁷⁸

II. Aleksandr (1855-1881) zamanında, Rus siyasî ve düşünce hayatında en önemli rol oynayan hareketlerden birisi panslavizm olmuştur. Slavcılık fikri, başta felsefî ve edebî bir hareket iken, daha sonra özellikle Çek ve Güney Slavları arasında Avusturya-Alman baskısına karşı siyasî bir faktör olarak Rusya'da da yandaşlar bulduktan sonra önemli bir hareket haline gelmiştir.⁷⁹ Zira Kırım Savaşı'ndan sonraki yıllarda Rumeli'de panslavizmin resmî kadrosu tamamlanmıştır. Bu resmî panslavist örgütün yanı sıra bir de yeraltı şebekesi kurulmuş ve ihtilal hazırlıklarına başlanmıştır. Başta bu amaçla, 1858 yılında ünlü Moskova Panslavist Komitesi kurulmuş, akabinde 1866'da Petersburg, 1870'de Odesa Panslavist Komitesi açılmıştır. Statüleri gereğince bu komiteler, dernek şeklinde ve doğrudan doğruya Rusya Dışişleri Bakanlığı'nın yönetimi altında olmuştur.⁸⁰ XIX. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Rumeli'de Slavlık siyasetinin başarıları meydana çıkmaya başlamıştır.⁸¹

XIX. yüzyılın sonuna doğru Rusya Balkanlar'da gücünü artırmak için panslavizm ve panortodoks hareketleri siyasî enstrüman olarak kullanmıştır.⁸² Batı, Rusya'nın Balkanlar'ı ele geçirmesinden ve Akdeniz'e inerek, dünya siyasî dengesini tamamen kendi lehine değiştirmesinden korkmuş olup ciddi bir endişe duymuştur. İngiltere, Fransa ve Avusturya, Osmanlı hâkimiyeti altındaki toprakları hem birbirlerine, hem de Rusya'ya karşı dikkatli bir biçimde gözlemlemişlerdir.⁸³

⁷⁸ Şimşir, a.g.e., C. II, s. XLV-XLVI.

⁷⁹ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'e Kadar*, 2. b., Ankara: T.T.K. Yayınları, 1987, s. 343.

⁸⁰ Şimşir, a.g.e., C. II, s. XLVII; Armaoğlu, a.g.e., s. 491.

⁸¹ Şimşir, a.g.e., C. II, s. XLVIII.

⁸² Meltem Begüm Saatçı, "XIX. Yüzyıl Sonunda Makedonya Sorunu ve Makedonya'da Kurulan Örgütler" *Türkler*, C. I-XXI, C. XIII, ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 110.

⁸³ Yeniçeri, a.g.m., C. XII, s. 855.

Avrupa'da bozulan kuvvet dengeleri 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı gibi doğal bir sonucu doğurmuştur. Balkanlar'da patlayan Sırp, Karadağ ve Bulgar isyanlarında, dinî dayanışma olarak ortodoksluk, siyasî olarak ise panslavist programın uygulama aşamasına geçirildiği gözlemlenmiştir. Rusya bütün Avrupa'nın karşı çıkmasına rağmen önce kendi istediği şekilde panslavizmin zaferi olarak kabul edilen Ayastefanos'ta ve nihayet Berlin'de yapılan barış antlaşmaları sayesinde Romanya adıyla ortaya çıkan Tuna prenslikleri de dâhil olmak üzere yukarıda ismi geçen üç devletin bağımsızlığını sağlamıştır.⁸⁴

Avrupa ve Rus isteklerinin merkezinde jeopolitik ve jeostratejik açıdan Osmanlı topraklarında sürekli istikrarsızlık çıkarma, takip edilen başlıca politika olmuştur. Balkanlar'da ortaya çıkan isyan, ayaklanma ve bağımsızlık hareketleri bu hedeflerin doğal sonucu olmuştur.⁸⁵

XIX. asırda Sırbistan'da başlayan isyanlar ve bu isyanların Niş'e sıçramasıyla birlikte panslavizm ve İliya Graşanın'ın projelerinin etkisi çok ciddi olmaya başlamıştır. Bunun devamında Osmanlı-Rus ve daha sonra Osmanlı-Sırp savaşlarının ortaya çıkmasının nedeni, Balkan topraklarında müslümanların yok edilmesinin yanı sıra homojen Slav millî devletlerin kurulmak istenmesidir.

2. Naçertaniye Projesi

Sırbistan'da Aleksandr Karacorçeviç dönemi (1842-1858) milliyetçi ve liberal düşüncenin etkin olduğu bir dönemdir.⁸⁶ Bu düşünce grubunda, liderleri Avram Petronijeviç, Toma Vuçiç Perişçiç ve özellikle de çağdaş Sırp milliyetçiliğinin babası kabul edilen İliya Graşanın (d.1812-ö.1874)⁸⁷ çok önemli yere sahiptir.⁸⁸ Bu nedenle XIX. asırda Sırp

⁸⁴ Kemal Beydilli, "Rusya", *D.İ.A.*, C. XXXV, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2008, s. 258

⁸⁵ Yeniçeri, a.g.m., C. XII, s. 855.

⁸⁶ Aslantaş, "Sırbistan: İsyenlar ve Bağımsız..", s. 479.

⁸⁷ İliya, Miluti'nin en küçük oğlu olup 1812 yılında Kragujevaç'ın kuzeyinde bulunan Şumadija bölgesinin ortasında Graşanın köyünde dünyaya gelmiştir. İliya 21 yaşında iken babasının tavsiyesi üzerine özerk Sırbistan'ın ilk hükümdarı Prens Miloş Obrenoviç döneminde devlet hizmetine girmiştir. Farklı ve çok önemli konularda yaptığı görevler çerçevesinde başbakan, dışişleri bakanı ve içişleri müdürü de olmuş, fakat Prens Mihailo Obrenoviç Kasım 1867 yılında onun görevine son vermiştir. Bkz. David MacKenzie, "İliya Graşanın: Man and Statesman", *Serbian Studies*, C. 5, nr. 3. Bahar 1990, s. 41.

İliya Graşanın XIX. asır Sırbistan'ının zeki ve muhafazakâr kişilerinden birisi olup aynı zamanda bürokratik ve polis devletinin organizatörü olmuştur. Naçertaniye projesi ile Sırbistan politikasının ve programının ön gördüğü şekilde adı geçen devletlerin topraklarını kendi topraklarına katarak Büyük Sırbistan'ın temellerinin atılması hedeflenmiştir. Bkz. Sadulla Brestovci, *Marredheniet Shqiptare-Serbo-Malazere (1830-1878)*, Priştine: Instituti Albanologjik i Prishtines Yayınları, 1983, s. 79.

⁸⁸ Özkan, a.g.e., s. 86, 89.

siyasetçiler ve akademisyenlerin neredeyse hepsi yayılcı ve güçlü bir Sırp devletinin oluşturulması amacına hizmet eden millî programlarla yakından ilgilenmişlerdir.⁸⁹

Sırp devletinin kurulması başarısının ardından “*Büyük Sırbistan*” fikri devlet politikası hâline gelmiş, “*Sırpların yaşadığı her yer Sırbistan toprağıdır. Sınırları Sırpların yaşadığı tüm alanları kapsayacak şekilde geniş yeni bir Sırbistan oluşturulması ve tek Sırbistan devleti içerisinde tüm Sırpların kurtuluşu ve birliği*”⁹⁰ fikri yeni Sırp edebiyatının, dil kurucusu ve proje düşünürü olan Vuk Stefanoviç Karaciç (d.1787-ö.1864) tarafından da desteklenmiştir. Sırp milliyetçisi liderlerinden İliya Graşanin, 1844 yılında içişleri müdürlüğü görevindeyken, Güney Slavlarının, Sırpların önderliğinde toplanmasını hedefleyen ilk millî Sırp projesi *naçertaniye*’yi⁹¹ oluşturmuştur.⁹² Bu proje, panslavizm kadar büyük ve geniş çapta olmasa da Balkanlar’da ve özellikle de Sırplar arasında çok önemli gizli bir proje olmuştur.⁹³

Naçertaniye projesi Avrupa ve Sırbistan’da o zamana kadar yaşanan gelişmelerin bir ürünüdür. Zira XIX. asırda Sırpların geleceği üzerinde ortaya çıkan münakaşaların genel seyri, planın büyük bir Sırbistan projesi mi yoksa bir Yugoslavya projesi mi olacağı yönündeydi.⁹⁴ İşte tam da bu noktada Graşanin, naçertaniye fikrini gerçekleştirme

⁸⁹ Rexhep Qosja, *Shperngulja e Shqipetareve Sipas Programeve Kombetare Serbe*, Tiran: Toena Yayınları, 2005, s. 3.

⁹⁰ Qosja, a.g.e., s. 3; Özkan, a.g.e., s. 89.

⁹¹ Naçertaniye Sırbistan’ın 1844’te yazılmış gizli bir projesidir. 1906 yılında M. Vukiçeviç tarafından yayınlanana kadar 60 sene kimse ondan haberdar olamamıştır. Bkz. Nikša Stançiç, “Problem Naçertanija İlije Graşanina u Naşoj Historiografiji”, *Historijski Zbornik*, XXI-XXII, Zagreb: 1968-69, s. 179. Naçertaniye projesiyle ilgili daha fazla bilgi edinmek için Bkz. Dušan T. Batakoviç, *The Foreign Policy of Serbia (1844-1867) İlija Graşanin’s Naçertanije*, Belgrad: Institute for Balkan Studies, özel baskılar, 2014.

⁹² Qosja, a.g.e., s. 3.

⁹³ Demir, a.g.m., s. 291.

⁹⁴ Demir, a.g.m., s. 302.

konusunda Paris merkezli Polonya göçmenlerinin siyaset teşkilâtı liderleri olan *Adam Czartoryski*⁹⁵ ve *Frantisek Zach*'dan⁹⁶ doğrudan etkilenmiştir⁹⁷.

Graşanın projeyi gerçekleştirebilmek amacıyla Osmanlı ve Avusturya-Macaristan topraklarında Sırların yoğun olduğu bölgelerde büyük ve güçlü propaganda yapmayı düşünmüştür. Bu çerçevede bahsi geçen yerlerde istihbarat ağı ve gizli dernekler kurarak dinî kitap ve gazeteler basmayı ve mümkün olan yerlerden de Sırp çocuklarını alıp Sırbistan'da eğiterek geri gönderme ve buna benzer faaliyetler gerçekleştirmeyi planlamıştır. Böylece Sırp siyasî kutsal kitabının ilk dindarlarını oluşturarak Balkanlar'da büyük sorunlar çıkartmayı hedeflemiştir.⁹⁸

Graşanın, bu projeye Osmanlılar'ın bütünlüğünü bozarak, XIV. asırdaki Sırp İmparatorluğunu tekrar inşa etmeyi planlamıştı. Gerçekten de bu düşüncenin karşılık bulunduğu görülmektedir. Nitekim naçertaniye fikri Sırların daha sonraki emperyalist politikalarının düşünce zeminini oluşturmuştur.⁹⁹ Graşanın'ın programı Sırp dış siyasetinde teşkilâtlanma faaliyetlerinin başlangıcını oluşturmuştur. Bundan sonra Sırbistan'ın Slavlara ve diğer Balkan milletlerine karşı siyaseti ve tavrı naçertaniye projesine göre şekillenmiştir. Nitekim Sırbistan'ın Bosna Hersek, Karadağ, Kosova ve Arnavutluk'un kuzeyi ile diğer bölgeleri kendi topraklarına katma gayreti, naçertaniye projesinin adım adım uygulamaya konulmasından ibarettir. Küçük bir ülke olan Sırbistan yaşamını devam ettirebilmesi için mutlaka topraklarını genişletmesi, büyük ve güçlü olması gerekmektedir. Ayrıca Sırlara göre bu projeye yeni bir şey yapılmayacak, sadece dedelerine ait topraklar geri alınacaktır.¹⁰⁰ Naçertaniye planı çerçevesinde 1848 Şubat ayında Belgrad'da *Demokratik Panslavist Kulübü* kurulmuştur.¹⁰¹

⁹⁵ Fransa 1840 yıllarında uluslararası diplomaside tek başına kalmak istemeyerek Balkan Slavlarının bağımsızlıklarını kazanması için Paris'te Rus Çarın I. Aleksandr'ın arkadaşı ve eski Rus dış işleri bakanı (1803-1807) Adam Czartoryskin'i seçerek Sırlara yardım için görevlendirmiştir. Bkz. Vasa Çubriloviç, *İstoriya Političke Misli u Srbiji XIX. veka*, b. 2., Belgrad: Narodna Knjiga Yayınları, 1982, s. 127.

Adam Czartoryski, Sırbistan merkezli, Osmanlı himayesinde ve Rus karşıtı bir siyaset takip eden bir *Güney Slav Federasyonu* kurmayı hedeflemiştir. Bkz. Demir, a.g.m., s. 291

⁹⁶ Zach'ın planı Hırvat İlerizm Hareketi Güney Slav birliğini bir federasyon şeklinde gerçekleşmesini düşünüyordu, Hakan Demir, "Polonyalı Hotel Lambert ve Büyük Sırbistan "Naçertaniye" Planı (1840-1844)", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, II/1, 2013, s. 301.

Graşanın, ilk başta Frantisek Zach'ın hazırladığı *Sırbistan'ın Slav Politikası* projesini kabul etmişti ancak onu tam anlamıyla uygulamamıştır. Bkz. Demir, a.g.m., s. 292-300.

⁹⁷ Stançiç, a.g.m., s. 195; Demir, a.g.m., s. 302.

⁹⁸ Qosja, a.g.e., s. 5.

⁹⁹ Aslantaş, "Sırbistan: İsyanlar ve Bağımsız...", s. 479-480.

¹⁰⁰ Brestovci, a.g.e., s. 77-78.

¹⁰¹ Brestovci, a.g.e., s. 83.

Naçertaniye projesi Niş sancağındaki müslüman halkı 93 harbi esnasında ve sonraki aşamalarda etkilemeye başlamıştır. Uyguladığı politikalar uluslararası sahada, yani Berlin Kongresi'nde kabul görünce Sırbistan, yayılcı politikasındaki emellerini daha fazla artırmaya başlamıştır. Bu çerçevede Arnavutlar ve diğer müslümanlar Niş, İvranye, Ürgüp, Prokuple ve Leskofça gibi yerleşim yerlerinden sürgün edilmişlerdir.¹⁰²

Balkan savaşları ve Birinci Dünya Savaşı sırasında naçertaniye projesinin hedefleri yeniden biçimlendirilmiştir.¹⁰³

C. RUSLAR VE SIRPLARLA YAPILAN SAVAŞLAR

Osmanlılar'la Ruslar arasında 1492 yılında başlayan ilişkiler, Rusların Osmanlılar'a bağlı olan Kırım Hanlığının desteğine ihtiyaç duyması nedeniyle 1512 yılına kadar Osmanlı-Kırım-Rusya dostluk ve dayanışma münasebetleri çerçevesinde gerçekleşti. 1512'de Kırım Hanı Mengli Giray'ın ölümüyle bu dayanışmanın Kırım-Rus ilişkileri kısmında kötüleşme meydana gelmiş olsa da Osmanlı-Rus ilişkileri kısmı I. Selim (1512-1520) döneminde ve Kanunî Sultan Süleyman'ın (1520-1566) ilk saltanat yıllarında bozulmadan sürdürülebilmştir. Ancak Rus Çarı IV. İvan'ın (1530-1584) Kazan (1552) ve Astrahan (1556) hanlıklarını yıkarak Volga havzasında Altınordu İmparatorluğu'nun yerini alması ve akabinde uyguladığı Doğu Avrupa'da bu imparatorluğun vârisi olma politikası, iki ülke arasındaki ilişkilerin düşmanlığa dönüşmesine neden oldu. Nitekim 1569 yılında Astrahan'nın kurtarılmasına yönelik seferle iki ülke arasında ilk kez bir çatışma yaşanmıştır.¹⁰⁴

1. Osmanlı-Rus Savaşları

Osmanlı-Rus ilişkilerinin dostluktan düşmanlığa dönüşmesiyle birlikte başlayan süreçte iki devletin 13 defa savaştığı görülmektedir. 1637 yılında Rusların, himayelerindeki Kazaklar¹⁰⁵, Azak Kalesi'ni almaya yönelik saldırıda desteklemesiyle dolaylı olarak başlayan¹⁰⁶ Osmanlı-Rus mücadelesi, 1677'den itibaren iki devlet arasında doğrudan yapılan

¹⁰² Qosja, a.g.e., s. 5.

¹⁰³ Qosja, a.g.e., s. 5.

¹⁰⁴ Halil İnalçık, "Osmanlı-Rus İlişkileri 1492-1700", *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992*, Ankara: T.T.K. Yayınları, 2015, s. 25-26.

¹⁰⁵ Burada sözü edilen Kazaklar, İngilizce Cossack, Fransızca Cosaque, Rusça Kazak olarak yazılan Hıristiyan Slav Kozaklar olmayıp Kazan ve Astrahan hanlıklarının yıkılmasından sonra Rus himayesine giren Kazaklar olmalıdır.

¹⁰⁶ Osman Köse, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri", *Osmanlı*, C. I, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 536.

savaşlara dönüşmüş ve 1918 yılına kadar devam etmiştir. Her iki devlet bu arada geçen 241 seneden 57'sini, ortalama olarak 18 yılda bir, birbiriyle savaşarak geçirmiştir. Her iki tarafın da bu kadar çok ve uzun zaman savaştığı başka bir komşusu da bulunmamaktadır.¹⁰⁷

Bu on üç savaş 1677-1681¹⁰⁸, 1686-1699, 1711, 1712, 1713, 1736-1739, 1768-1774, 1787-1792, 1807-1812, 1828-1829, 1853-1855, 1877-1878 ve 1914-1918 yıllarında yapılmıştır. Ayrıca Osmanlılar, tarihindeki dört büyük felaketli deniz savaşından İnebahtı (1571) hariç üçünü (Çeşme 1770, Navarin 1827 ve Sinop 1853) Ruslar, ya da arasında Rus kuvvetlerinin de bulunduğu Avrupalı devletlerle yapmıştır.¹⁰⁹

1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşına son veren *Küçük Kaynarca Antlaşması*'yla (26 Temmuz 1774)¹¹⁰ Osmanlı topraklarında yaşayan ortodoksların hâmilik görevini Rusların üstlenmesi,¹¹¹ kendileri de ortodoks olan Sırp'ların geleceğini şekillendirmede ilk adım olarak kabul edilebilir.

II. Katerina (1762-1796) dönemi Osmanlı-Rus ilişkilerinde yeni bir sürecin başlamasına sebep oldu.¹¹² Nitekim bu dönemde yapılan savaşların neticesinde Kırım Hanlığı ve etrafındaki topraklarıyla birlikte 8 Ocak 1784'te¹¹³ Rusya'ya bağlandı,¹¹⁴ Osmanlılar güçsüzlüğünü ve kendi imkânlarıyla ayakta duramayacaklarını iyice anladılar ve tarihte ilk kez dış devletlerin yardımını almak zorunda kaldılar.¹¹⁵ Nitekim Rus donanması, Mora ve Arnavutluk kıyılarını Fransızlara karşı savunmak ve onların buralarda ele geçirdikleri bölgeleri geri almak üzere 5 Eylül 1798'de İstanbul Boğazı'na girdi¹¹⁶ ve kısa bir süre sonra da Osmanlı donanması eşliğinde Akdeniz'e açıldı. Ortaklaşa yürütülen bu

¹⁰⁷ Svetlana Oreshkova, "Rus-Osmanlı Savaşları: Sebepler ve Bazı Tarihi Sonuçlar", *Osmanlı*, C. I, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 556.

¹⁰⁸ Abdülkadir Özcan, "Karlofça" *D.İ.A.*, C. XXIV, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2001, s. 504; Yıldız, a.g.e., C. XI, s. 218.

¹⁰⁹ Navarin olayı (20 Ekim 1827), İngiliz, Fransız ve Rus donanmalarından oluşan müttefiklerin limanda bulunan Osmanlı ve Mısır donanmasına karşı yaptıkları ani saldırıdır. Bkz. İdris Bostan, "Navarin", *D.İ.A.*, C. XXXII, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2006, s. 442.

¹¹⁰ Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca Antlaşması" *D.İ.A.*, C. XXVI, Ankara: T.D.V. Yayınları, 2002, s. 524-527.

¹¹¹ Rusların Osmanlı topraklarını istedikleri gibi paylaşırma siyaseti *Şark Meselesi* olarak siyâsi literatüre geçmiştir. Bkz. Kemal Beydilli, "Şark Meselesi" *D.İ.A.*, C. XXXVIII, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2010, s. 352-357.

¹¹² Kurat, *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'e Kadar*, s. 281-283.

¹¹³ Halil İnalçık, "Kırım" *D.İ.A.*, C. XXV, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2002, s. 454.

¹¹⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. VI, Ankara: T.T.K. Yayınları, 1982-1995, s. 185-187; Oreshkova, a.g.m., C. I, s. 558.

¹¹⁵ Köse, a.g.m., C. I, s. 548.

¹¹⁶ Köse, a.g.m., C. I, s. 548; Yıldız, a.g.e., C. XI, s. 287.

harekâtın ardından Ruslarla önce 23 Aralık 1798’de bir ittifak anlaşması yapıldı, ardından birkaç madde ilavesiyle 23 Eylül 1805’te anlaşma yenilendi. Ancak yapılan ittifak anlaşmasına rağmen iki devlet arasında bir güven ortamı oluşamadığı görülmektedir.¹¹⁷ Gerçekten de Çar I. Aleksandr (1801-1825), Avrupa’nın içinde bulunduğu siyasî ortamı ve Osmanlılar’ın hazırlıksız olmasını fırsat bilerek, savaş ilanına bile gerek duymadan altmış bin kişilik orduyla 1806 Ekim’inde Dinyester nehrinden geçerek Osmanlı topraklarına girdi ve Eflâk-Boğdan’ı işgal etmeye başladı.¹¹⁸

Rusya’nın, 1807’de Sırp isyanının başlamasını müteakip Osmanlı güçlerini iki cephede savaşmaya mecbur bırakmak amacıyla Sırplarla olan ilişkilerini daha da sıkılaştırmaya başladığı görülmektedir.¹¹⁹ Nitekim 1807-1812 yılları arasında yapılan savaşlar esnasında Sırp, Rusların sağladığı yardımlar sayesinde ayaklanmışlardı.¹²⁰

Osmanlı millet sisteminin çözülmesinde en kritik gelişmelerden biri olan Mora İsyanının (1821),¹²¹ Akkirman Antlaşmasıyla (1826) Ruslara ağır tavizler verilmesinin ve donanmanın Navarin’de (1827) baskına uğramasının ardından başlatılan savaşta Rus kuvvetleri Edirne’ye kadar ilerledi.¹²² Savaş sonunda Ruslarla yapılan Edirne Antlaşmasının (14 Eylül 1829)¹²³ getirdiği en önemli değişikliklerden biri Yunanistan’ın bağımsızlığını kazanması,¹²⁴ diğeri de Rus çarlarının kendilerini ortodoksların sadece hâmisisi değil aynı zamanda muhafızı olarak da görmeye başlamalarıdır.¹²⁵ Bunlara ek olarak Kavalalı meselesi¹²⁶ nedeniyle Osmanlılar Fransız ve İngilizlerin yanı sıra istemeyerek de olsa Rusların desteğine ihtiyaç duydular.¹²⁷ Böylece Ruslar bir taraftan Osmanlı içindeki

¹¹⁷ Yusuf Akçura, *Osmanlı Devletinin Dağılıma Devri*, 4. b., Ankara: T.T.K. Yayınları, 2010, s. 109-110-111; Köse, a.g.m., C. I, s. 548.

¹¹⁸ Yıldız, a.g.e., C. XI, s. 314.

¹¹⁹ Selim Aslantaş, *Osmanlıda Sırp İsyanları 19. Yüzyılın Şafağında Balkanlar*, İstanbul: Kitap Yay. 2007, s. 113.

¹²⁰ Yıldız, a.g.e., C. XI, s. 323.

¹²¹ Songül Ulutaş, “1821 Mora İsyanı ve Dramalı Mahmut Paşa”, *Yeni Türkiye (Rumeli-Balkanlar Özel Sayısı III)*, S. 68, Mart-Haziran 2015, s. 2873.

¹²² Beydilli, a.g.md., C. XXXV, s. 263.

¹²³ Şerafettin Turan, “Edirne Antlaşması”, *D.İ.A.*, C. X, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 1994, s. 442.

¹²⁴ Yıldız, a.g.e., C. XI, s. 379-380; Mübahat S. Kütükoğlu, “Baltalimanı Antlaşması”, *D.İ.A.*, C. V, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 1992

¹²⁵ Yıldız, a.g.e., C. XI, s. 458.

¹²⁶ Kavalalı meselesi Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın (d.1769-ö.1849) Osmanlılara isyan ederek oğlu İbrahim Paşa (d.1789-ö.1848) idaresindeki Mısır kuvvetlerinin 1832’de Kütahya’ya kadar ilerlemesidir. Bkz. Fatih Gencer, “İbrahim Paşa’nın Anadolu’yu İstilas (1832-1833)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. IX, S. 42, Şubat 2016, s. 641-657.

¹²⁷ Muhammed Hanefi Kutluoğlu, “1833 Kütahya ‘Antlaşma’sının Yeni Bir Değerlendirmesi”, *Osmanlı Araştırmaları*, C. XVII, İstanbul: 1997, s. 265-297.

gayrimüslim unsurların isyanlarını ve bağımsızlıklarını desteklerken diğer taraftan başka tehditlere karşı Osmanlılar'ı koruma taahhüdü verdiler.¹²⁸ Ancak gelişen birtakım hadisler nedeniyle Ruslar yeniden Osmanlılar'ı parçalama siyasetine geri döndüler.¹²⁹

1875 yılında Hersek'te başlayan isyan¹³⁰ kısa sürede yayılarak diğer Balkan toplumlarına bulaşması nedeniyle Avrupa'daki büyük devletlerin Balkanlar'daki çıkarlarını koruma çerçevesinde duruma müdahale etmeleri, Rusları, Slavlara destek olmaya yönlendirdi.¹³¹ Bu durum tarihte 93 Harbi olarak da bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşına neden oldu.¹³² Osmanlılar'ın, Ruslarla birlikte¹³³ Sırp, Karadağlılar, Rumenler ve Yunanlıların hücum etmesiyle karşı karşıya kalması, savaşı kaybetmesinde en önemli etkenlerden birisi olmuştur. Aslında Osmanlı kuvvetleri Rumeli'de Gâzi Osman Paşa (d.1833-ö.1900)¹³⁴, Kafkasya'da Gâzi Ahmed Muhtar Paşa (d.1839-ö.1919)¹³⁵ gibi komutanların idaresinde gerek Anadolu ve gerekse Rumeli savaşlarında beklentinin üstünde

Rus kara ve deniz kuvvetlerinin Osmanlılara yardım amacıyla Beykoz'a gelmesi, İbrahim Paşa idaresindeki Mısır kuvvetlerinin daha fazla ilerlemesini engelledi, Kütahya'da bir uyuşma sağlanarak geri çekilmelerini sağladı. Bkz. Beydilli, a.g.md., C. XXXV, s. 263.

¹²⁸ 8 Temmuz 1833'de yapılan Hünkâr İskeleyi Antlaşması Rusya'nın Osmanlı üzerinde ne derece etkili olduğunu ortaya koymaktadır. (Bkz. Kemal Beydilli, "Hünkâr İskeleyi Antlaşması", *D.İ.A.*, C. XVIII, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 1998, s. 488-490.) Ancak Rusların Osmanlı üzerindeki nüfuzundan rahatsız olan İngilizler, 1838'de yapılan Baltalimanı Antlaşmasıyla dengeyi sağlamaya çalıştılar. Bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, "Baltalimanı Antlaşması", *D.İ.A.*, C. V, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 1992, s. 38-40.

¹²⁹ Doğuda Suriye ve Lübnan, batıda Eflâk ve Boğdan isyanları Osmanlı-Rus ilişkilerinin yeniden gözden geçirilmesine neden oldu ve bu çerçevede 18 Temmuz 1840'ta Londra Antlaşması yapıldı. Bkz. Yıldız, a.g.e., C. XI, s. 458; Muhammet Hanefi Kutluoğlu, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa", *D.İ.A.*, C. XXV, Ankara: T.D.V. Yayınları, 2002, s. 64.

¹³⁰ Zafer Çakmak, "1875 Hersek İsyanı", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. VIII, 2003, s. 241-254.

¹³¹ Oreshkova, a.g.m., C. I, s. 559.

¹³² Hammer, a.g.e., C. IX, s. 579; Yıldız, a.g.e., C. XI, s. 512; Mahir Aydın, "Doksanüç Harbi" *D.İ.A.*, C. IX, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 1994, s. 498.

93 Harbi kısa sürede yayılarak Kafkaslar ve Balkanlar olmak üzere iki cephede sürdürülmüştür. (Bkz. Yıldız, a.g.e., C. XII, s. 140) Ruslar bu savaşta Asya'daki 60 bin kadar ve Avrupa'daki 120 bin kadar askerden oluşan iki ordusunu birleştirip İstanbul'u bile almayı düşünmüşlerse de, İstanbul'u almayacaklarına dair 8 Haziran'da İngiltere'ye verdikleri teminat nedeniyle bu fikirden vaz geçmişlerdir. (Bkz. Hammer, a.g.e., C. IX, s. 580) Osmanlılar bu savaşa, merkezleri İstanbul, Şumnu, Manastır, Erzurum, Şam, Bağdat ve Yemen olmak üzere yedi ordudan oluşan askerî kuvvetlerinin tamamını devreye sokarak oluşturdukları 660 bin kişilik orduyla -ki ulaşabilecekleri en fazla sayıdaki askerdir- hazırlanmıştı. Bkz. Hammer, a.g.e., C. IX, s. 582.

¹³³ Ruslar, Slavların dışında dağılı katolik ve ortodoks Arnavutlar üzerinde de çok sıkı baskı yapmış olmalarına rağmen Arnavutlar, Osmanlılara karşı gelmediler ve Ruslar bunun intikamını Sırbistan ve Karadağ'da kısmen Arnavutların yaşadığı İvranya, Kurşunlu, Leskofça, Bar, Ülgün, Podgoritsa ve İşboza'nın ilhakını Osmanlı Devleti'ne kabul ettirerek aldılar. Bkz. Sossheim, a.g.md., C. I, s. 588.

¹³⁴ Daha detaylı bilgi edinmek için, Bkz. Mehmed Metin Hülagü, "Gazi Osman Paşa", *D.İ.A.*, C. XIII, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 1996, s. 464-465.

¹³⁵ Daha detaylı bilgi edinmek için, Bkz. Rifat Uçarol, "Gazi Ahmed Muhtar Paşa", *D.İ.A.*, C. XIII, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 1996, s. 445-448.

direnç göstermişlerdi. Ancak sonuç itibariyle başarılı olamadılar¹³⁶ ve Sırlar, Şehirköy'ü ve Niş'i, Karadağlılar Antivari'yi, Rumenler Tuna'da Lom Palanka'yı ele geçirdiler,¹³⁷ Ruslar Plevne'yi aldıktan sonra Balkanlar üzerinden Filibe ve Edirne'ye ulaşarak İstanbul'a doğru hareket ettiler. Rusların ilerlemesi ancak İngiliz donanmasının İstanbul yakınlarına gelmesiyle durdurulabilmişti.¹³⁸

2. Osmanlı-Sırp Savaşları

Osmanlı-Sırp savaşları büyük oranda Osmanlı-Rus ilişkileri ve savaşlarına bağlı olarak şekillenmiştir. Nitekim 1828-1829 Osmanlı-Rus harbi neticesinde yapılan Edirne Antlaşmasıyla Osmanlılar Sırlara yeni haklar tanımak zorunda kalmıştı. Buna bağlı olarak Osmanlılar, 17 Ekim 1830 tarihinde Miloş Obrenoviç'in başprenslüğünde Sırların muhtariyetini kabul ettiler.¹³⁹ Ülkede, Miloş'un çok fazla tesirli olmasını istemeyen muhaliflerin ve onları destekleyen Osmanlılar ve Rusların da etkisiyle 1838'de bir anayasa ilan edildi.¹⁴⁰ Ancak Anayasa'nın, Miloş'un ülkedeki nüfuzunu kırması sonucunda Obrenoviç ailesi 1842 yılında tahttan uzaklaştırılarak yerine Kara Yorgi'nin oğlu Aleksandr Karacorçeviç getirildi.¹⁴¹ Fakat Karacorçeviç ailesinin ülke yönetiminde yetersiz kalması, Rusya ve Avusturya'nın da Karacorçeviç'ten desteğine çekmesi üzerine¹⁴² Miloş Obrenoviç 1858'de tekrar yönetime geçirilmiştir. Onun ölümünden sonra yerine geçen kardeşi Mihail, Sırp Millî Gençlik Teşkilâtı'nın da tesiriyle güney Slavlarının hepsinin birleştirilmesi fikrini ortaya atmış ve hedefine ulaşmak amacıyla da müslüman halkı ve askerleri Sırbistan topraklarından çıkartmak gibi birtakım teşebbüslerde bulunmuştur.¹⁴³ Osmanlı Devleti'nin, Sırbistan'daki bütün kalelerin boşaltılmasını kabul etmesi, Mihail'in 1866 yılında bu amacına ulaştığını göstermektedir.¹⁴⁴ Mihail'in son büyük hamlesi ise bağımsızlık ya da

¹³⁶ Yıldız, a.g.e., C. XII, s. 141.

¹³⁷ Hammer, a.g.e., C. IX, s. 587.

¹³⁸ Kurat, a.g.e., s. 355.

¹³⁹ Hacısalihioğlu, a.g.md., C. XXXVII, s. 123.

¹⁴⁰ Selim Aslantaş, "Sırp Knezliği'nde İktidar Mücadelesi: "1838 Türk Anayasası'nın (Turski Ustav)" İlanı, Büyük Güçler ve Osmanlı Devleti", *CTAD: Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl IX, S. 17, Bahar 2013, s. 22.

¹⁴¹ Erhan Afyoncu, "Osmanlı İdaresinde Sırbistan", *Balkanlar El Kitabı Tarih*, C. I, Ankara: Karam Yayınları, 2006, s. 356.

¹⁴² Jelavich, a.g.e., C. I, s. 270.

¹⁴³ Afyoncu, a.g.md, C. I, s. 356-357.

¹⁴⁴ A. Hajek, "Sırbistan" *İ.A.*, C. X, İstanbul: M.E.B., 1978, s. 564.

özerkliklerine ulaşmak için Balkan devletlerini Osmanlı Devleti'ne karşı ittifaka heveslendirmek olmuştur. Fakat 1868'de ölümü sebebiyle bu girişimi yarım kalmıştır.¹⁴⁵

General Blaznavac¹⁴⁶, Mihail'in 14 yaşındaki yeğeni Milan Obrenoviç'i Belgrad askerî birliklerinin desteğiyle iktidara getirmiştir. Vekillerin dört sene devam eden diktatörlük hâkimiyetinden sonra, 1872'de Milan idareyi eline geçirmiştir. Böylece, aydınlar ve yaşlıların sınıfını meydana getiren liberaller Rus dostu Ristiç'in gücüyle Rus siyasetine yakın bir idare uygulamaya başlamıştır.¹⁴⁷

1875-1878 arasındaki dönemde Sırbistan için ayırt edici nitelikler, tereddüt, iç bölünme ve askerî mağlubiyettir.¹⁴⁸ Bosna Hersek'te 1875'te başlayan isyanlar üzerine Sırbistan ve Karadağ da Osmanlılar'a karşı savaşa girmiştir.¹⁴⁹ Sırp Kralı Milan, 4 Ekim 1875 te Başvekil Stoyan Ristiç'den ayrılmış, bizzat kendisi parlamentonun önüne çıkıp savaşa hazırlanmak için meclisin onayını almıştır. Lakin ardından da büyük güçlerin Sırbistan'ın savaşa girmesine izin vermediklerini açıklamıştır. 1876 Nisan ayında Avusturya'nın Belgrad konsolosunun önünde şiddetli gösteriler ortaya çıkmıştır. Aynı yıl Mayıs ayında Ristiç tekrar iktidara gelmiş ve çok geçmeden on iki milyonluk bir savaş borçlanması yapıp o sırada aniden Balkanlar'a gelmiş olan Rus Generali Çernayev'i Sırp ordusunun başına geçirmiştir. Bu arada Osmanlılar Sırp idarecilerin amaçlarını soruşturdular. Buna göre Ristiç'in, Osmanlılar'ın Bosna, Karadağ ve Hersek'ten çekilerek buraların Sırbistan'a bırakılması, İgnatiyev'in ise Bosna'nın Avusturya ile Sırbistan arasında bölüşülmesi kanaatinde olduğu ortaya çıktı. Ancak Osmanlılar'ın 29 Haziran'da kendilerine ulaşan bu istekleri kabul etmemeleri üzerine Temmuz ayında yeni bir savaş başladı.¹⁵⁰ Savaş, Prens Milan ve muhafazakâr Parti'nin kararına rağmen Sırp kamuoyu tarafından desteklenmiştir. Harbin devam etmesinde Jovan Ristiç ile Jevrem Grujiç idaresindeki liberal hükümet sorumlu olmuştur. Sırp önderler savaşa fevkalade olumlu bir tavırla dâhil olmuştur. Onlar, Bulgarların da isyan çıkaracağını düşünüp böylelikle Osmanlı güçlerini rahatlıkla mağlup edeceklerini düşünmüşlerdir.¹⁵¹ Ancak savaş umdukları gibi sonuçlanmadı.

¹⁴⁵ Afyoncu, a.g.m., C. I, s. 357.

¹⁴⁶ Milivoje Petroviç Blaznavac (1873-1824) hem asker hem de siyasetçidir. Bkz. Slobodan Jovanoviç, *Vlada Milana Obrenoviça*, C.1, Belgrad: Opao Yayınları, 1934, s. 1-2.

¹⁴⁷ Hajek, a.g.md., C. X, s. 564.

¹⁴⁸ Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi 20. Yüzyıl*, çev. Zehra Savan, C. 2, İstanbul: Küre Yayınları, 2006, s. 29.

¹⁴⁹ Hacısalihoğlu, a.g.md., C. XXXVII, s. 123.

¹⁵⁰ Hammer, a.g.e., C. IX, s. 571.

¹⁵¹ Jelavich, a.g.e., C.2., s. 29.

Osmanlılar 5 Ağustosta galip gelerek önce Kniazevaç'a, sonra da Zayeçar'a girdiler. Milan Obrenoviç, Sırp Krallığı tacını giymeyi beklerken 1 Kasım 1876'ya kadar devam eden bir ateşkesi minnettarlıkla kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır. Savaş yeniden başladığı zaman Osmanlı güçleri Cunis hattını (Sırp) prensten geri almış, bu gelişmeler doğrultusunda o bölgede bulunan Sırp lar güvenlerini tamamıyla kaybederek Aleksinac ve Deligrad'dan da çekilmeye başlamışlardır. Zira Sırp ların geri çekilişini Ruslar ancak tehdit edici bir notayla durdurabilmiş ve böylece Sırp Prensligi yok olmaktan kurtulmuştur.¹⁵²

Savaş Sırp lar da hem askerî hem de psikolojik bir felakete yol açmıştır. Neticede Mart 1877'de uzlaşma imzalanana dek ülkede tahminen on beş bin kişi yaşamını yitirmiştir.¹⁵³ Çernayev bu savaşta kuvvetini kanıtlayamamıştır. Beş bin gönüllü Rus askeri arasında çok az eğitilmiş asker bulunmuş olup, eğitilmiş olanlar da çatışmaya sebep olmuştur. Böylece ıslahatlarla ve yeni donanımıyla güçlenmiş Osmanlı ordusu bir dizi başarı elde etmiştir.¹⁵⁴ Sırp Prensi Milan, en önemli kaleleri Osmanlı'ya bırakmak, milis güçlerini parçalamak, savaş tazminatı olarak yıllık vergiyi yükseltmek ve topraklarındaki Bulgar isyancıları göndermek zorunda kalmıştır. Ayrıca Prens engellediği Rumeli demiryolunun Belgrad-Niş kısmının tamamlanması için kabule mecbur bırakılmıştır. Lakin devreye Avrupalı devletlerin girmesiyle birlikte bu antlaşma iptal olunarak eski şartlarda uzlaşma antlaşması yapılmıştır.¹⁵⁵

Osmanlı kuvvetleri ilk zamanlarda Sırp ordusunu yenilgiye uğratmış olsa da Rusların 1877 yılında Osmanlılar'a savaş açmasıyla durum tersine döndü ve Osmanlılar ağır bir yenilgiye uğradılar. Bu savaş sonrasında imzalanan Ayastefanos Antlaşmasıyla Sırp lar bağımsızlıklarını elde etti, bu antlaşmanın gözden geçirilmesi maksadıyla yapılan Berlin Antlaşmasıyla da Osmanlı Devleti, Sırbistan ve Karadağ'ın bağımsızlıklarını tanıdı. Böylece Niş sancağı da Sırbistan sınırlarına dâhil oldu.¹⁵⁶

II. SÜRGÜN ve İSKÂN POLİTİKALARININ ETKİSİ

93 Muhacereti diye bilinen 1877-1878 göçleri, Balkan topraklarının tamamıyla yerinden oynaması görüntüsü vermiştir. Osmanlı toplumunu baştanbaşa söküp atan, çoluk-

¹⁵² Hammer, a.g.e., C. IX, s. 571-572.

¹⁵³ Jelavich, a.g.e., C.2., s. 29.

¹⁵⁴ Jelavich, a.g.e., C. I, s. 385.

¹⁵⁵ Afyoncu, a.g.m., C. I, s. 357.

¹⁵⁶ Hacısalihoglu, a.g.md., C. XXXVII, s. 123.

çocuk, kadın-erkek demeden yüz binlerce kişilik kitleleri önüne katan bu sosyal ve politik hâdise, sadece orduların çözülüp çekilmesiyle anlaşılacak bir vâkıa değildir. Bu hareketin temel sebeplerini anlamak için, sosyal, siyasal ve ideolojik temellerine inmek gerekir. Bu büyük göçün asıl sebebi, Osmanlı-Rus harbinin felsefesinde bulunmaktadır.¹⁵⁷ O da panslavist Rusların *Karadeniz ile Adriyatik ve Tuna ile Marmara arasında müslüman nüfusun ortadan kaldırılması* anlayışıdır. Bu düşünce Osmanlı Avrupa'sında yapılan sürgünlerin temel sebebinin İslâm olduğunu göstermektedir. Böylece Balkanlar'da Osmanlı tebası olan müslüman halk mümkün olduğunca yok edilerek Slavlar dışında herhangi bir ırk bırakılmaması hedeflenmiştir.¹⁵⁸ Nitekim Rus kuvvetleri Tuna'yı geçip Rusçuk'tan güneydoğuya, Balkanlar üstünden doğu Rumeli tarafına ilerlerken sivil müslüman nüfusa yönelik saldırılar başlatmıştır. Bununla daha sonra Bulgaristan'ın ortaya çıkmasıyla birlikte müslüman halkın kendi topraklarından kovulması hedeflenmiştir. Sırp da aynı muameleyi Kuzey Makedonya'da ve Niş sancağında uygulamışlardır.¹⁵⁹

Gerçekten de Niş'in demografik yapısını ve buna bağlı olarak dinî kimliğini etkileyen hususların en önemlisi müslüman nüfusa yönelik olarak uygulanan sürgün politikasıdır. Aslında sürgün ve iskân hadisesi sebep ve sonuçları itibariyle birbirleriyle ilişkili iki olaydır. *Sürgün*, bir kişinin ya da bir topluluğun güvenlik önlemi veya ceza olarak kendi ülkesine ait topraklardan veya yaşadığı yerden isteği olmaksızın çıkartılarak başka bir yerde belli bir süre veya ömür boyu yaşamaya mecbur bırakılmasına denir.¹⁶⁰ *İskân* kavramının ise yerleştirme, mesken ve vatan kazandırma¹⁶¹, sakin kılma, oturma, ev sahibi etme¹⁶², kondurma ve yurt edindirme, bir yere yerleştirmek, tavattun ettirmek gibi manaları vardır.¹⁶³

A. SÜRGÜN POLİTİKASI

Hammurabi kanunlarında da yer alan sürgün yaptırımının eski çağlardan beri gerek Sümerler, Asurlular, Hititler, Persler, Yunanlılar, Romalılar ve Bizanslılar gibi gayrimüslim

¹⁵⁷ Şimşir, a.g.e., C. II, s. XXX.

¹⁵⁸ Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, C. XII, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1979, s. 418; Ağanoğlu, a.g.m., s. 162.

¹⁵⁹ Karpat, *Etnik Yapılanma ve Göçler*, s. 175.

¹⁶⁰ Talip Türcan, "Sürgün", *D.İ.A.*, C. XXXVIII, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2010, s. 164; Timur Bilgiç, *Tarih Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2012, s. 367.

¹⁶¹ Şemseddin Samî, "İskân", *Kâmûs-ı Türkî*, Dersaâdet: İkdâm Matbaası, H.1317, s. 111.

¹⁶² Ferit Develioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara: Aydın Kitapevi, 2013, s. 539.

¹⁶³ Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, 2. b., Ankara: Birlik Yayınları, 1982, s. 476-477

devletlerde¹⁶⁴ gerekse Hz. Muhammed ve Hulefâ-yı Râşidîn dönemleriyle, Emevî, Abbasî, Osmanlı vb. diğer İslâm devletlerinde de uygulandığı bilinmektedir.¹⁶⁵

Hangi millet ve din mensubu maruz kalırsa kalsın sürgün, gerçekten bir insanlık dramıdır. İnsanların kendi düzenlerini bozup iç ve dış göçlere yeltenmelerinin birçok sebebi vardır. Sözgelimi yeni ulus devletlerin oluşturulmasına bağlı olarak yönetime gelenler, otoritelerini kabul ettirmek amacıyla uyguladıkları baskıların bir sonuç vermemesi durumunda zulüm ve katliamlara müracaat etmişlerdir. Din ve inanç ayrımcılığı ve kötü ekonomik şartlar gibi etkenler göçün gerçekleşmesi hususunda en önemli sebeplerin başında gelmektedir. Bunun yanında güvenlik zaafiyeti¹⁶⁶, bulaşıcı hastalıklar göçü tetikleyecek bir başka faktör olarak da kabul edilebilir.¹⁶⁷

Osmanlılar'ın ilk asırlarında iskân ve/veya sürgün büyük oranda müslüman nüfusu arttırmaya yönelik olarak Anadolu'dan Balkanlar'a doğru uygulanmıştı. Ancak XVIII. yüzyılda, Karlofça Antlaşmasına bağlı olarak Osmanlılar'ın toprak kaybetmeye başlamasıyla, iskân veya sürgünün istikameti de, uygulayanları da değişti ve Balkanlar'da yaşayan müsülüman nüfusu korumaya yönelik olarak Balkanlar'dan Anadolu'ya doğru büyük bir göç hareketi oldu.¹⁶⁸ Bu durum hıristiyan dünyanın Osmanlılar'ı Avrupa ve Balkanlar'dan tamamıyla çıkartıp Anadolu'ya sıkıştırma konusundaki kararlılıklarına paralel olarak giderek de artmıştır.¹⁶⁹ Nitekim Kırım Savaşı olarak bilinen 1853-1856 yılları arasındaki Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında 1856 ilâ 1865 yılları arasında tahminen iki milyondan fazla müslüman, göçmen konumuna düşürülerek Anadolu'ya yerleştirilmişti.¹⁷⁰ Bu hadiseden kısa bir süre sonra meydana gelen ve 93 Harbi olarak da bilinen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında, Rusya ve onun panslavist politikalarıyla hareket eden

¹⁶⁴ Türcan, a.g.md., s. 164.

¹⁶⁵ Nebi Bozkurt, "Sürgün", *D.İ.A.*, C. XXXVIII, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2010, s. 166-167; Kemal Daşcıoğlu, "Sürgün", *D.İ.A.*, C. XXXVIII, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2010, s. 167.

¹⁶⁶ Osmanlı-Rus savaşları öncesinde Balkanlarda müslümanların sosyo-ekonomik durumu göçü gerektirecek kadar kötü değildi. Bu nedenle Osmanlıların savaşı kaybetmesiyle oluşan güvenlik zaafiyeti gerek Kafkasya ve gerekse Balkanlarda halkı zorunlu olarak göç etmeye sevk etmiştir. Bkz. Gülferin Çelik, "Osmanlı Devleti'nin Nüfus ve İskân Politikası", *Divan*, Bilim ve Sanat Vakfı, 1999/1 S. 6, s. 100.

¹⁶⁷ Sürgün sebepleriyle ilgili olarak, Bkz. H. Yıldırım Ağanoğlu, "Balkanlarda Göç Gerçeği Ve Bölgeden Türkiye'ye Göçler", *Balkan Sempozyumu Balkanlarda Gelecek Tasavvuru Kültür, Siyaset, Örgütlenme ve İşbirliği Alanları*, İstanbul: İnsani Yardım Vakfı Yayınları, 2008, s. 161-162; Ali İhsan Karataş, *Osmanlı Dönemi Bursa Sürgünleri (18-19. Asırlar)*, Bursa: Emin Yayınları, 2009, s. 61-262.

¹⁶⁸ Daşcıoğlu, a.g.md., s. 168.

¹⁶⁹ Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, 2. b., Ankara: T.T.K. Yayınları, 1999, s. 1.

¹⁷⁰ H. Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makûs Talihi: Göç*, İstanbul: Kum Saati Yayınları, 2001, s. 33.

hıristiyan Balkan devletlerindeki büyük halk kitleleri Rumeli ve İstanbul taraflarına doğru can korkusuyla göç etmeye mecbur kalmıştı.¹⁷¹

Sırbistan’da ortaya çıkan isyanlar, daha sonra Sırlar’a verilen ayrıcalıklar ve nihayet 1878 senesinde Osmanlı Devleti’nin bölgeden çekilip Niş’in Sırbistan’a terk edilmesinden sonra, daha önce nüfusun çoğunluğunu oluşturan müslüman ahali, bu işgalden oldukça olumsuz etkilenmiş ve kısa sürede azınlık durumuna düşmüştür.¹⁷² Balkanlar’da sadece 93 felaketinde kaybedilen toplam 1.5 milyon nüfustan göçmen konumuna düşürülen 300 bin kadarı Selanik ve Kosova vilâyetleri gibi Rumeli’nin Bulgaristan dışında kalan yerlerine, 400 bin kadarı Anadolu’ya, bunun küçük bir kısmı İstanbul ve Edirne şehirlerine, 100 bin kadarı da Suriye, Lübnan, Ürdün ve Filistin gibi Anadolu haricindeki topraklara yerleştirilmiştir.¹⁷³ Bu durum iskân sorununun sadece İstanbul ve Edirne vilâyetleriyle sınırlı kalmadığını göstermektedir. Gerçekten de Osmanlılar’ın bütün eyaletleri bir şekilde bu meseleyle meşgul olmuştur. Selanik ve Kosova vilâyetlerine 1877 sonbaharında 300 bin kişi gelmiştir. Bu göçmenlerin bazıları farklı yerlere yerleştirilmiştir. 1879’da bile Kosova vilâyetinde hâlâ 100 bin kadar göçmen bulunmuştur.¹⁷⁴ Bir İngiliz raporunda, 13 Kasım 1878 tarihinde İstanbul’a 70 bin yeni göçmenin geldiği, 120 bin Rumelilinin de Varna ve Batum limanlarından Anadolu’ya götürüldüğü kaydedilmiştir.¹⁷⁵ Gerçekten de İngiliz konsolosu Baker’in, aynı yılın Eylül ayında Londra’ya gönderdiği raporda yer alan Niş’in müslüman nüfusunun 8.300’den 300’e indiği, müslümanlara ait malların yağmalandığı ve evlerinin çoğunun da yakıldığına dair bilgiler durumun vahametini çok açık bir şekilde gözler önüne sermektedir.¹⁷⁶ Benzer durum Niş sancağına bağlı Leskofça için de geçerlidir. Burada da nüfusun çoğunluğunu Arnavut müslümanlar oluştururken, Sırbistan’a bağlanmasının akabinde müslümanlar Osmanlı topraklarına yerleştirilmişlerdir.¹⁷⁷

Müslüman Arnavut göçmenlerin Sırbistan’a geri dönmeleri hususunda birtakım teşebbüslerde bulunulduğu görülmektedir. Nitekim Belgrad’da bulunan İngiliz diplomat

¹⁷¹ İpek, *Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri*, s. 10; Aġanoġlu, a.g.e., s. 61.

¹⁷² Şemseddin Samî, “Niş”, *Kâmûsu’l-A’lâm*, C. VI, İstanbul: Mihran Matbaası, H.1316 (M.1898), s. 4631; Nurbanu Duran, “Belgrad Raşide Göre XIX. Yüzyılda Sırbistan Ve Göçlerin Arka Planı”, *Balkanlar Ve Göç*, Bursa: Bursa Kültür A.Ş. Yayınları, 2013, s. 99.

¹⁷³ Öztuna, a.g.e., C. XII, s. 430-431.

¹⁷⁴ Nedim İpek, “Kosova Vilâyeti Dâhilinde Gerçekleşen Göçler”, *History Studies*, C. 2/1, 2010, s. 69.

¹⁷⁵ Öztuna, a.g.e., C. XII, s. 432.

¹⁷⁶ Kiel, “Niş”, s. 148-149.

¹⁷⁷ Şemseddin Samî, “Leskofça”, *Kâmûsu’l-A’lâm*, C. V, İstanbul: Mihran Matbaası, H.1316 (M.1898), s. 3991.

Gould, konuyu yazılı olarak Sırbistan makamlarına ulaştırmışsa da kendisine sorunun, Belgrad idarecileri arasındaki hizipleşmelerden kaynaklandığı ve zamanla da kendiliğinden halledilebileceği cevabı verilmişti.¹⁷⁸

Balkanlar'dan sürgüne uğrayan ya da hayat şartlarının iyice ağırlaşması nedeniyle göçmen konumuna gelmiş kişiler Anadolu'ya ulaşabilmek amacıyla iki yol güzergâhı kullanmışlardır. Birincisi İstanbul üzerinden Anadolu'ya, ikincisi ise Varna, Ahyolu Bergosu, Tekirdağ, Dedeağaç ve Selanik gibi Rumeli limanlarından Anadolu'ya giden yol olmuştur.¹⁷⁹

Görüldüğü üzere Arnavut sürgünleri sadece Niş sancağı ile sınırlı kalmamış, Arnavutlar Karadağ, Bulgaristan ve daha sonra Yunanistan olmak üzere diğer Balkan ülkelerinde de benzer yaptırımlara tâbi tutulmuşlardır. Ayrıca Arnavutların yanında Türkler, Boşnaklar ve Çerkezler gibi Balkanlar'da yaşayan diğer müslüman topluluklar da aynı şekilde sürgün cezasına maruz kalmışlardır.¹⁸⁰

1. Sürgünler ve İnsan Hakları İhlalleri

Osmanlı Devleti'nde hâkim din olan İslâm'ın, takriben beş yüzyıl bölgede başka din ve topluluklara tanıdığı yaşama hakkının, objektif Batılı tarihçiler tarafından da kabul edildiği görülmektedir. Fakat aynı hoşgörü Türk, Arnavut ve Boşnak müslümanlara gösterilmemiştir.¹⁸¹

Gerçekten de Ruslar ve Bulgarlarla yapılan savaşların başlarından Berlin muahedesine kadar, bunların Edirne ve Tuna vilâyetlerindeki faaliyetlerine bakıldığında, müslümanların dinî inançlarına saygı göstermeyip açıkça zulmettikleri görülmektedir. Nitekim müslümanların câmileri ve türbelerini yağmalamış, mukaddes kitaplarını yakıp yırtmış, ezanlarını alay konusu yapmış, ibadet etmelerine de yasak koymuşlardır. Ayrıca, mezarlıkların üzerine eğlence mekânları yapılmış, bazı câmiler ise kiliseye dönüştürülmüş veya ahır olarak kullanılmıştır. Böylece, Rusya'nın bu savaşa dinî bir algı vermek hususunda hiçbir şeyi esirgemediği gerçeği de meydana çıkmıştır. Ruslar ve Bulgarlar askerlerine bu katliamların sebebini, ortodoks kilisesinin kutsal bir emrinin yerine getirilmesi şeklinde

¹⁷⁸ Şimşir, a.g.e., C. II, s. 29.

¹⁷⁹ Nedim İpek, "Balkanlar, Savaş ve Göç", *Balkanlar Ve Göç*, Bursa: Bursa Kültür A.Ş. Yayınları, 2013, s. 195.

¹⁸⁰ Sabit Uka, *Debimi i Shqipetareve nga Sanxhaku i Nishit Dhe Vendosja e Tyre ne Kosove 1878-1912*, C. 1+2, Priştine: Valton Yayınları, 1994, s. 33.

¹⁸¹ Ağanoğlu, a.g.m., s. 162.

açıklamışlardır. Rusların buradaki amacı bu harbin bir müslüman-hıristiyan savaşı olarak görünmesini sağlamak ve Avrupa devletlerinin savaşa Osmanlı lehine müdahalede bulunmasını engellemektir.¹⁸²

Balkan milliyetçiliği XIX. asırdaki Osmanlı ile ilgili bütün eğitim, ekonomi ve kültür müesseselerini yerle bir etmiştir. İngiliz raporlarında yer alan bilgilere göre bütün câmler hedef seçilmiştir. Filibe’de otuz üç câmi ile alakalı olarak yapılmış olan bir incelemede bunlardan sadece birinin kullanılabilir halde olduğu, diğerlerinin ise yıkılmış vaziyette yahut silahhane veya benzer şeyler için el konulmuş olduğu ortaya çıkarılmıştır. Niş’te de aynı uygulama söz konusu olmuştur.¹⁸³

Ruslar, Balkanlar’da müslüman halka katliam yapmak için Bulgarlarla Osmanlılar arasında yapılacak herhangi bir anlaşmaya izin vermediği gibi, askere alınmayı reddeden hıristiyanlara da ceza kesmiştir. Rusların, Tuna’yı geçtikten sonra başlattıkları ve büyüttükleri katliamı dehşetle izleyen müslümanlar, topluca güvenli bölgelere göç etmeye mecbur kalmışlardır. Ayrıca Rus güçlerinin, göç etmeye mecbur kalan halka yetişip onları katletmeleri neticesinde, göç hareketinin bazen sekteye uğradığı da görülmüştür.¹⁸⁴

Tuna vilâyetinin batı tarafında yaşayan müslümanlar, 1877 Aralık ayında doğudan gelen Rus kuvvetleri ile batıdan gelen Sırp askerleri ve her taraftan hücum eden Bulgarlar tarafından ateş altında bırakılmışlardır. Büyük göçmen grubu sert kış şartları altında sığınacak bir yer aramak için üçe bölünmüş; bir kısmı Köstendil’den Üsküp’e ve Selanik’e, diğer bir kolu da Filibe yoluyla Edirne’ye ulaşmıştır. Üçüncü kısım ise Şipka doğrultusunda iken Rus kuvvetlerinin eline geçmiş ve topluca öldürülmüşlerdir.¹⁸⁵

1877 Aralık ile 1878 Ocak aylarında Niş sancağındaki Arnavutlar sürgüne maruz kalmışlardır. Yerlerini yurtlarını terk etmek mecburiyetinde kalan çoluk-çocuk, kadın ve yaşlı sert kış şartları altında soğuktan yaşamını yitirmiştir.¹⁸⁶ Niş’te yapılan sürgünler o kadar geniş çaplı olmuştur ki, sürgün sonrasında bölgenin neredeyse tamamı insandan arındırılmıştır. Bu hal Kral Milan Obrenoviç’in belgelerine bakıldığı zaman da rahatlıkla anlaşılır. Nitekim onun 24 Ağustos 1879 tarihinde Niş’ten, Jova Ristiç’e gönderdiği bir

¹⁸² İpek, *Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri*, s. 21.

¹⁸³ Karpat, *Etnik Yapılanma ve Göçler*, s. 183.

¹⁸⁴ İpek, *Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri*, s. 18.

¹⁸⁵ Öztuna, a.g.e., C. XII, s. 420.

¹⁸⁶ Sabit Uka, *Gjurme Onomastike ne Hapsiren e İirikut me veshtrim te posaçem ne Ate te Dardanis ku ishte edhe sanxhaku i Nishit*, C. 7, Priştine: Shoqata e Muhaxhireve te Kosoves Yayınları, 2005, s. 217.

mektup bu durumu açıkça ortaya konmaktadır. Mektupta bir ara ziyaret amacıyla Toplica (Ürgüp) ve Niş'e yakın Mramor'a, sonra da Prokuple'ye kadar gittiği, oralarda kimsenin kalmadığı, o bölgelerin hepsinin terkedilmiş vaziyette olduğu ve orada kendi insanlarını iskân etmeleri gerektiği bilgileri yer almaktaydı.¹⁸⁷

XIX. ile XX. asırlar arasındaki harplerin hepsinde müslüman halk toplu olarak katliamlara uğramış ve yurtlarını terk etmeye mecbur kalmıştır. Bütün bu savaşlarda farklı taktikler uygulanmasına rağmen yine de müslümanlar üzerinde bıraktıkları tesir aynı olmuştur. Böylece çok sayıda müslüman katledilmiş olup geri kalanları ise sürgün edilmiştir. Hükümetin kayıpları sadece siyasî ve askerî açıdan olmamıştır. Aynı zamanda toplumsal göçlerle birlikte çok sayıda kişi hayatını kaybetmiştir. Bu savaşlarda sayıları daha az da olsa pek çok gayrimüslim de hayatını kaybetmiştir.¹⁸⁸

2. Sürgünleri ve İnsan Hakları İhlallerini Sonlandırma Teşebbüsleri

Osmanlılar'ın, Rusların öncülüğünde panslavist politika izleyen Sırp ve Bulgarların, hangi etnik kökene mensup olursa olsun Rumeli'de yaşayan müslüman halkı tamamıyla ortadan kaldırmak amacıyla olduğunu anlamış ve vakit kaybetmeden tedbir almaya yönelik birtakım teşebbüslerde bulunduğu görülmektedir.

Farklı tarihlerde de olsa Osmanlılar, Rumeli'de yaşanan insan hakları ihlallerini önleme çerçevesinde üç aşamalı adım atmıştır. İlk adım olarak müslüman halkların Rumeli'den göçünü sona erdirebilmek ve halkın can ve mal güvenliği sağlamak amacıyla Rusya'dan yazılı bir teminat istenmiştir. Ancak bu konuda hiçbir olumlu netice alınamamıştır. Bunun üzerine Osmanlılar ikinci adım olarak ateşkes kurulundaki temsilciler vasıtasıyla Rus başkumandanlığıyla irtibata geçmeyi denemişlerdir. Fakat bu teşebbüs de bütünüyle sonuç vermemiş ve bazı bölgelerdeki Rus güçlerinin ilerlemesi devam etmiştir. Osmanlılar üçüncü adım olarak uluslararası hukuka ve muahedelere karşı olan bu politikayı durdurmak için doğrudan Avrupa devletleri nezdinde bir takım girişimlerde bulunmuşlardır. Avrupa bunun önce bir Osmanlı propagandası olduğunu düşünmüş, fakat daha sonra Tuna vilâyetinde bulunan konsoloslardan gelen raporlar üzerine işin vehametini öğrenmiştir. Avrupa devletleri, bu aşamada her ne kadar Rusların izlediği panslavist tehcir politikasını

¹⁸⁷ Sabit Uka, *Jeta Dhe Veprimtarija e Shqipetareve Te Sanxhakut te Nishit deri me 1912*, C. 4., Priştine: Timegate Yayınları, 1995, s. 33; Uka, *Debimi i...*, C. 1+2, a.g.e., s. 33.

¹⁸⁸ McCarthy, *Ölüm Ve Sürgün*, s. 21.

desteklememişlerse de zulüm ve haksızlıkları durdurmak amacıyla da ciddi ve sonuç alıcı bir faaliyetlerde bulunmamışlardır.¹⁸⁹ Nitekim bazı Avrupa devletleri, Osmanlı halkına yapılanları Petersburg'da protesto etmeye başlamıştır. Ancak Rus Çarlığına hâkim olan panslavistler, Balkan topraklarını Slavistan haline getirmek için çok kararlı olduklarını göstermişlerdir.¹⁹⁰ Böylece bölgede azınlık konumundaki halkların en önde gelen unsurlarından biri olan müslümanlar bölgeyi terk etmek mecburiyetinde kalmışlardır.¹⁹¹

3. Sürgün Sürecindeki Kayıpların Sayısı

Osmanlılar'ın Balkanlar'daki hâkimiyetini kaybetme ve Balkanlar'ın Müslümanlardan arındırılması sürecinde sürgüne maruz kalanların ve göç esnasında hastalık, öldürülme gibi nedenlerle yaşanan kayıpların sayısı maalesef henüz tam olarak tespit edilebilmiş değildir.¹⁹² Bununla birlikte konuya ışık tutacak birtakım bilgiler de bulunmaktadır. Ancak kaynaklarda yer alan bilgiler de farklılık göstermektedir. Yine de ulaşılabilen bilgilere bakıldığında Balkanlar'da sürgün nedeniyle yaşanan durumun vahameti daha iyi anlaşılmaktadır.¹⁹³

Resmî kayıtlara göre sadece 1876'dan itibaren Balkanlar'da 854.870 kişi göçmen durumuna düşürülmüştür.¹⁹⁴ Ancak sadece 93 felaketinde Osmanlılar'ın Balkanlar'daki nüfusunun 500 bini öldürülmek, 100 bini hastalık, soğuk ve açlıktan ölmek ve 900 bini de göçe mecbur bırakılmak suretiyle toplam 1,5 milyonu kaybedilmiştir. Bunun çoğunluğunu da Türk ve diğer müslüman topluluklar oluşturmuştur.¹⁹⁵ 1821 ilâ 1922 yılları esas alındığında kayıpların çok daha fazla olduğu görülecektir. Nitekim Osmanlı hâkimiyetinde olan yerlerde yaşayan 5 milyondan fazla müslüman kendi topraklarında sürgüne uğramış, beş buçuk milyon insan da hayatını kaybetmiştir. Ayrıca müslümanların bir kısmı harp sırasında katliama uğramış, geri kalanlar da sığınmacı olarak açlık ve hastalıklarla boğuşmak durumunda kalmışlardır.¹⁹⁶

¹⁸⁹ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, s. 29.

¹⁹⁰ Öztuna, a.g.e., C. XII, s. 423.

¹⁹¹ McCarthy, *Osmanlı'ya Veda*, s. 95.

¹⁹² Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyyesi Müdürü Hamdi Bey'in 1918 Mart ayında Meclis-i Ayan toplantısında verdiği bilgiye göre II. Meşrutiyet'e, 1908'e kadar gelen muhacir nüfusun sayısı tam olarak tespit edilememiştir. Bkz. Ağanoğlu, a.g.e., s. 95.

¹⁹³ Ağanoğlu, a.g.e., s. 93.

¹⁹⁴ Ağanoğlu, a.g.e., s. 95.

¹⁹⁵ Öztuna, a.g.e., C. XII, s. 430-431.

¹⁹⁶ McCarthy, *Ölüm Ve Sürgün*, s. 1.

Niş sancağı da Rumeli'deki genel durumdan aynı şekilde etkilenmiştir. Nitekim Niş sancağında nüfusunun çoğu Arnavut, bir kısmı Sırp, Türk ve Çerkezlerden oluşan toplam olarak 708¹⁹⁷ yerleşim birimi bulunmaktadır. Burada yaşayan Arnavutların tahmini nüfusu ise 200 bin kadardır. 1877-1878 Osmanlı-Rus harbinde Sırlar Niş sancağını işgal edip halkı sürgüne zorlamışlar, sürgün edilen müslüman halkın yerine de Sırp ve Karadağlıları yerleştirmişlerdir.¹⁹⁸ Sürgün edilen halkın bir kısmı Kosova'da iskân edilmiş, çoğu ise Anadolu topraklarına göç etmiştir.¹⁹⁹ Bu süreçte Kosova vilâyetine 93 bin göçmen gelmiş ise de bunlardan 14 bin kadarı daha sonra Sırbistan'ın terkedilmiş ve boşaltılmış köylerine geri dönmüşlerdir. 1879-1880 yılları arasında Kosova vilâyetindeki göçmen sayısı yaklaşık olarak 100 bin olup, bunların da çoğu Priştine, Prizren ve Üsküp sancaklarına yerleştirilmiştir.²⁰⁰

B. İSKÂN POLİTİKASI

Osmanlılar iskân meselesini başlangıçtan itibaren çok önemli bir konu olarak görmüşler ve göçmenlerin en iyi şekilde yerleştirilmesi amacıyla gerekeni en güzel şekilde yapmaya çalışmışlardır.²⁰¹

Osmanlı Devleti'nin siyasî coğrafyasının en hızlı değiştiği asır XIX. yüzyıldır. Yaşanan yoğun iç ve dış göç hadiselerinin doğal bir sonucu olarak demografik, dinî, etnik ve sosyal yapıda büyük değişimler meydana gelmiştir. Nitekim 1878 yılı Şubat ayına kadar Tuna Vilâyeti ile Niş, Ürgüp, Leskofça ve İvranya kazalarında toplam 80.000 kişi sürgüne maruz kalmıştır. Kosova valiliği bunlardan tahminen 54.000'ninin Selanik, Prizren ve Manastır sancaklarına yollanmasına karar vermiştir. Buna göre 26.000 kişi Üsküp'te kalmıştır. Bunlar geçici olarak iskân edilmek üzere Üsküp sancağına bağlı kaza ve köylere gönderilmiştir.²⁰² Böylece Üsküp'teki 42 mahalleden 18'ine göçmenler yerleştirilmiştir. 1878-1879 yılları arasında Üsküp ve 31 köyüne İvranya, Radomir, Rahova, Lofça, Plevne ve Niş'ten sürgün edilen toplam 1.058 kişi iskân edilmiş; Üsküp şehrindeki *Vardar* ve

¹⁹⁷ Bazı kaynaklara göre yerleşim birimi sayısı 700'dür. Bkz. İljaz Rexha, *Vendbanimet Dhe Popullsia Albane e Kosoves*, Priştine: İnstituti i Historise Ali Hadri Yayınları, 2016, s. 48.

¹⁹⁸ Sabit Uka, *Te Dhena Te Pergjitheshme Historike Per Shqipetaret e Sanxhakut te Nishit*, C. 6., Priştine: Shoqata e Muhaxhireve te Kosoves Yayınları, 2004, s. 302; Rexha, *Vendbanimet Dhe Popullsia Albane e Kosoves*, s. 48.

¹⁹⁹ Rexha, *Vendbanimet Dhe Popullsia Albane e Kosoves*, s. 48.

²⁰⁰ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, s. 175.

²⁰¹ Kemal Daşcıoğlu, *Osmanlı'da Sürgün*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2007, s. 50.

²⁰² Nedim İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Trabzon: Serander Yayınları, 2006, s. 99.

Hamidiye mahalleleri sürgün edilenlerin iskânı için kurulmuştur. Ayrıca Tuna ve Niş'ten göç edenlerin bir kısmı da Kumanova kasabasına yerleştirilmiştir. Kumanova ve 24 köyünde iskân edilenlerin toplam sayısı 1.338 kişiyi bulmuştur.²⁰³ Resmî kayıtlara göre 1876 ilâ 1896 yılları arasında Osmanlılar'ın kaybettiği topraklardan gelen göçmen aile sayısının 198.544'e, toplam göçmen sayısının ise 845.681'e ulaştığı görülmektedir.²⁰⁴

Sayıları gittikçe artmakta olan göçmenlerin iskânını organize etmek amacıyla İstanbul'da *Uluslararası Göçmenlere Yardım Komitesi* ve *Göçmenlere Yardım Komisyonu* adlarında biri özel, diğeri de resmî olmak üzere iki teşkilât kurulmuştur.²⁰⁵ Söz konusu iskân komisyonları Bulgaristan, Bosna Hersek, Karadağ, Sırbistan, Romanya, Yunanistan, Girit vs. yerlerden Anadolu'ya gelen göçmenlerin, iskân imkânı olan kasaba ve köylere ya da boş arazilerde oluşturulan yeni mahalle ve köylere yerleştirilmesini sağladılar.²⁰⁶ Adı geçen komisyonlara ek olarak göçmenleri tasnif edip defterlere kaydetme işlerini yürütmek üzere ayrıca görevlendirmeler yapılmasına ihtiyaç duyulmuş, bunlar da mevcut muhacirler arasından tespit edilerek atanmışlardır.²⁰⁷

Osmanlı toplumu ve devleti, kendilerine sığınan göçmenlere ilk başlarda her türlü desteği sağlamaktaydılar. Mesela Hatib Bayezid Efendi Niş'ten gelenlerin yerleştirildiği Vardar mahallesinde onların cenaze, defin ve çocuklarının eğitimi gibi işlerini görmek üzere imam olarak görevlendirilmişti.²⁰⁸ Ancak zamanla göçmen sayısının artışına paralel olarak devlet desteği de giderek azaldı ve göçmenlerin çoğu kendi başlarının çaresine bakmak zorunda kaldılar.²⁰⁹

Muhacirler bir külfet oluşturmakla birlikte belli bir süre sonra Osmanlı sosyal ve ekonom hayatında birtakım gelişmelere katkı sağladıkları da bir vakıadır.²¹⁰ Nitekim göçmenler yerleştikleri yerlerde taştan yeni evler yapmışlar ve böylece yeni teknikler

²⁰³ İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, s. 102-104.

²⁰⁴ Koç, "Nüfus", s. 297-298.

²⁰⁵ Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri*, 3. b., Ankara: T.T.K. Yayınları, 2014, s. 154.

²⁰⁶ İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, s. 311.

²⁰⁷ İpek, "Kosova Vilâyeti Dahilinde..", s. 70

²⁰⁸ İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, s. 102-104.

²⁰⁹ Fikret Babuş, *Osmanlı'dan Günümüze Göç ve İskân*, İstanbul: Ozan Yayınları, 2006, s. 47.

²¹⁰ Sürgün vb. sebeplerle zorunlu ikamete tabi tutulanların buldukları yere sağladıkları katkılara dair, Bkz. Ali İhsan Karataş, *Osmanlı Dönemi Bursa Sürgünleri (18-19. Asırlar)*, Bursa: Emin Yayınları, 2009, s. 376-387.

getirerek hanelerde oda, samanlık, avlu ve buna benzer düzenlemelerle yeni şekillerin yayılmasına sebep olmuşlardır.²¹¹

11. TABLO: OSMANLI DEVLETİ'NE GELEN MUHACİRLER (1876 -1896)²¹²

YIL	TOPLAM KİŞİ	TOPLAM AİLE
1876	276.389	69.000
1877	198.000	49.000
1878	76.000	19.100
1879	20.763	5.324
1880	13.898	3.460
1881	23.098	3.780
1882	33.941	6.396
1883	13.748	2.690
1884	13.522	2.816
1885	13.365	2.807
1886	12.084	2.614
1887	10.107	2.092
1888	11.753	2.506
1889	28.451	6.134
1890	23.220	4.835
1891	13.778	3.024
1892	18.437	3.901
1893	18.778	3.715
1894	14.040	2.888
1895	6.643	1.237
1896	5.846	1.224
TOPLAM	845.861	198.543

III. ULUSLARARASI ANTLAŞMALARIN ETKİSİ

Osmanlı hâkimiyetinde olduğu 1385-1878 yılları arasında geçen yaklaşık beş yüz yıllık süre içinde, Niş'in siyasi statüsünü etkileyen hususlardan diğer biri de, Osmanlılar'ın diğer devletlerle yapmış olduğu antlaşmalardır. Bu çerçevede 26 Ocak 1699 tarihinde yapılan Karlofça Antlaşması Osmanlılar'ın özellikle Avrupa'daki toprakları açısından bir dönüm noktasını oluşturur. Niş, sonraki yıllarda yapılan Pasarofça (21 Temmuz 1718), Küçük Kaynarca (26 Temmuz 1774), Bükreş (28 Mayıs 1812), Akkirman (7 Ekim 1826), Edirne (14 Eylül 1829), Hünkâr İskelesi (8 Temmuz 1833), Baltalimanı (16 Ağustos 1838), Londra (15 Temmuz 1840), Paris (30 Mart 1856), Londra (13 Mart 1871), Edirne (31 Ocak 1878), Ayastefanos (3 Mart 1878) ve Berlin (13 Temmuz 1878) antlaşma, konferans ya da mütarekelerinden doğrudan veya dolaylı olarak etkilenmiştir. Bununla birlikte Niş'in

²¹¹ Aġanoġlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e...*, s. 104-104.

²¹² Stanford Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. II, 1. b., İstanbul: E Yayınları, 1982, s. 153.

Osmanlılar'la bağlantılı nihai statüsünü Ayastefanos Antlaşmasıyla Berlin Kongresi belirlemiştir.

A. AYASTEFANOS ANTLAŞMASININ ETKİSİ

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı esnasında Rusların durdurulamayıp 19 Ocak 1878 tarihinde Edirne'yi de kuşatıp İstanbul üzerine yürümeye başlamaları üzerine 31 Ocak'ta Edirne mütarekesi imzalanmıştı. Bu antlaşmayla Varna ve Şumnu hariç Ruslar tarafından daha önce ele geçirilmemiş olan bütün Bulgaristan kaleleri, Küçük Çekmece ve Gelibolu'ya kadar bütün Rumeli ve Anadolu'da ise Erzurum Ruslara verildi; Karadağ, Romanya ve Sırbistan'ın bağımsızlıkları kabul edildi ve Bosna-Hersek'te yapılması gereken ıslahatların temelleri atıldı.²¹³ Ancak ateşkese rağmen Ruslar ilerlemeye devam ederek Yeşilköy'e (Ayastefanos) kadar geldiler.²¹⁴ Edirne Antlaşması uluslararası dengeyi Rusların lehine bozmuştu. Bu nedenle Batılı devletler 1856 Paris ve 1871 Londra antlaşmalarının da dikkate alınacağı yeni bir antlaşma yapılması konusunda ısrarlı davrandılar. Bunun üzerine 3 Mart 1878 tarihinde Yeşilköy'de Ayastefanos Antlaşması²¹⁵ imzalandı.²¹⁶

Ayastefanos Antlaşması, Osmanlı mirasının Rusya'nın öngördüğü şekilde parçalanmasını amaçlıyordu. Yirmi dokuz maddeden oluşan antlaşmanın araştırma konusunu ilgilendiren başlıca maddeleri arasında Bulgaristan'ın Osmanlı Devletine bağlı muhtar bir prenslik olması; Romanya, Karadağ ve Sırbistan'ın bağımsızlıklarını kazanması; Niş kalesi, Drina vadisi ve birkaç küçük kasabanın Sırbistan'a bırakılarak sınırların yeniden belirlenmesi ve Osmanlılar'ın Rusya'ya 1 milyar 410 milyon ruble (245 milyon Osmanlı altını) tazminat ödemesi bulunmaktadır.²¹⁷

İgnatiyev'in öncülük ettiği panslavizmin büyük bir başarısı olarak kabul edilen²¹⁸ Ayastefanos Antlaşmasının sonuçları çok ağır olmuştur. Nitekim Osmanlı hâkimiyetinden çıkan Balkanlar'da Romanya, Sırbistan ve Karadağ istiklâline kavuşurken, toplamda 16 sancağın bulunduğu Tuna, Selanik ve Edirne vilâyetleri üzerinde Bulgaristan Prensligi

²¹³ Ali İhsan Gencer, "Ayastefanos Antlaşması" *D.İ.A.*, C. IV, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 1991, s. 225.

²¹⁴ Yıldız, a.g.e., C. XII, s. 143-144; Gencer, "Ayastefanos Antlaşması", s. 225.

²¹⁵ Ayastefanos Antlaşmasını detaylı bir şekilde incelemek için, Bkz. *Ayastefanos Muâhedenamesi ve Muhâkemât-ı Muvâzene*, Filibe: Muvazene Matbaası, H.1319 (M..1903) İ.B.B., Atatürk Kitaplığı.

²¹⁶ Hammer, a.g.e., C. IX, s. 589.

²¹⁷ Zuhuri Danışman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. XIII. İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınları, 1966, s. 106-107; Yıldız, a.g.e., C. XII, s. 144.

²¹⁸ Gencer, "Ayastefanos Antlaşması" s. 225.

oluşturuldu²¹⁹, Bosna ise Avusturya'ya bağlı kalmaya devam etti. Böylece Osmanlılar, Avrupa'da 195.000 km² toprak kaybederek Balkanlar'dan çekiliyor, hâlâ kendi hâkimiyetlerinde olan Arnavutluk'la kara irtibatlarını kopartıyor, yüklü miktarda savaş tazminatı ödemeyi kabulleniyorlardı. Buna karşılık Ruslar yeni kurulmuş olan Bulgar prensliği vasıtasıyla Balkanlar üzerinde stratejik egemenlik elde etmiş oluyorlardı.²²⁰

B. BERLİN ANTLAŞMASI'NIN ETKİSİ

Avrupa'daki Osmanlı topraklarının %70'inin Bulgarlara terk edilmesi, Balkanlar'da büyük bir Slav devletinin oluşturulması ve bunlarla bağlantılı olarak Sırbistan, Bulgaristan ve Romanya'nın Rusya'nın nüfuzu altına girip kısa bir müddet sonra da onun bir parçası haline gelecek olmaları endişesi gibi nedenler Ayastefanos muâhdesinin acilen yeniden şekillendirilmesini gündeme taşımıştı.²²¹ Zira bu antlaşmayla Avrupa ülkeleri arasındaki güç dengesi büyük ölçüde Rusya lehine dönmüş oluyordu. Bu durum İngiltere, Avusturya-Macaristan ve Rusya arasında, Almanya ile Fransa'nın da dâhil olmak zorunda kalacağı büyük bir savaşa neden olabilirdi.²²²

Rusya ilk başta Ayastefanos'un düzeltilmesi amacıyla bir kongrenin yapılmasına olumsuz bakmaktaydı. Ancak Avrupa devletlerinin hiçbiri Rusların Adriyatik ve Ege denizlerine kadar gelmesini istemiyordu. Bu nedenle Ruslar da kongrenin yapılmasına razı olmak mecburiyetinde kaldılar.²²³ Ayrıca İngiltere, kongre başlamadan önce, Kıbrıs'ın kendilerine üs olarak verilmesi şartıyla kongrede Osmanlı Devleti'ni destekleyeceğini ifade etmiş, Osmanlılar da bu teklifi kabul etmek mecburiyetinde kalmışlardı.²²⁴ Böylece 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşını bitirebilmek ve sonrasında da bir barış ortamı oluşturabilmek amacıyla Edirne Mütarekesi ve Ayastefanos'tan sonra yeni bir adım olarak Berlin'de bir

²¹⁹ Bulgar Prenslığının nüfusu toplam 6.480.000'dir. Bunun da 2.580.000'i Bulgarlar ve çoğunluğunu müslüman halkların oluşturduğu 3.900.000'i ise gayribulgar unsurlardan oluşmaktaydı. Ruslar, müzakereler esnasında Bulgaristan'dan bütün müslümanların çıkartılması hususunda geri adım atmış olmalarına rağmen, Bulgaristan Prenslığındeki müslüman halk zamanla göç etmek mecburiyetinde kalmıştır. Bkz. Noel Malcolm, *Kosova Njê Histori e Shkurtër*, Tiran: Koha Yayınları, 2001, s. 209; İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, s. 32.

²²⁰ Hammer, a.g.e., C. IX, s. 589; Danişman, a.g.e., s. 106.

²²¹ Bekir Sıtkı Baykal, "100. Yıldönümü Münasebetiyle Berlin Kongresi Hakkında Bazı Düşünceler", *Bellekten*, T.T.K. Basımevi, C. LII, S. 202, Ankara: Nisan 1988, s. 200; Gül Tokay, "Ayestefanos'tan Berlin Antlaşması'na Doğu Sorunu (Mart-Temmuz 1878)", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, haz. İsmail Soysal, Ankara: T.T.K. Yayınları, 1999, s. 190-191.

²²² Glenny, a.g.e., s. 127; İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, s. 111.

²²³ Ali İhsan Gencer, "Berlin Antlaşması" *D.İ.A.*, C. V, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 1992, s. 516.

²²⁴ Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparartoluğu Üzerine Araştırmalar -IV.*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016, s. 454.

kongre düzenlenmesine karar verildi,²²⁵ Bismark'ın,²²⁶ (d.1815-ö.1898) bu kongrede hakemlik rolü üstlenebileceği teklifi kabul edildi²²⁷ ve Paris ve Londra antlaşmalarını imzalayan devletlerin azalarının katılımıyla 13 Haziran 1878'de kongre başladı.²²⁸

Osmanlı Devleti Berlin'de Ayastefanos'un şartlarının kendi lehine değişikliğe uğramasını temenni etmişse de, kongrede bulunan büyük devletlerin temsilcilerinin Osmanlı toprakları üstündeki çıkarlarını muhafaza ettikleri görülmüştür.²²⁹ Zira komisyon başkanı Bismark'ın değerlendirmesi menfaatler politikasına dayanmaktaydı ve çöküş durumunda olan Osmanlı topraklarında yeni oluşturulan küçük devletlerin Bismark için pek de önemi bulunmuyordu.²³⁰

Kongre üyeleri 13 Temmuz 1878'de Ayastefanos Antlaşması'nı lağvederek Berlin Antlaşması'nı²³¹ imzaladılar. Böylece Rusya'nın, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşındaki büyük zaferine rağmen, Osmanlı mirasına tek başına sahip çıkamayacağı, dolayısıyla Şark Meselesi'ni sadece kendi istekleri doğrultusunda çözemeyeceği anlaşılmış oldu.²³²

Altmış dört maddeden oluşan Berlin Antlaşmasının²³³ bu araştırmayla bağlantılı en önemli maddeleri özetle şöyledir:

- ✓ Balkan dağlarından Ege'ye kadar ve Makedonya dâhil olmak üzere, Doğu Rumeli Osmanlı'ya geri verilerek Büyük Bulgaristan küçültülecek, başkenti Sofya olan özerk bir Bulgaristan Prensligi oluşturulacak. Bu prenslik dâhiliye işlerinde özgür, hariciye işlerinde ise Osmanlı Devleti'ne bağlı olup vergi ödeyecek.
- ✓ Doğu Rumeli, özel statülü özerk bir eyalet durumuna getirilecek, eyalet hıristiyan bir vali tarafından yönetilecek, iç işlerinde özgür olmakla birlikte siyasî ve askerî konularda Osmanlı'ya bağlı olacak.
- ✓ Bosna Hersek, özerk bir yer haline getirilip belli bir süre içerisinde Avusturya yönetimine bırakılacak, ancak bu topraklardaki Osmanlı egemenliği sürecek.

²²⁵ Mahir Aydın, "Doksanüç Savaşı Sonrasında Balkanlar", *Balkanlar Ve Göç*, ed.Ali Fuat Örenç-İsmail Mangaltepe, Bursa: Bursa Kültür A.Ş. Yayınları, 2013, s. 128.

²²⁶ Prens Otto von Bismarck, 8 Ekim 1862'de Almanya Başbakanı olmuştur. Alman birliğini kuran ve Almanya'nın kaderini değiştiren kişi olarak bilinir. Bkz. Davut Dursun, "Almanya" *D.İ.A.*, C.II, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 1989, s. 513-514.

²²⁷ Baykal, "100. Yıldönümü Münasebetiyle Berlin Kongresi Hakkında Bazı Düşünceler", s. 200; Tokay, "Ayestefanos'tan Berlin Antlaşması'na Doğu Sorunu, s. 190-191; Glenny, a.g.e., s. 127.

²²⁸ Glenny, a.g.e., s. 135.

²²⁹ Gencer, "Berlin Antlaşması", s. 516-517.

²³⁰ Glenny, a.g.e., s. 135.

²³¹ Berlin Kongresi hakkında daha fazla bilgi edinmek için, Bkz. *Berlin Kongresi Protokollerinin Tercümesidir*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 17 Muharem H.1298 (20 Aralık M.1880) İ.B.B., Atatürk Kitaplığı.

²³² Beydilli, a.g.md., C. XXXV, s. 264.

²³³ Berlin Muâhedenâmesinin 64 maddesini detaylı olarak açıklayan bir nüsha için Bkz., *Berlin Muahedenamesi*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, M.1878, İ.B.B., Atatürk Kitaplığı.

- ✓ Karadağ, Sırbistan ve Romanya bağımsızlıklarını elde edecek, ayrıca Karadağ Antivar limanını alarak Adriyatik denizine çıkacak, Sırbistan Niş sancağını, Romanya ise Dobruca'yı alacak.
- ✓ Yunanistan Teselya'yı alacak.
- ✓ Osmanlı Devleti, savaş tazminatının yarısı karşılığında Kars, Ardahan ve Batumu Rusya'ya verecek.
- ✓ Ermeni çıkarlarına yönelik Doğu Anadolu bölgesinde ıslahat gerçekleştireceğine dair bir hüküm ilave edilerek Ermeni sorunu gündeme getirilmiş olacak.²³⁴

Viyana mağlubiyeti ve Karlofça Antlaşması'ndan (26 Ocak 1699)²³⁵ sonra en büyük felaket olarak kabul edilen Berlin Kongresi, Osmanlı Devleti'nin XIX. asırda en fazla kayba uğradığı antlaşma olmuştur. Nitekim 212.450 km²'lik bir toprak parçası ile beş buçuk milyonluk bir nüfusunu kaybeden Osmanlı Devleti'nin parçalanma süreci hız kazanmıştır.²³⁶ Böylece Kongre, Şark Meselesi'nin yani Osmanlı halkını Balkanlar'dan atma düşüncesinin ikinci dönüm noktasını oluşturmaktadır.²³⁷

O zamana kadar Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan İngiltere'nin bu antlaşma ile Osmanlı topraklarının parçalanmasına katılması, Osmanlılar'ı yeni bir müttefik arayışına sevketti. Osmanlılar da, İngiltere'nin taraf değiştirmesiyle oluşan boşluğu Almanya ile yakınlaşarak doldurmaya başladı.²³⁸

Avrupa'da kısa bir dönem için barışı sağlayan bir uzlaşmayı simgelemiş olsa da Berlin Kongresi'nin, tarafları bütünüyle tatmin edemediği de görülmektedir. Nitekim Rusya, savaşı kazanmasına rağmen dilediği neticelere ulaşamadığı için itibar kaybına uğramış, Avusturya ve İngiltere'ye karşı husumet beslemiş ve Almanya ile arasına mesafe koymuştur. Sırbistan, Rumeli'de Osmanlı'ya karşı savaşa giren ilk ülke olmasına rağmen Makedonya hududunun kuzeyinde stratejik ve ekonomik açıdan önemli olan Şehirköy ve Niş şehirlerine hâkim olma dışında çok büyük bir kazançta sahip olamamıştır. İtalya ve Fransa ise tamamen eli boş dönmüşlerdir.²³⁹

²³⁴ Yıldız, a.g.e., C. XII, s. 147-148; Jusuf Buxhovi, *Kongresi İ Berlinit 1878 Historiografi*, Priştine: Faik Konica Yayınları, 2008, s. 267-291.

Ermeni sorunu ilk defa bu antlaşmayla birlikte uluslararası bir antlaşmada yer almıştır. Aslında Ermeni sorunu onların değil Osmanlı topraklarını paylaşmak isteyen devletlerin meselesidir. Bu nedenle Ermenilere dair madde, İngiltere'nin Ermenileri kendi tarafına çekebilmesi amacıyla konulmuştur. Bu nedenle Ermeni sorununun başlangıcı Berlin Antlaşması sayılır. İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparartoluğu Üzerine Araştırmalar -IV.*, s. 453-454.

²³⁵ Abdülkadir Özcan, "Karlofça: Karlofça Antlaşması", *D.İ.A.*, C. XXIV, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2001, s. 504-507.

²³⁶ İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparartoluğu Üzerine Araştırmalar -IV.*, s. 454.

²³⁷ Yıldız, a.g.e., C. XII, s. 148.

²³⁸ İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparartoluğu Üzerine Araştırmalar -IV.*, s. 454.

²³⁹ Yıldız, a.g.e., C. XII, s. 150; Glenny, a.g.e., s. 137.

Arnavutluk Osmanlılar'a bağı kalmaya devam etse de, Rumeli'deki Arnavut topraklarının önemli bir kısmının Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ arasında paylaşılması,²⁴⁰ Arnavut milliyetçiliğinin oluşmasına ve sonraki yıllarda Arnavut isyanlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur.²⁴¹

²⁴⁰ Muhammed Aruçi, "Eski Yugoslavya II.", *Günümüz Dünyasında Müslüman Azınlıklar*, İstanbul: İSAM Yayınları, 1998, s. 175.

²⁴¹ Fahri Maden, "Arnavutluk'un Bağımsızlık Süreci (1877-1913)", *Avrasya Etüdlere*, C. XXXVIII, 2011-1, s. 159.

SONUÇ

Dünya tarihinde ehemmiyetli bir yeri haiz olan Osmanlı Devleti cihanşümûl bir hüviyete sahip olmuştur. Bir başka ifade ile üç kıtaya yayılan bu devletin sosyal yapısı çeşitli kültürler, diller, dinler ve uluslardan meydana gelmiştir. Osmanlı Devleti bu milletlerin bir organizasyon dâhilinde iyi idare edilmesinin en başarılı örneğini Balkanlar'da göstermiştir. Balkanlar, öncesinde olduğu gibi Osmanlı Devleti zamanında da birçok milletin birlikte yaşadığı bir coğrafyadır, Niş sancağı da bu duruma güzel bir örnek teşkil etmektedir.

Niş ve yöresi ilk çağlardan bu yana stratejik ve elverişli coğrafi yapısından ötürü insanların yerleşmek için tercih ettiği bir yerleşim birimi olmuştur. Bu ehemmiyetinden dolayı tarihte birçok devlet de bu bölgeyi yönetmek istemiştir. Niş şehri Roma ve Bizans döneminde birçok kez yıkıma maruz kalmıştır. Osmanlı döneminde ve sonrasında dış mihraklar tarafından ve sonrasında da meydana gelen pek çok yıkıma rağmen Niş'in hâlâ Türk-İslâm kültür ve medeniyetinin izlerini bâriz bir şekilde taşıdığı söylenebilir.

Niş sancağının merkezini teşkil eden Niş şehri, Morava nehrinin bir kolu olan Nişava'nın kıyısında deniz seviyesinden 214 m. yükseklikteki geniş bir ovanın güneydoğu kenarında kuruludur. Nişava suyu, Bulgaristan topraklarından çıkarak, Şehirköy ve Ak Palanka'dan geçerek, Niş'in kapıları sayılan ve etrafı dik, yüksek kayalıklar ile çevrili bulunan Niş boğazını aşarak şehrin merkezinden geçmektedir. Nişava nehri şehir merkezinin 12 km uzağında bulunan Morava ırmağına dökülmektedir. Şehir Sofya-Belgrad yolunun üçüncü menzilinde, Üsküp'ün doğu tarafına düşer. Sur ve toprak setlerle çevrili olan kent, Yukarı Kale ve Aşağı Kale diye ikiye ayrılmıştır. Niş'e yapılan tüm taarruzların başarıyla püskürtülmesinde şehrin bu coğrafi yapısının önemli etkisi olmuştur.

Niş 1386'da Osmanlı Devleti idaresine girmiştir. Niş'e Osmanlı egemenliği altında ilk başlarda kaza olarak Semendire, sonra Alacahisar ve Paşa livâları tâbi olmuştur. Fakat Tanzimat döneminde Rumeli'nin idarî taksimatı birçok değişikliğe uğramıştır. Rumeli eyaletlerinde yeni idare tarzının uygulanmaya başlamasıyla birlikte 1839'da yöredeki bazı bölgelerin ilavesiyle Niş eyalete dönüştürülmüştür. Tanzimat dönemi süresince Niş idarî açıdan daha fazla sancak olarak gösterilmekte olup 1878'e kadar Osmanlı Devleti idaresinde kalmıştır. 93 harbi sırasında ve Berlin Kongresi'nden sonra Niş'in Sırbistan'a terk edilmesi

ile beraber bölgedeki müslümanlar göçe zorlanmış, yerlerine başka bölgelerden getirilen Slav kökenli insanlar yerleştirilmiştir.

Niş sancağındaki eğitim ve öğretimin, Osmanlı Devleti'nde eğitim alanında XIX. asırda başlayan modernleşme hareketlerine uygun bir gelişim çizgisi takip ettiği görülmektedir. Bununla birlikte eski eğitim sisteminin bir sembolü olan medreselerin bu dönemde de varlıklarını devam ettirdiği dikkati çekmektedir. Nitekim XIX. yüzyılın ikinci yarısında sancak genelinde onlarca medrese bulunduğu bilinmektedir. Diğer taraftan da müslüman ve gayrimüslimlere ait çok sayıda mektebin yanında rüşdiye, ibtidaiye ve ıslâhhane gibi modern eğitim kurumları da göze çarpmaktadır.

Niş sancağı 1839-1878 yılları arasında dinî sosyal yapılar bakımından zengin bir altyapıya sahiptir. Şehirde ve kazalarında bulunan câmi, mescit, medrese ve zaviye gibi İslâmî yapılar ile kilise ve havralar gibi gayrimüslim unsurların dinî ihtiyaçlarına cevap veren mekânlar Niş'in bu dönemde oldukça önemli bir kültür merkezi olduğunun açık bir göstergesi olarak okunabilir. Sancaktaki etnik yapıya bakıldığında müslüman teba olarak, Arnavutlar, Türkler, Çerkesler ve Romanlar (Çingener) gayrimüslim teba ise Sırlar (Ortodoks), Rumenler ve Yahudilerden müteşekkildir. Gayrimüslimler sancak genelinde azınlıkta olmalarına rağmen, XIX. asrın ikinci yarısında merkez kazada çoğunluğu oluşturmuşlardır.

XIX. asrın başında Osmanlı Devleti'nde isyanlar patlak vermeye başlamıştır. Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti Rus ve Sırların çeşitli gizli projeleri ve Rusya ile yapmış olduğu savaşlarla da mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bundan dolayı Balkanlar'da Osmanlı hâkimiyeti önemli ölçüde zedelenmiştir. Osmanlı hâkimiyeti altına girmesiyle birlikte Niş'in müslüman nüfusu, sancak içerisinde genelde çoğunluğu teşkil ettiyse de gayrimüslim nüfusun önemli sayıda olduğu da gözlemlenmiştir. Niş'te müslüman ve gayrimüslim halk aynı köylerde ve bazen de aynı mahallede bir arada yaşamışlardır. XIX. yüzyılda Balkan coğrafyasında yaşayan müslüman halk, çeşitli baskılara maruz kalmış ve bundan dolayı özellikle 1877-1878 yılları arasında Osmanlı Rus Savaşında Balkanlar'da ve özellikle Niş sancağındaki müslümanlar kitleler halinde Osmanlı topraklarına sürgün edilmiştir. Bu muhacirlerin bir kısmı Kosova Vilâyetine, çoğunluğu ise Anadolu topraklarına göç etmek zorunda kalmışlardır. Osmanlı-Rus Savaşından sonra Ayastefanos ve Berlin Kongresi antlaşmaları imzalanmıştır. Bu antlaşmalarla Balkan topraklarında Sırbistan, Karadağ ve

Romanya olmak üzere üç yeni bağımsız ulus devlet kurulmuştur. Bunun sonucunda adı geçen nevezuhur devletlerde yaşayan müslüman halk da kendi yurtlarından bir daha dönmek üzere ayrılmak zorunda kalmıştır.

Araştırmamızda tarihçi Machiel Kiel'in yazmış olduğu Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Niş maddesinde şehrin nüfusuyla ilgili gözden kaçırdığı bir hata tarafımızdan tespit edilmiş ve ilgili bölümde dipnotta delilleriyle izah edilmeye çalışılmıştır. Aynı şekilde Sırp tarihçi M. Jagodiç'in "The Emigration of Muslims from the New Serbian Regions 1877/1878" adlı makalesinde Niş şehrinde yaşayan müslüman Arnavut nüfusu hiçe saydığı tespit edilmiştir. Adı geçen tarihçi aslında Jovan Cvijiç, Jovan Hadzivasileviç, Branislav Nuşiç ve Jovan Trifunovski gibi eski Sırp tarihçilerinin ortaya attıkları iddiayı gündeme getirmektedir. Yani Arnavut milletinin Niş sancağı, Makedonya ve Kosova'ya özellikle Mirdita ve Arnavutluk'a bağlı dağlık bölgelere ancak XVII. ve XVIII. yüzyılda gelerek yerleştikleri tezini ileri sürmektedir. Bu da Jagodiç'in mezkûr tarihçilerin fikirlerinden etkilenmiş olduğunu açıkça göstermektedir. Bu doğrultuda tarafımızca Arnavutların Niş şehrinde yaşadığına dair Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgelere müracaat edilmiş, şehirde bir Arnavut Pazarı mahallesi olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca araştırma sırasında 1831 tarihli ilk Osmanlı Nüfus defterinde Niş'in toplam nüfusunun yanlış hesaplanarak 19.131 olarak gösterilmiştir. Oysaki defterdeki veriler yeniden hesaplandığında Niş'in toplam nüfusunun 20.993 olarak belirlendiği görülmektedir. 1831 tarihli ilk Osmanlı Nüfus defterini latinize eden Enver Ziya Karal da maalesef defterde yapılan yanlış hesaplamayı fark etmeden aktarmıştır.

Yüksek lisans tezimizde birkaç salname ile sınırlı sayıda yerel ve Türkçe kaynaktan yararlanarak yüzeysel bir şekilde inceleyebildiğimiz Niş sancağı bu tezde özellikle Osmanlı arşiv belgeleri olmak üzere Arnavutça, Sırpça ve İngilizce gibi diğer dillerde yapılmış araştırmalara da müracaat edilerek çalışılmıştır. Ancak araştırma tamamlandığında Niş sancağının farklı yönleriyle araştırılması gereken çok geniş bir coğrafya olduğu bir kez daha anlaşılmıştır. Zira Niş'le ilgili özellikle Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde onlarca defter ve binlerce belge bulunmaktadır. Bu zengin malzemedен yola çıkılarak bölgenin tarihine ışık tutacak çeşitli bilimsel araştırmalara ihtiyaç duyulduğu âşikârdır. Bu çalışmayla az da olsa bu konu ile ilgili önemli bir boşluk doldurulmaya çalışılmıştır. Tezimizin bölge ile ilgili bundan sonraki araştırmalar için bir zemin oluşturacağı kanaatindeyiz. Ayrıca Balkanlar'daki Türk İslâm kültürünün siyasî, sosyal ve kültürel zenginliğine vurgu yapan bu

ve benzeri çalışmalar sayesinde müslüman nüfusun bugün yaşadığı sorunlara ait çözüm önerilerinin daha isabetli olacağını düşünmekteyiz.

KAYNAKLAR

A. ARŞİV KAYNAKLARI

B.O.A., *Tapu Tahrîr Defterleri*, No: 027 (M.1497-98), 1007 (M.1516).

B.O.A., *Evkaf Defteri*, No: 13839/2, 3, 4, 5.

B.O.A., *Mühimme Defteri*, No: 254, hüküm 10.

B.O.A., ML. VRD. *Temettuât Defteri*, No: 11174/2, 11174/6, 11172/2, 11170/2, 11142/2, 11157/2, 11046, 11062, 11074, 11084, 11059/2, 11101, 11127/2, 11082, 11142.

B.O.A., *Nüfus Defteri*, No: 5959, 17. Receb, H.1246 (M.1831), 6045, 29. Zilhicce, H.1264 (M.1848).

B.O.A., *Hatt-ı Hümayûn*, No: 1626/6, 1605/11, 1529/41, 1500/4, 1514/57, 1514/64, 1533/78, 1534/27, 1550/52, 1572/40, 1589/34, 1337/52172, 1605/11, 1526/20759, 1626/6.

B.O.A., *İrade-i Meclis-i Vâlâ*, No: 527/23661, 529/23724, 549/24651, 295/11941, 271/10478, 22549, 482/21874, 461/20759.

B.O.A., *İrade-i Meclis-i Mahsûs*, No: 49/2110.

B.O.A., *İrade-i Dâhiliye*, No: 169/8913, 468/31336.

B.O.A., *Hariciyye Hukuk*, No: 52/11.

İ.Ü.K.D.B., *Memâlik-i Mahrûse-i Şahâne'nin, Nüfus Defteri H.1247 (M.1831)*.

V.G.M.A. Defter No: 731, sene H. 1142 (M.1729), s. 2, sıra No: 2.

B. MATBU ESERLER

AFYONCU Erhan, "İbrâhim Müteferrika", *D.İ.A.*, C. XXI, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2000, ss. 324-327.

-----, "Osmanlı İdaresinde Sırbistan", *Balkanlar El Kitabı Tarih*, C. I, Ankara: Karam Yayınları, 2006, ss. 350-396.

- AĞANOĞLU H. Yıldırım vd. (haz.), *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kosova Vilayeti*, İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı Yayınları, 2007.
- , “Balkanlarda Göç Gerçeği Ve Bölgeden Türkiye’ye Göçler”, *Balkan Sempozyumu Balkanlarda Gelecek Tasavvuru Kültür, Siyaset, Örgütlenme ve İşbirliği Alanları*, İstanbul: İnsani Yardım Vakfı Yayınları, 2008, ss. 161-176.
- , *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Balkanların Makûs Talihi: Göç*, İstanbul: Kum Saati Yayınları, 2001.
- AHMED BÂDÎ EFENDÎ, *Riyâz-ı Belde-i Edirne: 20. Yüzyıla Kadar Osmanlı Edirne’si*, C. 2/1, haz. Niyazi Adıgüzel-Raşit Gündoğdu, Edirne: Trakya Üniversitesi Yayınları, 2014.
- AHMED CEVDET PAŞA, *Ma’rûzât*, haz. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980.
- AHMED LÛTFÎ EFENDÎ, *Vak’anüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, C. I-VIII, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.
- AKALIN Şükrü Haluk, *Türkçe Sözlük*, 11.b., Ankara: T.D.K. Yayınları, 2011.
- AKÇURA Yusuf, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri*, 4.b., Ankara: T.T.K. Yayınları, 2010.
- AKTAN Can, Dilek DİLEYİCİ, Özgür SARAÇ. “Osmanlı Tarihinde Vergi İsyanları -II-”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. VIII, S. 1, 2003, ss. 1-25.
- AKTEPE Münir, “Kosova” *D.İ.A.*, C. XXVI, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2002, ss. 216-219.
- AKYILDIZ Ali, “Maârif-i Umûmiye Nezâreti”, *D.İ.A.*, C. XXVII, Ankara: T.D.V. Yayınları, 2003, ss. 273-274.
- , “Tanzimat”, *D.İ.A.*, C. XXXX, İstanbul: T. D. V. Yayınları, 2011, ss. 1-10.
- ALBAYRAK Muzaffer, Kevser ŞEKER (haz.), *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2014.

- ALEKSIĆ Vladimir, (АЛЕКСИЋ Владимир) “Povlastice Grada Niša na Kraju XII. Veka (Повластице Града Ниша на Крају XII. Века)”, *Niš i Vizantija*, ed. Miša Rakocija, Sempozyum, Niš 3-5 Haziran 2011, 2012, ss. 537-545.
- ALTUNAN Sema, “Osmanlı Devleti’nde Haberleşme Ağı: Menzilhâneeler”, *Türkler*, C.X, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 913-919.
- AMEDOSKI Dragana, “Leskovački Vakufi u Periodu od Osmanskog Osvajanja do Kraja XVI. Veka”, *Istorijski Časopis*, Belgrad: Istorijski Institut, C. LVII., 2008, ss. 137-150.
- ANDREASYAN D. Hrand-P. L. INCICIYAN, *Osmanlı Rumelisi Tarih ve Coğrafyası*, İstanbul: Kubbealtı-Sahaf Yay, 1974.
- ARMAOĞLU Fahir, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, Ankara: T.T.K. Yayınları, 1997.
- ARUÇI Muhammed, “Eski Yugoslavya II.”, *Günümüz Dünyasında Müslüman Azınlıklar*, İstanbul: İSAM Yayınları, 1998, ss. 171-196.
- , “Yugoslavya”, *D.İ.A.*, C. XLIII, İstanbul: T. D. V. Yayınları, 2013, ss. 573-579.
- ASLANTAŞ Selim, “Sırbistan: İsyancılar ve Bağımsız Devlet”, *Balkanlar El Kitabı*, Cilt. I, Tarih, ed. Bilgehan A. Gökdağ-Osman Karatay, Ankara: Araştırma ve Kültür Vakfı Yayınları, 2006, ss. 472-487.
- , “Sırp İsyanının Uluslararası Boyutu (1804-1813)”, *Uluslararası İlişkiler*, C. 6, S. 21, Bahar 2009, ss. 109-136.
- , “Sırp Knezliği’nde İktidar Mücadelesi: “1838 Türk Anayasası’nın (Turski Ustav)” İlanı, Büyük Güçler ve Osmanlı Devleti”, *CTAD: Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl IX, S. 17, Bahar 2013, ss. 3-27.
- , *Osmanlıda Sırp İsyanları: 19. Yüzyılın Şafağında Balkanlar*, İstanbul: Kitap Yayınevi Yayınları, 2007.
- ÂŞIK PAŞAZADE, *Osmanoğulları’nın Tarihi*, haz. Kemal Yavuz - M. A. Yekta Saraç, İstanbul: K Kitaplığı, 2003.
- Ayastefanos Muâhedenâmesi ve Muhâkemât-ı Muvâzene*, Filibe: Muvâzene Matbaası, H. 1319 (M.1903).

- AYDIN Mahir, “Doksanüç Harbi” *D.İ.A.*, C. IX, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 1994, ss. 498-499.
- , “Doksanüç Savaşı Sonrasında Balkanlar”, *Balkanlar ve Göç*, ed. Ali Fuat Örenç-İsmail Mangaltepe, Bursa: Bursa Kültür A.Ş. Yayınları, 2013, ss. 125-133.
- AYDIN Mehmet, *Ansiklopedik Dinler Tarihi Sözlüğü*, Konya: Din Bilimler Yayınları, 2005.
- AYDIN Mithat, “19 Yüzyıl Ortalarında Panslavizm ve Rusya”, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 15, 2004. ss. 73-82.
- AYHAN Aydın, *Rumeli ve Akdeniz Adalarında Türk Varlığı*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2013.
- Ayn-ı Ali Efendi, *Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân*, haz. M. Tayyib Gökbilgin, İstanbul: Kalem Yayınları, 1979.
- AYVERDİ Ekrem Hakkı, *Avrupa’da Osmanlı Mimârî Eserleri Yugoslavya*, C. III, 3. Kitap, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1981.
- AYVERDİ İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, C. I-III, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2005.
- BABACAN Hasan, Abidin TEMİZER, “XIX. Yüzyıl Ortalarında Niş Sancak Merkezinde Ekonomi ve Meslekler” *Osmanlı Dönemi Balkan Ekonomisi*, ed. Zafer Gölen vd., Uluslararası Balkan Tarihi Araştırmaları Komitesi, Ankara: Gece Kitaplığı, 2018, ss. 177-200.
- BABINGER Franz, “18. Yüzyılda İstanbul’da Kitabiyat”, *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası*, çev. ve haz. Nedret Kuran Burçoğlu-Machiel Kiel, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004.
- BABUŞ Fikret, *Osmanlı’dan Günümüze Etnik-Sosyal Politikalar Çerçevesinde Göç ve İskân Siyaseti ve Uygulamaları*, İstanbul: Ozan Yayınları, 2006.
- BARKAN Ömer, “894 (1488/1489) Yılı Cizyesinin Tahsilâtına âit Muhasebe Bilânçoları”, *Belgeler*, C. I, S. 1, T.T.K. Yayınları, 1964, ss. 1-119.
- BAŞAR Fahameddin, *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)*, Ankara: T.T.K. Yayınları, 1997.

- BAŞTAV Şerif, “Avrupa Hunları”, *Türkler*, C. I-XXI, C. I, ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 853-886.
- BATAKOVIĆ T. Dušan, *The Foreign Policy of Serbia (1844-1867) Grašanin's Načertanije*, Belgrad: Institute for Balkan Studies Yayınları, özel baskılar 128, 2014.
- BAYKAL Bekir Sıtkı, “100. Yıldönümü Münasebetiyle Berlin Kongresi Hakkında Bazı Düşünceler”, *Bellekten*, T.T.K. Basımevi, C. LII, S. 202, Nisan 1988, ss. 195-208.
- BAYKARA Tuncer, “Kaza”, *D.İ.A.*, C. XXV, Ankara: T.D.V. Yayınları, 2002, ss. 119-120.
- BEHAR Cem (haz.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*, C. II, Ankara: T. C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 1996.
- BEHAR Cem, “Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 sonrası Modernleşmesi”, *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, ed. Halil İnalçık-Şevket Pamuk, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 2000, ss. 61-72.
- BELDICEANU Nicoara, “Bükreş”, *D.İ.A.*, C. VI, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 1992, ss. 484-485.
- Belgradî Raşid, *Târîh-i Vak'a-i Hayret-nümâ-i Belgrad ve Sırbistan*, C. 1, İstanbul: Tatyus Divitcian Matbaası, 15 Cemaziyelevvel H.1291 (M. 29 Haziran 1874).
- BERLİN KONGRESİ PROTOKOLLERİNİN TERCÜMESİDİR*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 17 Muharem H.1298 (M. 20 Aralık 1880).
- BERLİN MUÂHEDENÂMESİ*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, M.1878 (H.1294).
- BEYAZIT Yasemin, “Rumeli Kadılıkları ve Rütbelerine Dair 1253/1837 Tarihli bir Yazma“, *Belgeler*, C. XXIII., S. 32, Ankara: T.T.K. Yayınları, 2008, ss. 11-51.
- BEYDİLLİ Kemal, “Avusturya: II. Tarih”, *D.İ.A.*, C. IV, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 1991, ss. 174-177.
- , “Boğazlar Meselesi”, *D.İ.A.*, C. VI, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 1992, ss. 266-269.
- , “Hünkâr İskeleyi Antlaşması”, *D.İ.A.*, C. XVIII, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 1998, ss. 488-490.
- , “Küçük Kaynarca Antlaşması” *D.İ.A.*, C. XXVI, Ankara: T.D.V. Yayınları, 2002, ss. 524-527.

- , "Matbaa", *D.İ.A.*, C. XXVIII, Ankara: T.D.V. Yayınları, 2003, ss. 105-110.
- , "Müteferrika ve Osmanlı Matbaası 18. Yüzyılda İstanbul'da Kitabiyat", *Toplumsal Tarih*, S. 128, Ağustos 2004, ss. 44-52.
- , "Paris Antlaşması" *D.İ.A.*, C. XXXIV, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2007, ss. 169-172.
- , "Rusya", *D.İ.A.*, C. XXXV, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2008, ss. 253-265.
- , "Şark Meselesi" *D.İ.A.*, C. XXXVIII, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2010, ss. 352-357.
- , "Vak'a-i Hayriyye", *D.İ.A.*, C. XLII, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2012, ss. 454-457.
- , *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi (1776-1826)*, İstanbul: Eren Yayınları, 1995.
- BİLGE Mustafa L., "Akkirman", *D.İ.A.*, C. II, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 1989, ss. 269-270.
- BİLGİÇ A. Timur, *Tarih Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2012.
- BOSTAN İdris, "Navarin", *D.İ.A.*, C. XXXII, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2006, ss. 441-443.
- BOZKURT Nebi, "Nüfus" *D.İ.A.*, C. XXXIII, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2007, ss. 293-294.
- , "Sürgün", *D.İ.A.*, C. XXXVIII, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2010, ss. 166-167.
- BOZBORA Nuray, "Arnavutların Kökeni", *Balkanlar El Kitabı Tarih*, C. I, Ankara: Araştırma ve Kültür Vakfı Yayınları, 2006, ss. 261-269.
- BÖREKÇİ Mehmet Çetin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sırp Meselesi*, İstanbul: Kutup Yıldızı Yayınları, 2001.
- BRESTOVCI Sadulla, *Marrëdhëniet Shqiptare-Serbo-Malazeze (1830-1878)*, Prishtinë: Instituti Albanologjik i Prishtinës Yayınları, 1983.
- BUSBECQ Ogier Ghislain de, *Türk Mektupları: Kanuni Döneminde Avrupalı Bir Elçinin Gözlemleri (1555-1560)*, çev. Derin Türkömer, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2005.
- BUXHOVI Jusuf, *Kongresi i Berlinit 1878-Historiografi*, Prishtinë: Fai Konica Yayınları, 2008.

CERÎDE-İ HAVÂDİS, nr. 777, fi 13 Cemaziye'l-ahir H.1272 (M. 1856), nr. 926, Salı 3 Şaban 1275 (M.1859).

CEVİZCİ Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999.

ÇİHAN Ahmet, *Osmanlı'da Eğitim*, İstanbul: 3F Yayınları, 2007.

CLAYER Nathalie, *Në Fillimet e Nacionalizmit Shqipta*, Tiranë: Perpjekja Yayınları, 2012.

ČUBRILLOVIČ Vasa, *Istorija Političke Misli u Srbiji XIX. veka*, 2.b., Belgrad: Narodna Knjiga Yayınları, 1982.

ÇADIRCI Musa, “1830 Genel Sayımına Göre Ankara Şehir Merkezi Nüfusu Üzerinde Bir Araştırma”, *Osmanlı Araştırmaları I*, İstanbul: 1980, ss. 109-132.

-----, “Türkiye’de Muhtarlık Kurumunun Tarihi Gelişimi”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 3, S. 2, Ankara: Yaygın Süreli Yayınları, 1993, ss. 3-11.

-----, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara: T.T.K. Yayınları, 1991.

-----, *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*, Ankara: İmge Kitabevi, 2007.

ÇAĞBAYIR Yaşar, *Ötüken Türkçe Sözlük*, C. 5, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2007.

ÇAKILCI Diren, “Osmanlı-Avrupa Telgraf Hatlarında Sırbistan Emareti'nin Rolü”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 34/Güz 2013, ss. 59-81.

ÇAKIR Enver, “Kanuni Sultan Süleyman Kanun-nâmesine Göre 1522 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun İdarî Taksimatı”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 12, S. 1, 2002, ss. 261-282.

ÇAKMAK Zafer, “1875 Hersek İsyanı”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. VIII, 2003, ss. 241-254.

ÇELİK Gülfetin, “Osmanlı Devleti'nin Nüfus ve İskân Politikası”, *Divan*, Bilim ve Sanat Vakfı, 1999/1 S. 6. ss. 49-110.

ÇELİK Mehmet, *Balkanlar'da Tanzimat: Midhat Paşa'nın Tuna Vilayeti Valiliği 1864-1868*, İstanbul: Libra Kitapçılık, 2010.

- ÇETİNSAYA, Gökhan-Şit Tufan BUZPINAR, “Midhat Paşa”, *D.İ.A.*, C. XXX., İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2005, ss. 7-10.
- ÇİÇEK Kemal, “Mehmed Emin Paşa Kıbrıslı”, *D.İ.A.*, C. XXVIII, Ankara: T.D.V. Yayınları, 2003, ss. 463-464.
- DANIŞMAN Zuhuri, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. I-XIV, İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınları, 1966.
- DANIŞMEND İsmail Hâmi, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. I-VI, İstanbul: Türkiye Yayınları, 1971-1972.
- DAŞCIOĞLU Kemal, “Sürgün”, *D.İ.A.*, C. XXXVIII, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2010, ss. 167-169.
- , *İskân, Suç ve Ceza: Osmanlı'da Sürgün*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2007.
- DAVISON Roderic H., “Osmanlı İmparatorluğuna Elektrikli Telgrafın Girişi”, çev. Durdu Mehmet Burak, *OTAM*, S. 14, 2003, ss. 347-386.
- , “Osmanlı Tükiyesi'nde Batılı Eğitim”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3.b., ss. 666-681.
- , *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, çev. Osman Akınhay, 2.b., İstanbul: Agora Kitaplığı Yayınları, 2005.
- DEMİR Hakan, “Polonyalı Hotel Lambert ve Büyük Sırbistan “Naçertanije” Planı (1840-1844)”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, II/1, 2013, ss. 271-310.
- DEMİREL Muammer, *1830 Bursa Nüfus Kütüğü Bursa Şehri Mahalleleri Müslüman Nüfusu*, C. 1, Bursa: Bursa Büyük Şehir Belediyesi Kitaplığı, 2014.
- DENY J., “Sancak”, *İ.A.*, C. X, İstanbul: M.E.B., 1964, ss. 186-189.
- DERNSCHWAM Hans, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, çev. Yaşar Önen, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.
- DEVELİOĞLU Ferit, *Osmanlıca Türkçe Lugat*, 2.b., Ankara: Doğu Matbaası, 1970.
- DOĞAN Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, 2.b., Ankara: Birlik Yay, 1982.

- DOSTOYEVSKİ Fyodor Mihayloviç, *Ezilmiş ve Aşağılanmışlar*, çev. Ergin Altay, 10.b., İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- DRŽAVOPÍS SRBİJE (*Statistique de la Serbie-Државопис Србије*), C. XIII., Belgrad: Kraljevsko Srpska Državna Knjigorečatna (Кралевско Србска Државна Књигопечатња) Yayınları, 1884.
- DURAN Nurbanu, “Belgradî Raşide Göre XIX. Yüzyılda Sırbistan ve Göçlerin Arka Planı ”, *Balkanlar ve Göç*, ed. Ali Fuat Örenç-İsmail Mangaltepe, Bursa: Bursa Kültür A.Ş. Yayınları, 2013, ss. 99-106.
- DURSUN Davut, “Almanya” *D.İ.A.*, C.II, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 1989, ss. 510-520.
- DÜSTÜR, 1. Tertib, C.I, İstanbul: Matbaa-i Âmire, H. 1289 (M.1872).
- ELİBOL Numan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Nüfus Meselesi ve Demografi Araştırmaları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*, C. 12, S. 2, 2007, ss. 135-160.
- EMECEN Feridun, “Süleyman I.”, *D.İ.A.*, C. XXXVIII., İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2010, ss. 62-74.
- ENGELHARDT Edouard Philippe, *Tanzimat ve Türkiye*, çev. Ali Reşad, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999.
- h, *Türkiye’de Çağdaşlaşma Hareketleri Tanzimat*, haz. Nurer Uğurlu, İstanbul: Örgün Yayınevi, 2010.
- ERCAN Yavuz, “Türkiye’de XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Hukuki, İçtimai ve İktisadi Durumu”, *Belleten*, C. XLVII., S. 188, 1983, ss. 1119-1149.
- ERDOĞDU Teyfur, “Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı-I”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 51, S. 1, 1996, ss. 183-247.
- ERDOĞRU M. Akif, “Kanuni Sultan Süleyman’ın 1532 Tarihli Alman Seferi Ruznâmesi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXIX, S. 1, 2014, ss. 167-187.
- EREN A. Cevdet, “Niş”, *İ.A.*, C. IX, İstanbul: M.E.B., 1964, ss. 293-298.
- EVLİYA ÇELEBİ, *Seyahatnâme*, C. 5. İstanbul: İkdâm Matbaası, H.1314 (M.1896).

- EYİCE Semavi, “Dernschwam de Hradiczin, Hans”, *D.İ.A.*, C. IX, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 1994, ss. 182-183.
- FINKEL Caroline, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı: Osmanlı İmparatorluğu'nun Öyküsü 1300-1923*, çev. Zülal Kılıç, Timaş Yayınları, İstanbul: 2007.
- FORSTER- Charles Thornton, F. H. Blackburne DANİELL(ed.), *The Life And The Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq*, London: Kegan Paul, C.1. & Co., 1 Paternoster Square Yayınları, 1881.
- FOTIC Aleksandar-Machiel KIEL, “Semendire”, *D.İ.A.*, C. XXXVI, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2009, ss. 467-470.
- GENCER Ali İhsan, “Ayastefanos Antlaşması” *D.İ.A.*, C. IV, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 1991, ss. 225-225.
- , “Berlin Antlaşması” *D.İ.A.*, C. V, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 1992, ss. 516-517.
- GENÇOĞLU Mustafa, “1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnâmelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, CII, S. 1, Çankırı, 2011, ss. 29-50.
- GERLACH Stephan, *Türkiye Günlüğü 1577–1578*, çev. Türkis Noyan, C. 1-2, İstanbul: Kitap Yayınevi Yayınları, 2007.
- GIBBONS Herbert Adams, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, çev. Ragıp Hulusi, Ankara: 21 Yüzyıl Yayınları, 1998.
- GLENNY Misha, *Balkanlar 1804-1999 Milliyetçilik, Savaş ve Büyük Güçler*, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Sabah Kitapları Yayınları, 2001.
- GOETZ Philip W. vd. ed., “Ami Boué” *AnaBritannica*, haz. Selahattin Beyazıt, C. I-XXII, C. IV., İstanbul: Ana Yayınları, 1990. ss. 485.
- , “Mihal Obrenoviç”, *AnaBritannica*, haz. Selahattin Beyazıt, C. I-XXII, C. XVI., İstanbul: Ana Yayınları, 1990. ss.103-104.
- , “Slavofil”, *AnaBritannica*, haz. Selahattin Beyazıt, C. I-XXII, C. XIX. İstanbul: Ana Yayınları, 1990. ss. 464-465.

- , "Pannonia", *AnaBritannica*, haz. Selahattin Beyazıt, C. XVII, İstanbul: Güzel Sanatlar Matbaası, 1990, ss. 386.
- GÖKBİLGİN M. Tayyib, "Kanunî Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti, Livaları, Şehir ve Kasabaları", *Belleten*, C. XX, S. 78, T.T.K. Yayınları, 1956, ss. 247-294.
- , "Nâhiye", *İ.A.*, C. IX, İstanbul: M.E.B., 1964, ss. 37-39.
- , *XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, İstanbul: İşaret Yayınları, 2007.
- GÖYÜNÇ Nejat, "Midhat Paşa'nın Niş Valiliği Hakkında Notlar ve Belgeler", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. XII, 1982, ss. 279-316.
- GÜLER Ali, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan "Kilise Defterleri"nin Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defteri'nden Örnek Fermanlar)", *OTAM*, S. 9, 1998, ss. 155-175.
- GÜLSOY Ufuk, "Islahat Fermanı", *D.İ.A.*, C. XIX, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 1999, ss. 185-190.
- GÜNDÜZ Şinasi, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ankara: Vadi Yayınları, 1998.
- GÜNEŞ Mehmet, "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili", *Gazi Akademik Bakış*, C. 8, S. 15, 2014, ss. 221-240.
- , *Osmanlı Devleti'nde Kaymakamlık (1842-1871)*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2014.
- HACISALİHOĞLU Mehmet, "Sırbistan", *D.İ.A.*, C. XXXVII, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2009, ss. 121-126.
- HACISALİHOĞLU Neriman Ersoy, "Kırım Savaşı'nda Haberleşme: Varna Telgraf Hattı Şebekesi", *Savaştan Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856)*, İstanbul: 22-23 Mayıs 2006, Bildiriler, İ.Ü.E.F. Tarih Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2007, ss. 119-130.

- HALAÇOĞLU Ahmet, “1740-1741 Tarihli Yazma Esere Göre Rumeli Kazalarının Rütbeleri”, *XII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C. III, Ankara: T.T.K. Yayınları, 1999, ss. 869-897.
- , *Balkan Harbi Sırasında Rumeli’den Türk Göçleri (1912-1913)*, 3.b., Ankara: T.T.K. Yayınları, 2014.
- HALAÇOĞLU Yusuf, “Menzil”, *D.İ.A.*, C. XXIX, Ankara: T.D.V. Yayınları, 2004, ss. 159-161.
- , “Ulak”, *D.İ.A.*, C. XLII, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2012, ss. 77-79.
- , *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlete Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Ankara: T.T.K. Yayınları, 1998.
- HANÇERLİOĞLU Orhan, *Dinler-Mezhepler-Tarikatler ve Efsaneler*, Ankara: Remzi Kitabevi, 1975.
- HAMMER-PURGSTALL, Baron Joseph Von, *Büyük Osmanlı Tarihi*, çev. B. Sıtkı Baykal, C. I-X, İstanbul: Üçdal Hikmet Neşriyat Yayınları, t.y.
- HAMZAOĞLU Yusuf, *Balkan Türklüğü*, C. I-III, Üsküp: Logos-A Yay, 2010.
- , *Osmanlı Dönemi Sırbistan Türklüğü*, Üsküp: Logos-a Yayınları, 2004.
- HAREKÂT İbrahim, “Berîd”, *D.İ.A.*, C. V, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 1992, ss. 498-501.
- HAYEK A., “Sırbistan”, *İ.A.*, C. X, İstanbul: M.E.B., 1966, ss. 556-566.
- HÜLÂĞÜ Metin Mehmet, “Gazi Osman Paşa” *D.İ.A.*, C. XIII, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 1996, ss. 464-465.
- İBN BİBİ, *El-Evamirü’l-Ala’iyye fi’l-Umuri’l-Ala’iyye: (Selçukname)*, çev. Mürsel Öztürk C. I-II, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.
- İBRAHİM MÜTEFERRİKA, “Osmanlı Matbaasının Kuruluşu ve Başlangıcı”, *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası*, çev. ve haz. Nedret Kuran Burçoğlu-Machiel Kiel, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004.
- İBRAHİMGİL Mehmet, “Eski Yugoslavya I”, *Günümüz Dünyasında Müslüman Azınlıklar*, III. Kutlu Doğum İlmî Toplantısı, İstanbul: T.D.V. Yayınları, İSAM, 1998, ss. 153-168.

- İDRİS-İ BİTLİSÎ, *Heşt Bihişt*, C. I-II, haz. Mehmet Karataş, Selim Kaya ve Yaşar Baş, Ankara: Bitlis Eğitim ve Tanıtma Vakfı Yayınları, 2008.
- İNAL İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar*, C. I-IV, İstanbul: Dergah Yayınları, 1982.
- İNALCIK Halil, “Kırım” *D.İ.A.*, C. XXV, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2002, ss. 450-458.
- , “Mahkeme”, *İ.A.*, C. VII, İstanbul: M.E.B., 1993, ss. 146-151.
- , “Murad I.”, *D.İ.A.*, C. XXXI, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2006, ss. 156-164.
- , “Murad II.”, *D.İ.A.*, C. XXXI, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2006, ss. 164-172.
- , “Murad II.”, *İ.A.*, C. VIII, İstanbul: M.E.B., 1979, ss. 598-615.
- , “Osmanlı-Rus İlişkileri 1492-1700”, *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992*, Ankara: T.T.K. Yayınları, 2015, ss. 25-36.
- , “Rumeli”, *D.İ.A.*, C. XXXV., İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2008, ss. 232-235.
- , “Tanzimat Nedir”, *Tarih Araştırmaları*, Ankara: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yıllık Araştırmalar Dergisi, I, 1940, ss. 237-263.
- , “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri”, *Belleten*, XXVIII, S. 112, 1964, ss. 623-690.
- , “Türkler ve Balkanlar”, *Bal-Tam Türklük Bilgisi 3*, Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi, Prizren: Bal-Tam Yayınları, 2005, ss. 9-34.
- , *Devlet-i ‘Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV. (Ayanlar, Tanzimat, Meşrutiyet)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016.
- , “İlmiye”, *D.İ.A.*, C. XXII, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2000, ss. 141-145.
- , *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, İstanbul: Eren Yayınları, 1996.
- , *Osmanlı: İdare ve Ekonomi Tarihi*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- , *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, İstanbul: Eren Yayınları, 1992.
- İPEK Nedim, “Balkanlar, Savaş ve Göç”, *Balkanlar ve Göç*, Bursa: Bursa Kültür A.Ş. Yayınları, 2013, ss. 191-202.

- , “Kosova Vilayeti Dahilinde Gerçekleşen Göçler”, *History Studies*, C. 2, S. 1, 2010, ss. 65-81.
- , *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Trabzon: Serander Yayınları, 2006.
- , *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, 2.b., Ankara: T.T.K. Yayınları, 1999.
- İPŞİRLİ Mehmet, “Osmanlı Devlet Teşkilâtı”, *Osmanlı Devleti Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, C. I-II, İstanbul: Zaman Yayınları, 1999, ss. 139-220.
- , “Osmanlı İlmiye Mesleği Hakkında Gözlemler (XVI-XVII. Asırlar)”, *Osmanlı Araştırmaları VII-VIII*, İstanbul: 1988, ss. 273-285.
- İREÇEK Konstantin Yosif, *Belgrad, İstanbul, Roma Askeri Yolu*, çev. Ali Kemal Balkanlı, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- JAGODIÇ Miloş, “The Emigration of Muslims from the New Serbian Regions 1877/1878”, *Balkanologie*, C. II., S. 2, 1998, ss. 1-21.
- JELAVICH Barbara, *Balkan Tarihi 1: 18. ve 19. Yüzyıllar*, çev. İhsan Durdu, C. I, İstanbul: Küre Yayınları, 2006.
- , *Balkan Tarihi 20. Yüzyıl*, çev. Zehra Savan, C. II, İstanbul: Küre Yayınları, 2006.
- JEZERNİK Božidar, *Vahşi Avrupa: Batı'da Balkan İmajı*, çev. Haşim Koç, İstanbul: Küre Yayınları, 2006.
- JORGA Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epeçeli, C. I-V. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2009.
- JOVANOVIĆ Slobodan, *Vlada Milana Obrenovića*, C.I-III, Belgrad: Opao Yayınları, 1934.
- KAEGI Walter Emil, “The Emperor Julian At Naissus”, *L'Antiquité Classique*, C. LXIV, S. 1, Brussel: 1975, ss. 161-171.
- KALESHI Hasan, *Kosova, Dikur e Sot-Kosovo, Nekad i Danas*, Beograd: y.y., 1973.
- KAPLANOĞLU Raif, *1830-1843 Yılları Nüfus Defterlerine Göre Bursa'nın Ekonomik ve Sosyal Yapısı*, Bursa: Nilüfer Belediyesi Yayınları, 2013.
- KARAL Enver Ziya, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. I-V, Ankara: T.T.K. Yayınları, t.y.

- , *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara: T.C Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 1995.
- KARATAŞ Ali İhsan, *Osmanlı Dönemi Bursa Sürgünleri (18-19.Asırlar)*, Bursa: Emin Yayınları, 2009.
- KARATAY Osman, “Tuna Bulgar Devletinin İlk Asrı: Balkanlarda Tutunma ve Pekişme (681-803)”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. X, S. 2, Kış 2010, ss.1-18.
- KARPAT Kemal H., *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2.b., 2014.
- , *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.
- , *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, 2.b., İstanbul: Timaş Yay, 2013.
- KAŞTAN Yüksel, “Osmanlı Devleti’nde “1913 Tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanun-i Muvakkati” İle Vilayet Yönetiminin Yeniden Yapılandırılması”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, C. II, S. 2, Ocak 2016, ss. 78-98.
- KATIĆ Tatjana, “Viyana Savaşı’ndan Sonra Sırbistan (1683-1699)”, *Türkler*, C. I-XXI, C. IX, ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 765-772.
- KAYA Mehmet Ali, “Keltlerin Anadolu’ya Göçü: Göç Nedenleri, Yolları ve İlk On Yıl”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Yıl 10, S. 13, Güz 2012, ss. 1-16.
- KAYA Sezgin-Ömer Göksel İŞYAR, “Rus Yayılmacılığı ve Slavofil Düşüncenin Tarihsel Gelişimi”, *OAKA*, C. 4, S. 8, 2009, ss. 25-49.
- KAZICI Ziya, *Osmanlı’da Eğitim Öğretim*, İstanbul: Kayıhan Yay, 2014.
- , “XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devleti’nde Eğitim ve Öğretim Kurumları”. *Osmanlı*, C.I-XII, C. V, ed. Güler Eren, Kemal Çiçek, Cem Oğuz., Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, ss. 161-167.
- , “Tâlim ve Terbiye”, *D.İ.A.*, C. XXXIX, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2010, ss. 515-523.

- KELEŞ Erdoğan, “Rusya’nın Panslavizm Politikasının Balkanlarda Uygulanmasına Dair Bir Layiha”, *İLKE*, Güz 2008, S. 21, ss. 123-139.
- KIEL Machiel, “Draç”, *D.İ.A.*, C. IX, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 1994, ss. 522-524.
- , “Niş”, *D.İ.A.*, C. XXXIII, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2009, ss. 147-149.
- , “Şehirköy”, *D.İ.A.*, C. XXXVIII, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2010, ss. 454-456.
- KILIÇ Selda, “1864 Vilayet Nizamnamesinin Tuna Vilayetinde Uygulanması ve Mithat Paşa”, *A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 24, S. 37, 2005, ss. 99-111.
- KİLİ Suna, Şeref GÖZÜBÜYÜK, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985.
- KOCA Salim, “Türklerin Göçleri ve Yayılmaları”, *Türkler*, C. I-XXI, C. I, ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 651-663.
- KOCAHANOĞLU Osman Selim, *Midhat Paşa’nın Hatıraları: I Hayatım İbret Olsun (Tabsıra-i İbret)*, İstanbul: Temel Yayınları, 1997.
- KOÇ Yunus, “Nüfus”, *D.İ.A.*, C. XXXIII, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2007, ss. 294-299.
- KODAMAN Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara: T.T.K. Yayınları, 1999.
- KOHN Hans, *Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği*, çev. Ağâh Oktay Güner, İstanbul: İlgî Kültür Sanat Yayınları, 2007.
- KOZAN Mert, “Gotların Anayurdu ve Kökeni”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 55, Ankara, 2014. ss. 71-90.
- KÖKSAL Yonca, Davut ERKAN, *Sadrızam Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa’nın Rumeli Teftişi*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2007.
- KÖPRÜLÜ Fuad, “Berîd”, *İ.A.*, C. II, İstanbul: M.E.B., 1979, ss. 541-549.
- KÖSE Osman, “XVIII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri”, *Osmanlı*, C.I-XII, C. I, ed. Güler Eren, Kemal Çiçek, Cem Oğuz, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, ss. 536-549.

- KOYUNCU Aşkın, “Tuna Vilâyeti’nde Nüfus ve Demografi (1864-1877), *Turkish Studies*, C. IX, S. 4, 2014, ss. 675-737.
- KOZAN Mert, “Gotların Anayurdu ve Kökeni”,
dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/1900/19963.pdf, 21.02.2018.
- KUNERALP Sinan, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922): Prosopografik Rehber*, İstanbul: İSİS Yayınları, 1999.
- KURAT Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara: Murat Kitabevi Yayınları, 1992.
- , *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917’e kadar*, 2.b., Ankara: T.T.K. Yayınları, 1987.
- KUT Turgut, “Dârüttibâa”, *D.İ.A.*, C. IX, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 1994, ss. 10-11.
- , “Matbaa”, *D.İ.A.*, C. XXVIII, Ankara: T.D.V. Yayınları, 2003, ss. 111-113.
- KUTLU Sacit, *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007.
- KUTLUOĞLU Muhammet Hanefi, “1833 Kütahya ‘Antlaşma’sının Yeni Bir Değerlendirmesi”, *Osmanlı Araştırmaları*, C. XVII, 1997, ss. 265-297.
- , “Kavalalı Mehmet Ali Paşa”, *D.İ.A.*, C. XXV, Ankara: T.D.V. Yayınları, 2002, ss. 62-65.
- KÜTÜKOĞLU Mübahat S., “1830 Nüfus Sayımına Göre Menteşe Sancağında Hane Nüfusu”, *Osmanlı Araştırmaları*, C. XXIII., 2003, ss. 75-92.
- , “Baltalimanı Antlaşması”, *D.İ.A.*, C. V, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 1992, s. 38-40.
- , “Mühimme Defteri” *D.İ.A.*, C. XXXI, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2006, ss. 520-523.
- , “Tanzimat Devrinde Yabancıların İktisadi Faaliyetleri” *150. Yılında Tanzimat*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: T.T.K. Yayınları, 1992, ss. 91-138.
- , *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 1994.
- MACKENZIE David, “Ilija Garašanin: Man and Statesman”, *Serbian Studies*, C. 5, nr. 3. Bahar 1990, ss. 41-55.

- MADEN Fahri, “Arnavutluk’un Bağımsızlık Süreci (1877-1913)”, *Avrasya Etüdüleri*, C. XXXVIII, 2011-1, ss. 155-196.
- MAHMUD CEVAD İbnü’ş-Şeyh Nafi, *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, H.1338 (M.1920).
- MALCOLM Noel, *Kosova Një Histori e Shkurtër*, Tiran: Koha Yayınları, 2001.
- MANTRAN Robert, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. I-II, çev. Server Tanilli, 2.b., İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.
- MAXİM Mihai, “Yergöğü”, *D.İ.A.*, C. XLIII, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2013, ss. 483-484.
- MAZOWER Mark, *Bizans’ın Çöküşünden Günümüze Balkanlar*, çev. Ayşe Ozil, İstanbul: Alfa Yayınları, 2014.
- McCARTHY Justin, *Ölüm ve Sürgün: Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kırımı (1821-1922)*, çev. Fatma Sarıkaya, Ankara: T.T.K. Yayınları, 2012.
- , *Osmanlı’ya Veda: İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları*, çev. Mehmet Tuncel, İstanbul: Etkileşim Yay, 2006.
- MAKULJEVIĆ Nenad, ”Public Monuments, Memorial Churches and the Creation of Serbian National Identity in the 19th Century”, *Balkan Memories Media Constructions of National and Transnational History*, ed. Tanja Zimmermann, Bielefeld: Transcript Yayınları, 2012, ss. 33-40.
- MEHMED NEŞRÎ, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ Neşrî Tarihi*, haz. Faik Reşit Unat-Mehmed A. Köymen, C. I-II, Ankara: T.T.K. Yayınları, 1949.
- MEHMED SÜREYYA, *Sicill-i Osmanî*, C. I-VI, der. Nuri Akbayar, C. II-III-IV-V, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- MILOSAVLJEVIĆ Goran, “Niške Džamije u Osmanskim Popisima i Delima Putopisaca: Pet Vekova Dominacije Islama (Нишке Џамије у Османским Пописима и Делима Путописаца: Пет Векова Доминације Ислама)”, *Zbornik (Зборник)*, Niş: nr. 22, 2013, ss. 105-114.
- MILENKOVIĆ Dimitriye, Slavko Sarič, *Istorija Niša I: od Najstarijih Vremena do Oslobođenje od Turaka 1878 Godine*, C. I-III, C. I, Niş: Gradina i Prosveta Yayınları, 1983.

- MİROĞLU İsmet, “Osmanlı Yol Sistemine Dair”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Prof. Dr. M. Münir Aktepe’ye Armağan, S. 15, İstanbul: 1997, ss. 241-252.
- MUSTAFA NURİ PAŞA, *Netayicü’l Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, C. I-IV, C. III-IV, Ankara: T.T.K. Yayınları, 1987.
- MÜDERRİSOĞLU Fatih, “Menzil Kavramı ve Osmanlı Devleti’nde Menzil Yerleşimleri”, *Türkler*, C.X, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 920-926.
- ODAHL Charles Matson, *Constantine and the Christian Empire*, Londra ve New York: Routledge Yayınları, 2004.
- OĞUZ Süleyman, *Osmanlı Vilâyet İdâresi ve Doğu Rumeli Vilâyeti (1878-1885)*, 3.b., İstanbul: Cem Ofset Matbaacılık, 1988.
- OKIÇ Tayyib, “Sarı Saltuk’a Ait Bir Fetva”, *AÜİFD*, C. I, S. 1, 1952, ss. 48-58.
- , “Gazi Hüsrev Bey”, *D.İ.A.*, C. XIII., İstanbul: T.D.V. Yayınları, 1996, s. 454. ss. 453-454.
- ORESHKOVA Svetlana, “Rus-Osmanlı Savaşları: Sebepler ve Bazı Tarihi Sonuçlar”, *Osmanlı*, C. I-XII, C. I, ed. Güler Eren, Kemal Çiçek, Cem Oğuz, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, ss. 556-560.
- ORTAYLI İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.
- , *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, Ankara: T.T.K. Yayınları, 2011.
- , *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, Ankara: Cedit Neşriyat, 3.b., 2008.
- OSMANİ Mead, *XIX. yüzyılda Niş Sancağı*, (Yüksek Lisans Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- OSTROGORSKY Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Ankara: T.T.K. Yayınları, 1995.
- ÖZ Mehmet, “Tahrîr”, *D.İ.A.*, C. XXXIX, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2010, ss. 425-429.
- ÖZALP Reşat, Aydoğan Ataunal, *Türk Milli Eğitim Sisteminde Düzenleme Teşkilatı*, İstanbul: M.E.B., 1977.

- ÖZCAN Abdülkadir, “Karlofça: Karlofça Antlaşması”, *D.İ.A.*, C. XXIV, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2001, ss. 504-507.
- , “Karlofça” *D.İ.A.*, C. XXIV, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2001, ss. 504-507.
- , “Pasarofça Antlaşması”, *D.İ.A.*, C. XXXIV, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2007, ss. 177-181.
- , “Süleyman II”, *D.İ.A.*, C. XXXVIII, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2010, ss. 75-80.
- ÖZERGİN M. Kemal, “Rumeli Kadınlıkları’nda 1078 Düzenlemesi”, *Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı’ya Armağan*, Ankara: T.T.K. Yayınları, 1988, ss. 251-309.
- ÖZKAN Ayşe, *Miloş’tan Milan’a Sırp Bağımsızlığı (1830-1878)*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2011.
- ÖZKILINÇ Ahmet vd. (haz.), *Osmanlı Yer Adları: I., Rumeli Eyaleti (1514-1550)*, Ankara: T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2013.
- ÖZTUNA Yılmaz, *93 ve Balkan Savaşları: Avrupa Türkiye’sini Kaybımız Rumeli’nin Elden Çıkışı*, 16.b., İstanbul: Ötüken Yayınları, 2014.
- , *Büyük Türkiye Tarihi*, C. I-XIV, C. XII, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1979.
- ÖZTÜRK Cemil, “İslahhâne” *D.İ.A.*, C. XIX, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 1999, ss. 190-191.
- ÖZTÜRK Nazif, “Evkâf-ı Hümâyün Nezâreti” *D.İ.A.*, C. XI, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 1995, ss. 521-524.
- PAKALIN Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I-III, İstanbul: M.E.B., 1971.
- PALA İskender, “Leskofçalı Galib”, *D.İ.A.*, C. XXVII., Ankara: T.D.V. Yayınları, 2003, ss. 140-141.
- PALALI İlhan, “Osmanlı Salnameleri ve Tarih Araştırmalarındaki Kaynak Önemi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXIII, 2010 Ocak-Haziran, ss. 1-14.

- PALMER Alan, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, çev. Belkıs Çorakçı Dişbudak, İstanbul: Alfa Yayınları, 2014.
- PETROVIĆ Vidosav, *Niš u Delima Putopisaca od IV do XX Veka*, 2.b., Niş: y.y., 2001.
- PETROVIĆ Vladimir P., "Pre-Roman and Roman Dardania Historical and Geographical Considerations", *Balcanica*, C. XXXVII, Belgrade: 2007, ss. 7-23,
<http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0350-7653/2006/0350-76530637007P.pdf>,
 23.02.2018.
- , *Dardanie dans les Itinéraires Romaines les Villes et les Agglomerations (Дарданија У Римским Итинерарима)*, Belgrade: Academie Serbe des Sciences et des Arts Institut des Etudes Balkaniques Editions Speciales 99 Yayınları, 2007.
- PINSON Mark, "Ottoman Bulgaria in the First Tanzimat Period: The Revolts in Nish (1841) and Vidin (1850)", *Middle Eastern Studies*, C. XI, S. 2, 1975, ss. 103-146.
- PITCHER Donald Edgar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası*, çev. Bahar Tırnakçı, 4.b., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013.
- PRIFTI Kristaq vd. (haz.), *Historia e Popullit Shqiptar*, Akademia e Shkencave e Shqiperise Instituti i Historise, C. I-III, C. I, Tiran: Toena Yayınları, 2002.
- , *Popullsia e Kosovës 1831-1912*, Tiran: Akademia e Shkencave e Shqipërisë Yayınları, 2014.
- PRICE Bill, *Kelt Mitolojisi*, çev. Cumhur Atay, İstanbul: Kalkedon Yayıncılık, 2011.
- QOSJA Rexhep, *Shpërngulja e Shqiptarëve Sipas Programeve Kombëtare Serbe*, Tiran: Toena Yayınları, 2005.
- REINERT Stephen W., "From Niš to Kosovo Polje: Reflections on Murad I's Final Years" *The Ottoman Emirate (1300-1389)*, ed. Elizabeth Zachariadou, Rethymnon: Crete University Press Yayınları, 1993, ss. 169-211.
- REXHA Iljaz, "Sllavizimi i Onomastikës së Vendbanimeve Mesjetare Arbane në Arealin e Novabërdës Nishit Vranjës dhe Shtipit", *VJETAR*, C. XXIX-XXX, Priştine: Arkivi i Kosovës Yayınları, 2003, ss. 65-158.

-----, *Vendbanimet dhe Popullsia Albane e Kosovës*, Priştine: Instituti i Historisë Ali Hadri Prishtinë Yayınları, 2016.

SAATÇI Meltem Begüm, “XIX. Yüzyıl Sonunda Makedonya Sorunu ve Makedonya’da Kurulan Örgütler” *Türkler*, C. I-XXI, ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, C. XIII, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 108-117.

SABEV Orlin, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2006.

SALNÂME-İ DEVLET-İ ALİYYE-İ OSMANİYYE, H.1263 (M.1847), 1 defa, H.1264 (M.1848), 2 defa, H.1265 (M.1849), 3 defa, H.1266 (M.1850), 4 defa, H.1267 (M.1851), 5 defa, H.1268 (M.1852), 6 defa, H.1269 (M.1853), 7 defa, H.1270 (M.1854), 8 defa, H.1271 (M.1855), 9 defa, H.1272 (M.1856), 10 defa, H.1273 (M.1857), 11 defa, H.1274 (M.1858), 12 defa, H.1275 (M.1859), 13 defa, H.1276 (M.1860), 14 defa, H.1277 (M.1861), 15 defa, H.1278 (M.1861), 16, H.1279 (M.1862), 17 defa. H.1280 (M.1863), 18 defa. H.1281 (M.1864), 19 defa. H.1282 (M.1865), 20 defa. H.1283 (M.1866), 21 defa. H.1284 (M.1867), 22 defa, H.1285 (M.1868), 23 defa, H. 1287, (M.1870) 25 defa, H. 1288, (M.1871) 26 defa, H. 1289, (M.1872) 27 defa, H.1294 (M.1877), 32 defa, H. 1295, (M.1878) 33 defa.

SALNÂME-İ VİLÂYET-İ PRİZREN, H. 1290 (M.1873), 1 defa, H. 1291 (M.1874), 2 defa.

SALNÂME-İ VİLÂYET-İ TUNA, H.1285 (M.1868), 1 defa, H.1286 (M.1869), 2 defa, H.1292 (M.1875), 8 defa, H.1293 (M.1876), 9 defa.

SİCİLL-İ NÜFUS NİZAMNÂMESİ Makamına Kaim Olmak Üzere Ta’dilen Kaleme Alınan Nizamnâmedir, Dersaâdet: Matbaa-i Osmaniye, R.1318 H.1320 (M.1902).

SEYİTDANLIOĞLU Mehmet, “Bir Belge: Yerel Yönetim Metinleri (III) Tuna Vilâyeti Nizamnâmesi”, *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, C. V, S. 2, 1996, ss. 67-81.

-----, “Bir Belge: Yerel Yönetim Metinleri (VI) 1871 Vilâyet Nizâm-nâmesi ve Getirdikleri”, *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, C. V, S. 5, 1996, ss. 89-103.

-----, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1839-1868)*, Ankara: T.T.K. Yayınları, 1994.

- SHAW Stanford, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C.I-II, 1.b., C. I, İstanbul: E Yayınları, 1982.
- SHAHVAR Soli, “Concession Hunting in the Age of Reform: British Companies and the Search for Government Guarantees; Telegraph Concessions through Ottoman Territories 1855-58”, *Middle Eastern Studies*, C. XXXVIII, S. 4, Ekim 2002, ss. 169-193.
- SKOK Petar, *Etimolojski Rječnik Hrvatskog ili Srpskoga Jezika*, Zagreb: C. I, Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti Yayınları, 1971.
- SOMEL Selçuk Akşin, “Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, 3.b., İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012, ss. 685-708.
- , “Ottoman Islamic Education in the Balkans in the Nineteenth Century”, *Islamic Studies* (Islam in the Balkans Özel Sayısı), Islamabad: C. XXXVI, S. 2/3, (Summer/Autumn 1997), ss. 439-464.
- , *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908): İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, çev. Osman Yener, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- STANČIĆ Nikša, “Problem ‘Načertanija’ Ilije Grašanina u Našoj Historiografiji”, *Historijski Zbornik*, Zagreb: XXI-XXII, 1968-69, ss. 179-196.
- STANOJEVIĆ Stanoje, *Narodna Enciklopedija Srpsko-Hrvatsko-Slovenačko*, C. I-IV, Zagreb: Bibliografski Zavod D. D. Yayınları, 1928/1929.
- STEPHENSON Paul, *Büyük Konstantin*, çev. Gürkan Ergin, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- SUNGUR Mutullah, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Taşra İdaresi ve Vilâyet Yönetimi” *Türkler*, C. I-XXI, ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, C. XIII, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 750-761.
- SZYLIOWICZ Joseph S., “Osmanlı’nın Eğitsel Mirası: Efsane mi, Yoksa Gerçek mi?” *İmparatorluk Mirası Balkanlar’da ve Ortadoğu’da Osmanlı Damgası*, haz. L.

Carl Brown, çev. Gül Çağalı Güven, 5.b., İstanbul: İletişim Yayınları, 2010, ss. 412-434.

ŞAHİN İlhan, “Nahiye”, *D.İ.A.*, C. XXXII, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2006, ss. 306-308.

-----, “Sancak”, *D.İ.A.*, C. XXXVI, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2009, ss. 97-99.

ŞEMSEDDİN SAMÎ, *Kâmûs-ı Türkî*, Dersaâdet: İkdâm Matbaası, H.1317 (M.1899).

-----, *Kâmûsu'l- A'lâm*, C. I-VI, C. VI, İstanbul: Mihran Matbaası, H.1316 (M.1898).

ŞENTÜRK Hüdayi, “Tanzimat Devrine Kadar Osmanlı Devleti'nin Ulaşım Teşkilâtı ve Yol Sistemine Genel Bir Bakış”, *Türkler*, C. I-XXI, ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, C. X, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 904-912.

-----, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, Ankara: T.T.K. Yayınları, 1992.

ŞİMŞİR N. Bilâl, *Rumeli'den Türk Göçleri: Belgeler*, C. I-III, C. II, Ankara: T.T.K. Yayınları, 1989.

ŞİŞMAN Adnan, “Mekteb-i Osmânî (1857-1864)”, *Osmanlı Araştırmaları V*, 1986, ss. 83-160.

TAKVİM-İ VEKÂYİ, nr. 187, 15. Ramazan H.1255 / (22 Kasım M.1839), nr. 607, 11 Şaban H.1277 / (22 Şubat M.1861), nr. 624, 17 Cemaziyelevvel H.1277/ (1 Aralık M.1860), nr. 773, 7 Cemaziyülevvel H.1281/ (8 Ekim M.1864), nr. 894, 5 Cemaziyelahir H.1284/ (4 Ekim M.1867), nr. 560, selh-i Cemaziyel ahir H.1274 (M.1858).

TARAKÇI Muhammet, “Fransiskan ve Dominiken Tarikatları”, *Felsefe Ansiklopedisi*, ed. Ahmet Cevizci, C. VI, İstanbul: Ebabil Yayınları, 2009, ss. 829-833.

TAŞCAN Arzu, *Bulgaristan'ın Bağımsızlık Sürecinde Kilisenin Fonksiyonel Rolü*, (Doktora Tezi), İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

TEKELİ İlhan-Selim İLKİN, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, 2.b., Ankara: T.T.K. Yayınları, 1999.

TODOROV Nikolai, *The Balkan City 1400-1900*, Amerika: University of Washington Press Yayınları, 1983.

- TOKAY Gül, “Ayestefanos’tan Berlin Antlaşması’na Doğu Sorunu (Mart-Temmuz 1878)”, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, haz. İsmail Soysal, Ankara: T.T.K. Yayınları, 1999, s. 189-202.
- TURAL Osman vd. Komisyon, *Geçmişten Günümüze Posta*, Ankara: T.C. Ulaştırma Bakanlığı PTT Genel Müdürlüğü Yayınları, 2007.
- TURAN Şerafettin, “Edirne Antlaşması”, *D.İ.A.*, C. X, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 1994, ss. 442-443.
- TÜRCAN Talip, “Sürgün”, *D.İ.A.*, C. XXXVIII, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2010, ss. 164-166.
- TÜRKMEN İlhan, “Osmanlı Devlet’nin Emrinde Bir Sırp Despotu: Stefan Lazareviç”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. VI, S. 28, Güz 2013, ss. 451-458.
- UBICINI M. A., *Letters on Turkey: an Account of the Religious, Political, Social, and Commercial Conditions of the Ottoman Empire*, C. I-II, Fransızcadan çev. Lady Easthope, C. I, London: W. Clowes and Sons Yayınları, 1856.
- UKA Sabit, *Dëbimi i Shqiptarëve nga Sanxhaku i Nishit dhe Vendosja e tyre në Kosovë 1878-1912*, C. I-II, Priştine: Valton Yayınları, 1994.
- , *E Drejta Mbi Vatrata dhe Pasuritë Reale dhe Autoktone Nuk Vjetërohet*, C. VIII, Priştine: Shoqata e Muhaxhirëve të Kosovës Yayınları, 2004.
- , *Gjurmë Mbi Shqiptarët e Sanxhakut Të Nishit*, C. V, Priştine, Valton Yayınları, 1995.
- , *Gjurmë Onomastike në Hapsirën e Ilirikut me Vështrim të Posaçëm në Ate të Dardanis ku ishte edhe Sanxhaku i Nishit*, C. VII, Priştine: Shoqata e Muhaxhirëve të Kosovës Yayınları, 2005.
- , *Jeta Dhe Veprimtaria e Shqiptarëve Të Sanxhakut të Nishit deri më 1912*, C. IV, Priştine: Timegate Yayınları, 1995.
- , *Të Dhëna Të Përgjithëshme Historike Për Shqiptarët e Sanxhakut të Nishit*, C. VI, Priştine: Shoqata e Muhaxhirëve të Kosovës Yayınları, 2004.
- ULUTAŞ Songül, “1821 Mora İsyanı ve Dramalı Mahmut Paşa”, *Yeni Türkiye (Rumeli-Balkanlar Özel Sayısı III)*, S. 68, Mart-Haziran 2015, ss. 2873-2889

- UYGUN Süleyman, “Sırp İsyanı ve Hurşid Ahmet Paşa”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. IV, S. 17, Bahar 2011, ss. 416-436.
- UZUN Ahmet, *Tanzimat ve Sosyal Direnişler*, İstanbul: Eren Yayınları, 2002.
- UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, “Murad I.” *İ.A.*, C. VIII, İstanbul: M.E.B. Yayınları, 1979, ss. 587-598.
- , *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. I-VI, Ankara: T.T.K. Yayınları, t.y.
- , *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara: T.T.K. Yayınları, 1988.
- WALBANK Frank W., “Via Illa Nostra Militaries: Some Thoughts on the Via Egnatia”, *Selected Papers, Studies in Greek and Roman History and Historioraphy*, London vd., Cambridge University Yayınları, 1985, ss. 193-209.
- WERNER Crailsheimli Adam, *Padişahın Huzurunda: Elçilik Gönüllüğü, 1616-1618*, çev. Türkis Noyan, İstanbul: Kitap Yayınları, 2011.
- YAZICI Nesimi, “Balkanlarda İlk Osmanlı Telgraf Hatları” *Balkanlar’da İslâm Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, ed. Ali Çaksu, Sofya: 21-23 Nisan 2000, ss. 107-122.
- , “Klâsik İslâm Döneminde Haberleşme Kurumu ile İlgili Bazı Mülâhazalar”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXIX, Ankara: 1987, ss. 377-386.
- , “Takvîm-i Vekâyi’”, *D.İ.A.*, C. XXXIX, İstanbul: T.D.V. Yayınları, 2010, ss. 490-492.
- , “Tanzimat Dönemi Osmanlı Haberleşme Kurumu”. *Osmanlı*, C.I-XII, ed. Güler Eren, Kemal Çiçek, Cem Oğuz, C. III, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, ss. 619-626.
- , “Tanzimat Döneminde Osmanlı Haberleşme Kurumu” *150. Yılında Tanzimat*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: T.T.K. Yayınları, 1992, ss. 139-210.
- , “Tanzimatta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı”, *OTAM*, S. 3, 1992, ss. 333-377.

YENİÇERİ Özcan, “Kırım Savaşı Islahat Fermanı ve Paris Barış Antlaşması”, *Türkler*, C. I-XXI, ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, C. XII, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 840-858.

YILDIZ Hakkı Dursun (ed.), *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C. I-XIV, C. XI, İstanbul: Çağ Yayınları, 1993.

-----, “Sunuş”, *150. Yılında Tanzimat*, ed. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: T.T.K. Yayınları, 1992.

YILDIZ Yusuf, *Osmanlı-Habsburg İlişkileri; Kânûnî-Şarlken- Busbecq*, Ankara: T.T.K. Yayınları, 2013.

YİĞİT İlker, “XIX. Yüzyıl Tarihi Coğrafya Çalışmaları İçin Önemli Bir Kaynak: Temettuat Defterleri”, *Türk Coğrafya Kurumunun 70. Kuruluş Yılı Anısına*, 7-10 Eylül, İstanbul: 2011, ss. 1-12.

YOLALICI M. Emin, “XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devleti’nde Eğitim ve Öğretim Kurumları”. *Osmanlı*, C.I-XII, ed. Güler Eren, Kemal Çiçek, Cem Oğuz, C. V, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, ss. 281-296.

YÜCEL Muallâ Uydu, “Balkanlar’da Peçenekler”, *Türkler*, C. I-XXI, ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, C. II, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 716.

YÜZBAŞIOĞLU Murat vd. (haz.), *Semendire Livâsı İcmâl Tahrîr Defteri (937/ 1530)*, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2009.

C. DİĞER KAYNAKLAR

<http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/Popis2011/Knjiga20.pdf> 27-07-2015.

http://www.rgz.gov.rs/template1a.asp?PageName=2011_11_30_03, 23-06-2015.

<https://www.britannica.com/biography/Alexander-prince-of-Serbia>, 3.3.2018.

<https://www.britannica.com/biography/Cosimo-I>, 27.02.2018.

<https://www.britannica.com/biography/Karadjordje>, 3.3.2018.

<https://www.britannica.com/biography/Michael-III-prince-of-Serbia>, 3.3.2018.

<https://www.britannica.com/biography/Michael-III-prince-of-Serbia>, 3.3.2018.

<https://www.britannica.com/biography/Milan-IV>, 3.3.2018.

<https://www.britannica.com/biography/Milos>, 3.3.2018.

<https://www.britannica.com/topic/Nemanjic-dynasty>, 3.3.2018.

<https://www.britannica.com/biography/Ferdinand-I-Holy-Roman-emperor>, 21.06.2018.

http://www.sueddeutscher-barock.ch/PDF_Bio_BH/Rastatt_Tuerkenlouis.pdf, 21.06.2018.

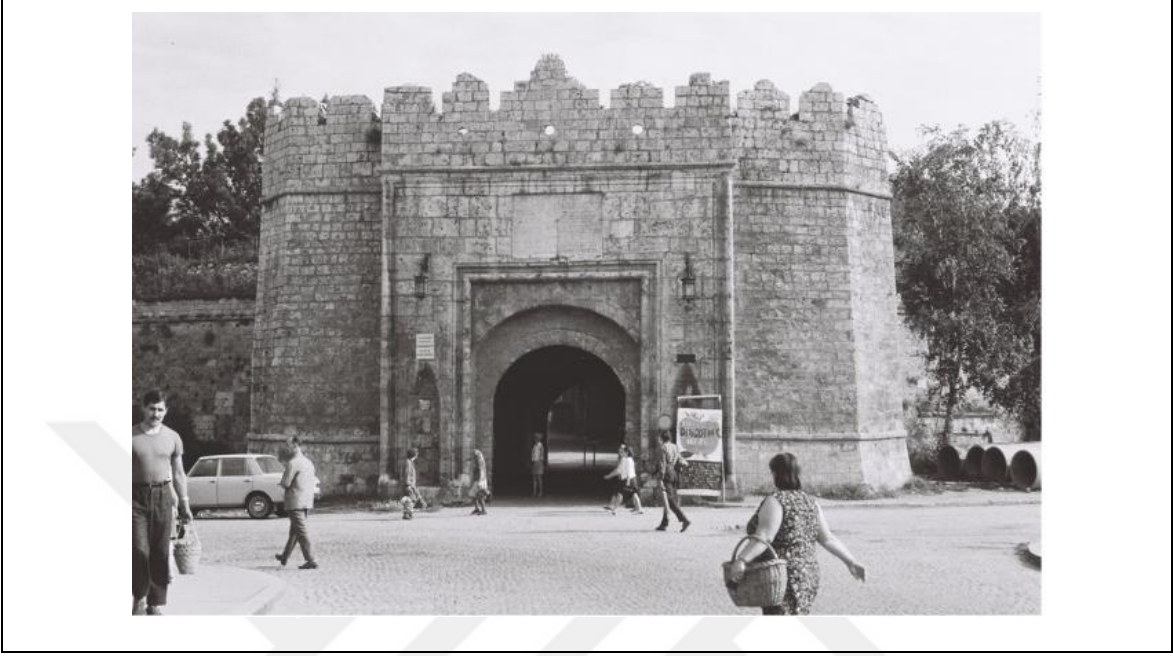
Bkz. <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdullah-pasa-muhsinzade>, 22.06.2018.

<https://www.etimolojiturkce.com/kelime/posta>, 11.03.2018.

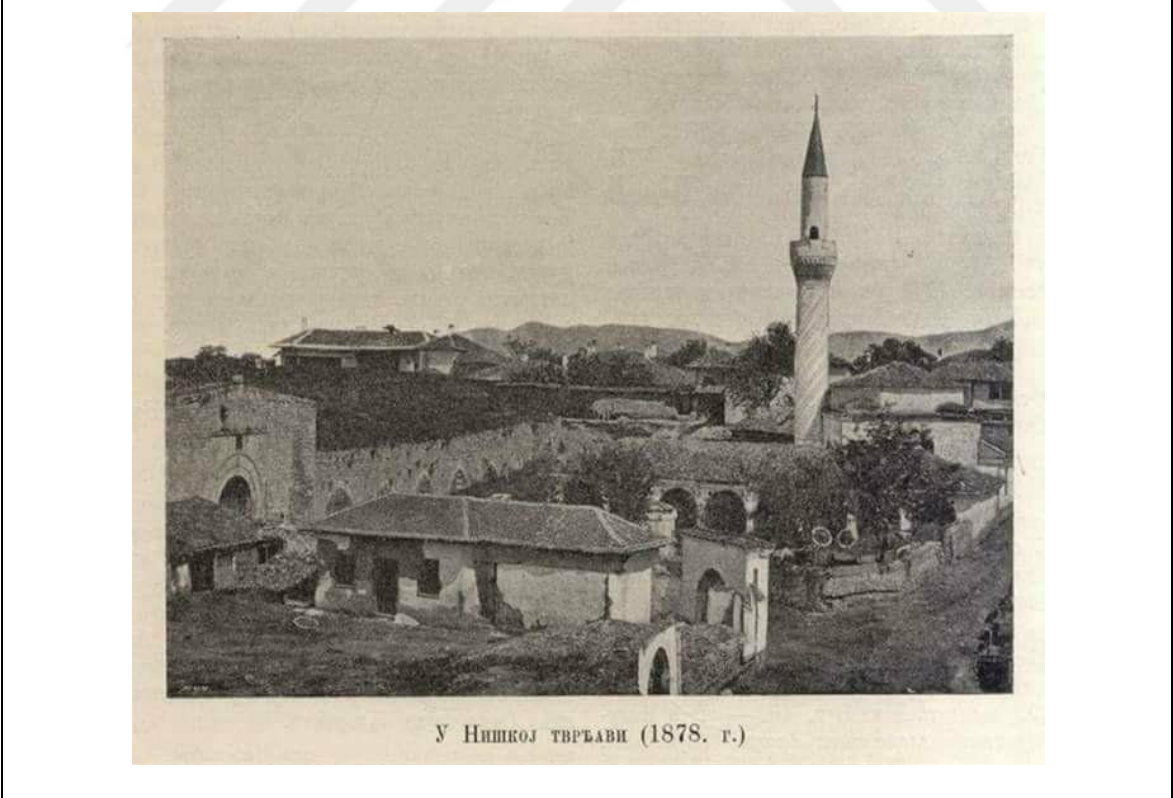
<https://www.universalis.fr/encyclopedie/ladislas-iii-jagellon/>, 07.02.2018.

EKLER

1. Ek. NİŞ KALESİ İSTANBUL KAPISI ⁸⁹²

2. Ek. NİŞ (KALE İÇİ) 1878

⁸⁹² Machiel Kiel arşivinden alınmış olan bu resim 1967 yılına aittir.

3. Ek. İSLAM AĞA CAMİİ

4. Ek. NİŞ KALE İÇİNDE BALI BEY CAMİİ (1974)

5. Ek. NİŞ KALESİ İÇİNDE BALI BEY CAMİİ (ŞİMDİKİ HÂLİ)

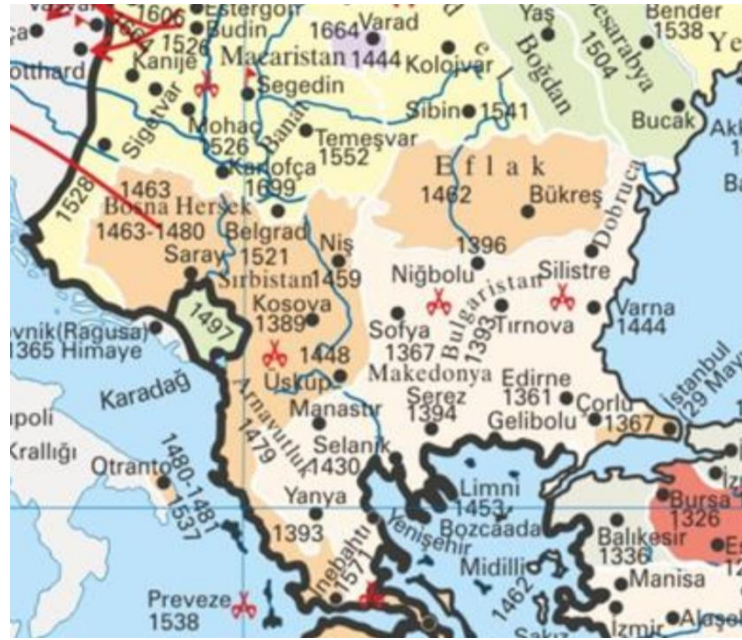
6. Ek. NİŞ KALESİ İÇİNDE HAMAM (1974)

7. Ek. NİŞ SANCAĞININ HARİTASI (1877-1878)

8. Ek. BALKANLAR'DAKİ FETİHLER

9. Ek. BALKANLAR

10. Ek. NIŞ VALİSİ MİDHAT PAŞA

11. Ek. ÖZGEÇMİŞ

ÖZGEÇMİŞ				
Adı, Soyadı	Mead		OSMANİ	
Doğum Yeri ve Yılı	Vranje		1984	
Bildiği Diller	Arnavutça	Türkçe	İngilizce	Sırpça
Düzeyi	Ana Dil	İleri	Orta	Orta
Eğitim Durum	Başlama-Bitirme Yılı		Kurum Adı	
Lise (İmam Hatip)	1998	2002	Medreseja Alauddin (Gjilan-Kosova)	
Lisans	2003	2007	Prishtine Üniversitesi Filoloji Fakültesi Şarkiyat Bölümü	
Yüksek Lisans	2009	2011	Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü	
Doktora	2011	2018	Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü	
İletişim	mead_o@hotmail.com			

Mead Osmani

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ**TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU**

Yazar Adı Soyadı	Mead Osmani
Tez Adı	Arşiv Belgelerine Göre Niş Sancağı (1839-1878)
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları
Tez Türü	Doktora
Tez Danışman(lar)ı	Prof. Dr. Salih PAY
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) İzni	☐ Tezimden fotokopi çekilmesine izin veriyorum ☐ Tezimin sadece içindikiler, özet, kaynakça ve içeriğinin % 10 bölümünün fotokopi çekilmesine izin veriyorum ☐ Tezimden fotokopi çekilmesine izin vermiyorum
Yayımlama İzni	☐ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin veriyorum ☐ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasının ertelenmesini istiyorum 1 yıl ☐ 2 yıl ☐ 3 yıl ☒ ☒ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin vermiyorum

Hazırlamış olduğum tezimin yukarıda belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih: 26.06.2018

İmza:

